

SAFFET KÖSE

1964 Balıkesir doğumlu, Balıkesir İHL (1982) ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (1986) mezunu. Aynı üniversitede yüksek lisans (1988) ve doktorasını (1994) tamamlamış olup, 1986-1992 yılları arasında Türkiye Diyanet Vakfına bağlı İslâm Araştırmaları Merkezinde (İSAM) çalıştı. 1992 yılından itibaren Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde araştırma görevlisi olarak vazifeye başladı. 1994'te Mısır'da bulundu. 18 Mart 1996 tarihinde yardımcı doçent, 1997 yılında doçent, 2003'te de profesör oldu. 1999-2002 öğretim yıllarında Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde üç yıl süreli olarak dekan yardımcısı ve öğretim üyesi olarak görev yaptı. Azerbaycan'da bulunduğu sırada Bakü Devlet Üniversitesi ve Kafkas Üniversitesi Hukuk Fakülteleri ile Xazar Üniversitesi Beşerî ve Sosyal Bilimler Fakültesinde lisans ve lisansüstü seviyelerde İslâm Hukuku ve Türk Hukuk Tarihi dersleri verdi. Azerbaycan'ın bilimsel ve kültürel gelişimine katkıları sebebiyle Azerbaycan Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim şurasınca Faxr-ı Ferman'la ödüllendirildi. Selçuk Üniversitesi senatosunda fakülte temsilcisi olarak bulundu (2003-2006). Köse, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*'nin editörlüğünü yapmaktadır. İngilizce ve Arapça bilmektedir. Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslâm Hukuku Anabilim Dalı öğretim üyesi iken 01 Nisan 2013 tarihinde İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesine dekan olarak atanmış olup halen bu üniversitede rektör yardımcısı ve adı geçen fakültenin dekanlığı görevlerini sürdürmektedir. Köse'nin çok sayıda yayımlanmış makale, telif-tercüme eser, ansiklopedi maddesi vardır. Kitap çalışmalarından bazıları şunlardır:

1. *İslâm Hukukunda Bulunmuş Mal ve Çocuk*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988 (YL tezi)
2. *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile (Hile-i Şer'iyye)*, İstanbul 1996, Birleşik Yayıncılık (doktora tezi).
3. *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, İstanbul 1997, MÜİF Vakfı Yayınları.
4. *İslâm Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, Bakü 2002 (Adiloğlu Yayıncılık); İstanbul 2003 (İz Yayıncılık).
5. *Âzâdî-i Din ü Endîşe ez Didegâh Fikh-i İslâmî* (trc. Nasıruddin Mazhari), Pakistan 1389 (bir önceki eserin Farsça'ya tercümesi).
6. Saîd b. Ali es-Semerkandî'nin *Cennetü'l-ahkâm cünnetü'l-hisâm fi'l-hiyel ve'l-mehâric* adlı eserinin tahkikli neşri (edition critique) Beyrut 2006 (Dâru Sâdır).
7. *Menshenrechte aus islamischer perspektive* (trc. Melahat Kişi-Hakkı Arslan), Frankfurt 2013.
8. *İslâm Hukukuna Giriş*, İstanbul 2013 (5. bs.).
9. *Kur'an ve Sünnete Göre Mut'a Nikâhı*, Marife, VIII/3, Konya 2008, 75-120; İstanbul 2014.
10. *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, İstanbul 2015 (3. bs.).

İGİAD YAYINLARI: 12
İş Ahlakı Kitaplığı: 5

© İGİAD Ş Türkiye İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği

İslâm İş ve Ticaret Ahlakı
Prof. Dr. Saffet Köse Ş saffetkose@yahoo.com

Birinci Baskı: İstanbul 2012
İkinci Baskı: İstanbul 2015
ISBN 978 975 6303 12 2

Yayın Editörü: Sinan Polat Ş sinan@igiad.com

Tasarım ve Uygulama: Muhammed Nur Anbarlı  muhammednur@gmail.com

Baskı ve Cilt: Gezegen Basım San. ve Tic. Ltd. Şti.
100. Yıl Mah. Matbaacılar Sitesi No: 202/A Bağcılar, İstanbul
Sertifika No: 12002

İGİAD Ş Türkiye İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği
Maltepe Mh., General Ali Gürcan Cd., Eski Çırpıcı Yolu Sk., No: 1
Merter Meridyen İş Merkezi, Kat:4, D: 419
Zeytinburnu 34010 İstanbul
Tel: +90 212 544 96 00
Faks: +90 212 544 96 76
e-Posta: info@igiad.com

www.igiad.com



Bu kitabın basımındaki katkılarından dolayı Yeni Pak Ambalaj'a teşekkür ederiz.

İSLÂM İŞ VE TİCARET AHLÂKI

Prof. Dr. Saffet Köse

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi dekanı

İGİAD
YAYINLARI

إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنفَقُوا مِمَّا
رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّنْ تَبُورَ (٢٩)
لِيُوفِّيَهُمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُم مِّن فَضْلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ
(٣٠) سورة فاطر

Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı özenle kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için gizli-açık harcayanlar asla zararla sonuçlanmayacak bir ticaret umabilirler. Zira Allah karşılıklarını tam olarak ödediği gibi lütfundan onlara fazlasını da verir. O çok bağışlayıcıdır, şükrün karşılığını bol bol verir.
(Fâtır 35/29-30)

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ • 7

ÖNSÖZ • 9

GİRİŞ Ticâret ve Ahlâk • 13

Gerçek Ticâret: Nefsi Cennet Karşılığında Allâh’a Satmak • 15

BİRİNCİ BÖLÜM Kazanç Öncesinde Tacir • 21

İyi Niyetli ve Hüsn-i Zann Sahibi Olmak • 21

Evden Dua ile Çıkmak • 22

Helâl Kazancı Hedeflemek • 24

İşe Besmele ile Başlamak • 35

İşe Erken Başlamak • 38

Rızkı Verenin Allâh Olduğu Bilinciyle Tevekkül Etmek • 39

Ticarette Ortak Olanların Diğer Ortağının Allâh Te‘âlâ Olduğunun Bilincinde Olmaları • 43

İKİNCİ BÖLÜM Kazanç Sırasında Tacir • 45

Ticarette, Dünya-Ahret Dengesini Gözetmek • 45

Ticarette Şeytan’ın Yönlendirmesine Karşı Uyanık Olmak • 50

Haramı Fırsat ve Ganimet Bilmemek • 55

Bereketi Öncelemek • 57

Ahş-Verişte Helalliğin Ölçüsü: Tam Rıza ve Gönül Hoşnutluğu • 59

En Değerli Sermaye: Dürüstlük • 65

Ölçü ve Tartıyı Düzgün Tutmak • 70

Hile Yapmamak ve Aldatmamak • 72

Malın Ayıbını / Kusurunu Gizlememek • 75

Yeminden Kaçınmak • 76

Ahş-Verişte Karşılıklı İkram (Mükâreme) / Jest • 78

- Üretici ile Tüketici Arasında Aracıların Kurduğu Sömürü Düzenine Fırsat Vermemek • 81
- Pazarlığı Devam Eden Mala Müşteri Olmamak • 83
- Pazarlık Âdabını Gözetmek • 84
- Alıp-Satarken Mûsâmahayı (Kolaylık) ve İhsanı (iyilik) Düstûr Edinmek • 85
- Kul Hakkına Hassasiyet Göstermek • 89
- Borçlu-Alacaklı İlişkisi: Hakkı Talep ve Borcu Ödemede Nezaketi Ölçü Almak • 95
- İhtikâra Tevessül Etmemek • 101
- Bir Satışta İki Satış Yapmamak • 105
- Meşruiyet Görüntülü Kazançlardan Uzak Durmak • 106
- Alış-Veriş Arkasına Kamufle Edilmiş Fâiz: "Bey'u'l-İne" • 106*
- Hediye Arkasına Gizlenmiş Rüşvet • 110*
- Beklenmeyen / Umulmayan Halleri Gözetmek • 119*
- Ma'dûm'un Satışı • 125*
- Kanaatkâr Olmak-Hırstan, Tamahtan Kaçınmak • 126
- Emânet Bilinci / Karşı Tarafa Güven Verme Zenginliktir • 131
- Satıcıya Teminat: Rehin, Kefil, Kaparo • 134
- Cuma Vakti Alış-Verişi Bırakmak • 137

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM İş Hayatı • 141

- El Emeginin Değeri • 141
- İşçinin İşin, İşverenin İşçinin Hakkını Vermesi • 145
- İş Meşru Olmalı ve İşçi İşin Hakkını Vermelidir • 146*
- İşveren İş Becerisi Olana Teslim Etmeli, İşçi İşin Hakkını Vermelidir • 150*
- Başarıyı Takdir Etme • 153

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Kazanç Sonrasında Tacir • 155

- Kazanca Şâibe Karışabileceğini Dikkate Alarak Sadaka Vermek • 155
- Varlığı ve Yokluğu Yönetebilmek • 157
- Kazanıcı İnfakla Taçlandırmak • 160
- Kazançta Hamd ve Şükür Yoklukta Sabır ile Allah'a Yaklaşma • 166
- Görgüsüzlükten Kaçınmak / Tevazu Elden Bırakmamak • 169

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Allah'a hamd ü senâ, Efendimize, âl ve ashabına salât ü selâm olsun. Selam onun izinden giden Allah'ın bahtiyar kullarına...

İslâm İş ve Ticaret Ahlâkı kitabımızın ilk baskısı tükendi. Yoğun talepler ikinci baskıya güçlü bir zemin hazırladı. Buna tek-rar ses veren ve kitabın ikinci baskısını yapan Türkiye İktisâdî Girişim ve İş Ahlâkı Derneği'ne (İGİAD) teşekkür ederim.

Hizmet sektöründen imalat sanayiine, üretim faaliyetlerinden pazarlara varıncaya kadar hayatın her alanında terazisini düzgün tutmayan, kazancını helalden sağlamayan bir milletin hiçbir işi düzen tutmaz. Zira kazancın ibadetlerin kabulünden aile huzuruna ve insanlar arası ilişkilere varıncaya kadar her alanda etkisi vardır.

Bir toplumda varlığı koruyan en değerli normatif disiplin ahlaktır. Bu sebeple ahlâkî çöküntünün egemen olduğu bir toplumda yaşamanın anlamı yoktur. Tedbir alınmaması halinde çürümeye varan yozlaşmanın başladığı ilk nokta ticari hayat-tır. Hz. Peygamber'in İslâm toplumu inşa etmek üzere gittiği Medîne-i Münevvere'de ilk yaptığı en önemli işlerden biri bu ahlâk üzerine Medîne Pazarını kurmak olmuştur. Bu da şunu ifade eder: İslâm toplumu bir ahlak toplumdur, İslâm mede-niyeti bir ahlâk medeniyetidir ve bunun ilk adımının atıldığı yer çarşı-pazarlardır. Pazarın ana değeri de dürüstlüktür. İşte

bunun için ikinci baskısı yapılan bu kitabın amacı, en değerli sermayenin dürüstlük olduğu ilkesinin içselleştirildiği ve ahlâk halini aldığı bir toplum düzeninin inşasını hedefleyen Kur’ân-ı Kerîm’in ve Hz. Peygamber’in taleplerini vurgulamak, bu gerçeği haykırmaktır. Bu baskıya öncekinde yer almayan bazı konular da ilave edilmiştir.

Son derece hassas ve dürüst insanlarımız yanında ilgili kurumların denetimi sonucu ortaya çıkan ve iş-ticaret hayatımızda iyi sınav veremeyen, sadece eline geçecek paraya odaklanmış, insan sağlığını bile hiçe sayan Allah’tan korkmaz kuldan utanmaz ticarî kuruluşlar ve ticaret erbabı her gün artan biçimde görsel ve yazılı medyada teşhir edilmektedir. Bu gerçeklik, iş ve ticaret ahlâkını hatırlatan kitaplara ne kadar ihtiyacın bulunduğunu göstermektedir. İlginç olan şu ki İslâm’ın ana kaynaklarında bu husus öyle çarpıcı biçimde anlatılmaktadır ki vicdan sahiplerine bir âyet ve hadis bile yetecektir. İşte bunun için bu kitabın ikinci baskısının bu yolda bir katkı sunmasını dilerken kitaba ilgisini kesmeyen iGİAD’ın değerli yönetim kurulu üyelerine tekrar teşekkür ediyorum.

وَأَخِرُ دَعْوَانَا أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

SAFFET KÖSE
İzmir 2015

ÖNSÖZ

Ahlâk ile ilgili yapılan çalışmalarda modern dünyada ahlâkın buharlaştığı ya da yozlaştığı yönünde tespitlere yer verilmektedir. Aslında bilimsel verilere ve bu amaçla yapılan gözlemlere gerek kalmadan günlük hayatta her bir insanın ahlâkı zorlayan ya da askıya alan bir takım davranışlarla karşılaştığı bir vakıadır. Ahlâkın en fazla dejenere olduğu alanın da iş, çalışma ve ticaret hayatında olduğunu söylemek çok da hatalı olmasa gerektir. Çünkü insanın kendi menfaatine, mala ve paraya karşı olan zaafı ilişkilerine de yön vermektedir.¹ Aldatılan müşteriler, işçinin hakkını vermeyen işverenler ya da aldığı ücreti haketmeyen işçilerden şikâyetin bulunduğunu bilmeyen yoktur. Bu tür problemlerin gerçekliği ya da yaygınlığı oranında iş ve ticaret hayatında üretkenliğin, verimliliğin, kârlılığın, insanlar arası ilişkilerin olumlu ya da olumsuz etkilendiğini belirtmek gerekir.

Batılı ahlâk araştırmacısı Ross Poole'un isabetli tespitinde de görüldüğü üzere, "modern dünya en fazla ahlâka ihtiyaç duymakta ancak ahlâkı da bizzat kendisi imkânsız kılmaktadır". Bunun sebebi de modern kültürün kendisini dine karşı konumlandırarak dinin hayat içindeki alanını büyük ölçüde sınırlandırmış olmasıdır. Ahlâkın hukuka manevî müeyyide sağladığı dikkate alındığında, bu durumun hukuku ve hukukî muameleleri zayıf düşürdüğü söylenebilir. Çünkü bir toplumda din, ahlâk ve hu-

¹ Âl-i İmrân (3), 14.

kuk arasında birbirini tamamlayan önemli bir ilişki vardır. Din değer koyar, ahlâk onu bir yaşam biçimine dönüştürür, hukuk da onu yazılı kural haline getirir. Herhangi bir amaç için konulan kuralın ahlâkî arka planı tamamlanmamışsa etkisi zayıflamış demektir. Bu sebeple İslâm'ın gelişim süreci dikkate alındığında öncelikle Mekke döneminde imanla birlikte ahlâkın oluşturulduğu, Medine devrinde de hukukunun yapılandırıldığı görülür. İlginçtir bu konuda ilk adım da ticarî alanda atılmıştır. Çünkü insanlar hayatlarını kazanmak amacıyla ya üretim ve hizmet sektöründe ya da ticarî hayatın içerisinde yer aldıklarından bu alandaki etkileşim çok daha güçlü ve hızlı olmaktadır. Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret yolunda iken nazil olduğu belirtilen Mutaaffin sûresinin ilk âyetlerinin gösterdiği hassasiyet doğrultusunda hemen Medine Pazarı kurulmuştur. Burada öne çıkan iki kavram vardır: Birincisi **kul hakkı duyarlılığı**, ikincisi de **helal kazanç bilincidir**. Bu iki kavram, iş hayatında kalite ve verimliliğin, ticarî sahada da helal kazancın sağladığı kalp huzurunun kaynağı ve teminatını oluşturmaktadır. Helal kazanç bütün peygamberlere² bütün insanlara³ ve bütün mü'minlere⁴ emredilen bir husustur. Türkçedeki "helal lokma" ve "helal süt" ifadesi bu hassasiyetin kültürümüzdeki ifadesidir. Çünkü helal kazanç ibadetlerin de kabulünün temel şartıdır.⁵ Kul hakkının da affı yoktur.⁶ Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in hadislerinde işçi-işveren; müşteri-tâcir; hizmet alan-hizmet veren arasındaki ilişkilerde ana eksenini oluşturan bu iki değer canlı tutulması ve yaygınlaştırılması hem toplum ve çalışma hayatında hizmet ve üretim kalitesinin arttırılmasının hem de iş hayatında verimliliğin elde edilmesinin itici gücünü oluşturacaktır.

Bu çalışmanın ortaya çıkışı İsviçre'de şahit olduğum bir örnek olaya bağlıdır. Zira millî şairimiz M. Akif'e atfedilen: "İşleri

² Mü'minün (23), 51.

³ Bakara (2), 168.

⁴ Bakara (2), 172; Maide (5), 88.

⁵ Müslim, "Zekât", 65; Tirmizî, "Tefsîr", 2/36.

⁶ Ahkâf (46), 31; Müslim, "Birr", 60; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 240.

var dinimiz gibi, dinleri var işimiz gibi” sözünün oradaki ticarî hayattaki yansıması karşısındaki gözlemlerim, hayretimdir. O olay şudur: İsviçre’nin bir kentinde dağ başı sayılabilecek bir yerde bir bahçe ile karşılaşmıştım. Bahçe sahibi girişte bir levhaya oradaki sebzelerin her birisinin kilogram fiyatını yazmış, bir terazi koymuş ve bir de kumbara bırakmıştı. Başında da ne bir kimse ne de bir kamera vardı. O bahçeden sebze almak isteyen gelip topluyor, sonra da terazi ile tartıp parasını kumbaraya atıp gidiyordu. Sahibi de istediği zaman gelip parasını oradan alıyordu. Daha sonra gezdiğim İsviçre şehirlerinde bu tür örneklerin oldukça yaygın olduğunu gördüm. Bir bu gerçekliği düşündüm, bir de bizim ülkemizdeki ticaret hayatını, hatta sıkça yaşanan profesyonel hırsızlık olaylarını. Diğer yandan bir İsviçre’deki camdan kapılı villa ve yer evleri düşündüm, bir de bizim kendimizi korumak için ve güvenlik endişesiyle evlerimize yaptırdığımız çelik kapıları, pencere demirlerini ve dikenli tellerle çevrili güvenlik görevlilerinin kimlik sorduğu siteleri. İnanın bir Müslüman olarak kendimden utandım ve merhum Akif’in kastını ve hissiyatını çok iyi anladım. Sonra kendi ülkemizin ahvalini düşündüm.

Bir kurban bayramı öncesinde, satmak üzere pazara çıkardığı kurbanlık hayvanın çalınmasını önlemek için başında nöbet tutan bir köylünün yemek yerken gaffetinden yararlanıp o ineği çalmayı becerebilen maharetli hırsızın zehir ettiği bayramı hatırladım...Vaizlerimizin sürekli anlattıkları ‘bir bağdan geçerken yedikleri üzümün parasını fazlasıyla asıp giden Fâtih’in askerlerinin’ tarihte kaldığını düşündüm. Demek ki hayata malolmayan, anlam katmayan ve yaşanmayan bir dinin anlamı yokmuş. İşte bu noktada Kur’ân âyetleri ve hadislerin sürekli olarak imanla birlikte salih ameli hatırlatmasının ne kadar önemli olduğunu daha iyi anladım. Amele dönüşemeyen imanın ve davranışa yön vermeyen ibadetin ne anlamı olabilirdi ki!

Elbette, tek tek bakınca çok iyi işverenlerimiz, çok iyi işçilerimiz, çok iyi esnafımız var. Ama iyilik ve ahlâk toplumda bir erdem ve yaşantı olarak egemen olmayınca bunların da bir anlamı kalmamaktadır. Bu çalışmadaki bilgiler; belki iyi ve ahlâklı

insanların sayısının artmasına vesile olur diye yazıldı; tekrar bazı ahlâkî gerçeklerin hatırlatılması hedeflendi. Bu çalışma, Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamberin ısrarla üzerinde durduğu helâl kazancı vurgulayan ana noktalar hatırlansın, yaşadığımız çağda helal kazanç ve ahlâkın egemen olduğu bir topluma olan ihtiyacımız vurgulansın diye kaleme alındı. Umarız, verilen bilgiler sözde ve satırlarda kalmaz, yaşanan bir hal haline gelir. Böylelikle iş ve ticaret hayatına olumlu bir katkı sağlar.

Bu çalışmanın basımını üstlenen ve bu toplumun gerçek derdinin ahlâk olduğunu farkederek ticaret ve iş hayatında bu uğurda çaba sarfeden İGİAD'a ve özellikle sayın Mehmet Erdem Temür'e teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden tevîk Allah'tan...

SAFFET KÖSE

Konya 2012

GİRİŞ Ticâret ve Ahlâk

Toplumsal hayatta insandan beklenen en önemli vazife onun başkalarının hakkını gözetmesi ve sorumluluklarını yerine getirmesidir. Bunu da herhangi bir maddî baskı aracıyla / polisiye tedbirlerle değil bir davranış biçimi olarak kendiliğinden yapmasıdır. Bundan dolayı İslâm'ın bir din olarak bütün dinler gibi tevhîd akîdesinden (tek Allah inancı) sonra hedeflediği en önemli gaye, ferdin ruh ve ahlâkını ıslah etmek, onu hayır, iyilik, dürüstlük gibi erdemlerle donatarak ahlâkî özü korumasını sağlamak böylece onu arzu ve ihtiraslarının, bayağı zevklerinin hâkimiyetinden kurtarmaktır. Bunun içindir ki Hz. Peygamber: “En hayırlınız ahlâkî en güzel olanınızdır”⁷ buyurmuş ve güzel ahlâkî tamamlamak üzere gönderildiğini haber vererek⁸ kötü ahlâktan da Allâh’a sığınmıştır.⁹ Buna göre Müslümanın din-darlığının en temel ölçüsü güzel ahlâka sahip olup olmamasında aranmalıdır. Esasen imanın ve ibadetlerin en temel fonksiyonlarından birisi de bu ahlâkî kazandırmaktır. Hz. Peygamber'in imanının en üstün derecesinin güzel ahlâk olduğunu vurgulayp¹⁰ ahlâk bakımından en güzel olanların iman bakımından mü'minlerin en mükemmeli olduğunu da haber verirken¹¹

⁷ Buhârî, “Edeb”, 38, 39; Müslim, “Fezâil”, 68.

⁸ Mâlik, “Hüsnü'l-hulk”, 8; Ahmed b. Hanbel, II, 381.

⁹ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 32; Tirmizî, “Da'avât”, 126.

¹⁰ Ahmed b. Hanbel, IV, 385.

¹¹ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 14; Ahmed b. Hanbel, II, 250, 472.

îmân-ahlâk ilişkisini net bir biçimde ortaya koymakta, uğrunda çaba sarf edilmesi gereken en temel değer in bu gerçeklik olduğuna işaret etmektedir. Nitekim anne-babalara bu yönde bir hedef de göstermektedir: *“Hiçbir baba çocuğuna güzel ahlâktan daha değerli bir şey bağışlamamıştır.”*¹² Saîd Halim Paşa’nın: *“Bir Müslüman ahlâkını inancından, sosyal nizamını ahlâkından, siyasetini de sosyal nizamından alır”*¹³ sözü, yukarıda üzerinde durulan bu gerçekliğin işlevselliğini, günlük hayattaki fonksiyonunu veciz biçimde ifade ederken aynı zamanda eğitim sisteminin amacına da işaret etmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’in ifadesiyle insanın yaratılışının ana gayesi Allâh’a kulluktur.¹⁴ Kulluk ise insan-Allâh ve insan-âlem ilişkisini bütün yönleriyle kapsayan bir süreçtir. Bir Müslüman, Allâh hakkı olan namaz, oruç, zekât, hacc, kurban gibi ibadetlerle O’nun huzuruna çıkarken bu ibadetlerin etkisiyle olumlu anlamda davranış değişikliği meydana gelmekte, bu ruh insan-âlem ilişkilerine de yansımaktadır. Böylece ibadet ubûdiyyete dönüşerek kulun her an Allâh’ın kendisini gördüğü bilinciyle (ihsân) hareket ettiği, O’nun rızasını kazanmayı hedeflediği bir atmosferde cereyan etmektedir. Bu bilincin yön verdiği her davranış artık bir ibadet niteliği kazanacaktır. Ubudiyyet ibadetin davranışa dönüşmesi demektir. Esasen Hz. Peygamber bu bilincin insanın bütün hayatına egemen olması gerektiğini Hz. Cebrâil’in (a.s.) ihsân nedir? Sorusuna verdiği: *“Allâh’ı görmüşçasına O’na kulluk yapmandır. Sen O’nu görmüyorsan da O seni görüyor”*¹⁵ şeklindeki cevabında görmek mümkündür. İşte bu ihsan bilinci ticâreti dünyada bereketli bir kazanca, ahirette de azığa dönüştürmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm, geçici bu dünya yaşantısının, ebedi ahiret hayatını şekillendireceğine dikkat çekmekte¹⁶ ve hiçbir şeyin

¹² Tirmizî, “Birr”, 33; Ahmed b. Hanbel, III, 412; IV, 77.

¹³ *Buhranlarımız* (haz. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1993, s. 165.

¹⁴ Zâriyât (51), 56.

¹⁵ Buhârî, “Îmân”, 37; Müslim, “Îmân”, 57.

¹⁶ En’âm (6), 32; Tevbe (9), 38; Hûd (11), 15; Ankebût (29), 64.

Allâh'a gizli kalmadığı,¹⁷ O'nun her şeyi bildiği,¹⁸ insanın hayatının bütün detaylarıyla kayda alındığı ve bu kayıtların hesap günü önüne konulacağı¹⁹ ve toz miktarı da olsa yaptığı iyilik ve kötülüklerin karşılığını göreceği²⁰ bizzat insanın kendisi hakkında şهادette bulunacağı²¹ gibi hayâtî önemi haiz noktaları vurgulamaktadır. Bu bilinç insana sorumlu bir varlık olarak hayatına yön vermesine zemin teşkil etmektedir. Sonuçta güçlü bir vazife ahlâkî ortaya çıkmaktadır. Özellikle sürekli hak ve vazifelerle insanların karşı karşıya bulunduğu ticarî ortamdaki dinamik ilişkilerde bu bilince çok fazla ihtiyaç vardır.

Gerçek Ticâret: Nefsi Cennet Karşılığında Allâh'a Satmak

Kur'ân-ı Kerim, Allâh'ın mü'minlerden cennet karşılığında canlarını ve mallarını satın aldığını, sevinilmesi gereken en kârlı alış-verişin bu olduğunu ve bunun da büyük bir kurtuluş olduğunu beyan eder:

إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ
يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي
التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا
بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (١١١)

“Allah, kendi yolunda çarpışarlarken öldüren ve öldürülen mü'minlerin canlarını ve mallarını, karşılığında cennet vermek üzere satın almıştır. Bu, Allah'ın Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da yer almış gerçek bir vaadidir. Kim Allah'tan daha fazla sözüne bağlı olabilir? O halde yaptığınız bu anlaşmadan ötürü sevininiz. İşte büyük bahtiyarlık da budur.”²²

¹⁷ Gâfir (40), 19; İbrahim (14), 38.

¹⁸ Bakara (2), 282, 283; En'âm (6), 101.

¹⁹ İsrâ' (17), 13; İnfitâr (82), 10-12.

²⁰ En'âm (6), 164; A'râf (7), 8-9; Tâhâ (20), 74-76; Zâriyât (51), 6; Tekvîr (81), 10-15; Gâşiye (88), 25-26; Zilzâl (99), 7-8.

²¹ Kiyâme (75), 14.

²² Tevbe (9), 111.

Allah Te'âlâ, canları ve malları cenneti vererek satın aldığına göre bunların kendi yolunda kullanılmasını ve bu uğurda mücadelede onları feda etmekten kaçınılmamasını istemiştir. Bunun karşılığı ise dünyada zafer, ahirette kurtuluş ve cennettir.²³ Bu ticareti bir kenara bırakıp dünyevî ticarete dalmak Allah katındaki çok değerli kârı bırakıp basit şeylere tamah anlamı taşır ki bu basit dünyevî menfaatler uğruna birçok hayırdan mahrum kalmak demektir.²⁴

Kur'ân-ı Kerîm, insanlardan hidayete karşılık küfrü satın alanların bir başka ifadeyle sapıklığı satın almak için hidayeti ödeyenlerin, karanlıkta kalmak için nuru verenlerin bu ticaretlerinin kâr etmediğini ifade eder:

أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالََةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبَحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا
كَانُوا مُهْتَدِينَ (١٦)

*“Doğruya (hidâyet) karşılık sapıklığı (dalâlet) satın alanlar işte onlardır. Bu sebeple ticaretleri kâr etmemiş ve doğru yolu da bulamamışlardır.”*²⁵

Çünkü onlar bu ticarete iki cihan saadetini kaybederek bütünüyle zarar etmişlerdir. Allah Te'âlâ imanı verip karşılığında küfrü satın alanların asla kendisine zarar veremeyeceklerini ve bu ticaretin ateş almak anlamına geldiğini bildirmektedir:

إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرُوا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا وَلَهُمْ عَذَابٌ
أَلِيمٌ (١٧٧)

*“İmanı küfürle değiştirenler, şüphesiz Allah'a bir zarar veremeyeceklerdir. Onlar için elem verici bir azap vardır.”*²⁶

Kur'ân-ı Kerîm hidayeti verip sapıklığı, mağfireti verip aza-

²³ Sâff (61), 10-13.

²⁴ Bk. Cumu'a (62), 11.

²⁵ Bakara (2), 16.

²⁶ Âl-i İmrân (3), 177.

bı satın alanların bu alış-verişin semeresi olan ateşe ne kadar meraklı, oraya girmeye ne kadar da sabırlı / inatçı olduklarını söyleyerek alaya almaktadır:

أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالََةَ بِالْهُدَى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا
أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ (١٧٥)

“İşte onlar, hidayeti verip sapıklığı, affedilmeyi bırakıp azabı satın alan kimselerdir. Bunlar, ateşe karşı ne kadar da sabırlıdır!”²⁷

Bakara sûresinin az önce geçen 16. âyetinin tefsirinde Elmalılı Hamdi Yazır’ın ifade ettiği üzere hidayet tam ellerine değmiş, malları olmuş iken onu dalâletle (sapıklık) trampa etmişlerdir. Bu ticaretleri de kâr etmediği gibi kâr yolunu bulma şansları da olmamış, kâr yolunu tutamamışlardır. Bunlar, hidayet ve başarı nasip olanlardan değildir. Çünkü ticarî ilişkilerde başlıca iki maksat vardır. Birisi sermayenin selameti, diğeri kârdır. Halbuki bunlar sermayelerin sermayesi olan hidâyeti vermiş, yerine onun kaybı demek olan sapıklığı almışlardır. Bundan dolayı ne kâr kalmış ne kâr ihtimali ne de kâr yolu...

Elmalılı bu tasvirde ticarete büyük bir övgü bulunduğunu belirttikten sonra der ki: “Fakat ticaretten önce onun gerçek ve lüzumlu bir yolu bulunduğuna ve bu yolun doğru yol olduğuna ve ticarete yalan, hile, entrika yolunun hakiki bir kâr yolu olmadığına tembih ve bundan dolayı doğruluk kanununa sarılabilmek için dinî hidayete ermek en önde gelen şart olduğuna işaret edilmektedir.”

Kur’ân-ı Kerîm, küfrü satıp imanı alan böylece en değerli sermayeye ulaşan mü’minlerin bununla verimli, kârlı kesinlikle batma ihtimali bulunmayan bir ticareti nasıl yapacaklarını da anlatır:

“Allah’ın kitabını okuyup yaşamak, namazı kılmak ve kendilerine verilen rızıktan gizli ve açık olarak vermek (infâk). Bu, şanlı bir ticarettir. Bu ticaret erbabı, bu kârlı manevî alış-veriştten alım-satım (bey’)

²⁷ Bakara (2), 175.

gibi dünyevî/maddî bir meşgalenin asla alıkoyamadığı ve kalplerin yerinden çıkacağı, gözlerin yuvasından fırlayacağı o dehşetli günün azabından korkan adam gibi adamlardır. Allah da onlara amellerinin karşılığını en güzel şekilde ve tastamam ödeyecek hem de lutfu ihsam ile arttırıp fazlasını verecektir. Çünkü Allah dilediğini hesaba sığmayacak şekilde rızıklandırmaktadır.”²⁸

Âhireti satarak dünyayı alanlardan azabın hafifletilmeyeceği ve kendilerine yardım da edilmeyeceği gibi²⁹ tersini ve dolayısıyla doğrusunu yapanlara da kat kat mükâfat verilecektir. Allâh ve Rasûlünün rızasını esas almak, bu iki kaynağın yanında yer almak gerektiğinde onların çağrısına uyarak ticaret de dahil her türlü işi bırakabilmek bir mü'min için en hayırlısıdır. Onları dikkate almaksızın ticaret yaptığını zannetmek ise en büyük zarardır.³⁰

İman sermayesiyle yapılacak her türlü ticaret melekler tarafından en ince ayrıntısına kadar kayda geçecek³¹ ve hesap gününde bu kayıtlar incelenecektir.³² Meleklerin nasıl muhasebe tutacakları da belirlenmiştir. İlke olarak bir iyiliğe en az on kat sevap, bir kötülüğe ise bir tek günah yazılacaktır.³³ Bu konudaki prosedürü de Hz. Peygamber Allâh Te‘âlâ’dan aldığı bilgi (kudsî hadis) ile şöyle açıklamaktadır: “Allah iyilikleri ve kötülükleri belirledi ve bunların karşılıklarını da şöyle açıkladı: Kim bir iyilik yapmaya kesin karar verir de sonra onu yapmazsa, ona tam bir iyilik (sevabı) yazılır. Eğer onu yaparsa, ona on (katından) yedi yüz katına ve hatta bunun da üstünde kat kat iyilik sevabı yazılır. Kim de bir kötülük yapmaya kesin karar verir de sonra onu yapmazsa, ona bir iyilik (sevabı) yazılır. Eğer onu yaparsa, (ona) bir (kötülük günahı) yazılır veya (Allah) onu siler, yok eder. Al-

²⁸ Nûr (24), 37-38; Fâtır (35), 29-30.

²⁹ Bakara (2), 85.

³⁰ Cumu’a (62), 11.

³¹ Ra’d (13), 11, 33; Zuhurf (43), 80; Kâf (50), 17-18; İnfitâr (82), 10-12.

³² İsrâ’ (17), 13-14; Câsiye (45), 28-29.

³³ Bakara (2), 261; En’âm (6), 160.

lah yüzünden, sadece helak olacak olan helak olur!”³⁴

Bu açık âyet ve değerlendirmelerden gerçek ticâretin nefsi Allâh’a satmak olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber bir hadisinde de bu husus teyit edilir:

عَنْ أَبِي مَالِكٍ الْأَشْعَرِيِّ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ-
كَانَ يَقُولُ: «كُلُّ النَّاسِ يَغْدُو فَبَائِعٌ نَفْسَهُ فَمُعْتِقُهَا أَوْ مُوْبِقُهَا».

“...Bütün insanlar sabahleyin kalkarlar giderler, kimisi nefisini satar, kimisi de onu ya azad eder ya da helâk.”³⁵

Bazı şerhlerde belirtildiği üzere bu hadis “doğru yol ortaya çıktıktan sonra insanların durumları nasıl?” sorusuna verilen bir cevap gibidir. Cevap da şudur: Her insan belli bir amaç için sabah evinden çıkar. Bazısı nefisini, kendisine itaatın bir gereği olarak Allah’a satar, onun kulu olur ve böylece kendisini nefsinin prangalarından kurtararak azaptan azad eder, insana sürekli kötülüğü telkin eden nefisten kurtularak gerçek özgürlüğe kavuşur; bazısı da şeytana ve hevasına tabi olarak kendisini bu ikisine satar, onların kölesi haline gelir ve kendisini helak eder. İşte gerçek ticaret birincisidir ve nefisini Allah’a satarak büyük kârı yakalamaktır.

“İnsanlardan öyle kimseler vardır ki Allah’ın rızasını arayarak kendi nefisini satar”³⁶

âyetinde de bu hususa işaret vardır. Bu âyetin tefsirinde Elmalılı şu yorumu yapar: “İnsanlardan bazısı da vardır ki, Allah’ın rızasına ermek için canını bile verir yahut Allah rızası için dünyasını ve hatta canını bile verir de kendini ebedî olarak satın alır. O bilir ki mülk kendisinin değil Allah’ındır. En üstün gaye mal değil, Allah’ın rızasıdır. Allah rızası için canını veren, kendini ebedî acılardan kurtarmış ve en büyük ticarete ermiş olur.

³⁴ Buhârî, “Rikâk”, 31; Müslim, “İmân”, 202, 204, 206, 207, 259; Dârimî, “Rikâk”, 70.

³⁵ Müslim, “Tahâret”, 1; Tirmizî, “Da’avât”, 85.

³⁶ Bakara (2), 207.

Bunlar, Allah'ın hâs (seçkin) kullarıdır. Din ve ibadet uğrunda sıkıntılara katlanırlar, Allah yolunda harp ve cihad alanlarında canlarını ortaya atarlar veya öldürüleceğini de bilse iyiliği emredip, kötülükten sakındırırlar. Bunların, bütün gözettikleri nokta, Allah rızasıdır. Yaptıklarını Allah için yaparlar, istediklerini Allah için isterler. Bunlar, kendilerini ne dünyaya, ne ahirete değil; ancak Allah'a satarlar ve Allah'ın rızasını almakla da kendilerini, Allah'tan başka bütün şeylerden ve nefs-i emmârelerinden³⁷ (kötülüğü emreden nefislerinden) satın almış, âzâd etmiş olurlar. Bunlar,

“Ey Rabbimiz! Bize dünyada bir iyilik, ahirette de bir iyilik ver ve bizi ateş azabından koru!”³⁸

diyenlerden daha mutludurlar. Nefs-i râdiye (Allah'tan razı olan nefis) makamından da geçip, nefs-i mardıyye (Allah'ın, kendisinden razı olduğu nefis) mertebesine³⁹ ererler.”

Bu sebeple Müslüman güne başlarken nefisle mücadelede kararlılığı, gündüz nefisle fiilen mücadeleyi, akşam olduğunda da nefis muhasebesini aksatmadan yapması iki cihan saadetinin anahtarıdır. Sonuçta nefs-i râdiye ve mardıyye mertebesine vararak gerçek huzura kavuşur.

Bütün bu ifadelerden hareketle dinin bir gelir-gider işi, kâr-zarar hesabına dayalı bir ticarî metadan ibaret olduğu gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Burada mecâzi bir anlatım vardır. İman-küfür tercihinin sonuçları ile amellerin karşılıkları ticaret metaforu ile anlatılmaktadır. Burada işaret edilmek istenen günlük hayatta imanın tezahürü gösterilmeli, nefsin kulu değil Allâh'ın kulu olunmalıdır.

³⁷ Yusuf (12), 53.

³⁸ Bakara (2), 201.

³⁹ Fecr (89), 27-28.

BİRİNCİ BÖLÜM

Kazanç Öncesinde Tacir

İyi niyetli ve hüsn-i zann sahibi olmak

İslâm Hukukunun Mecelle’de ifaadesini bulan “Beraet-i zimmet asıldır”⁴⁰ kaidesi kişinin, ispat edilmedikçe suçsuz ve borçsuz olduğunu ifade eder. Bu kural aynı zamanda durumları kesin olarak bilinmeyen kişilere öncelikle önyargılardan uzak şekilde yaklaşmayı ve onlar hakkında hüsn-i zan beslemeyi gerekli kılar. Mü’minlerin annesi Hz. Âişe’ye (r.a.) iftira edildiğinde buna alet olan bazı sahabileri Kur’ân-ı Kerîm kınamış ve hüsn-i zan beslememelerini tenkit etmiştir.⁴¹ Suçluluk ve borçluluk arizi bir durum olduğu için “sıfat-ı ârızada aslolan ademdir”⁴² kuralı gereğince ispat edilinceye kadar insanlar suç ve borçtan temiz sayılır. Bütün bunlar insanlara karşı iyi niyet ve önyargısız yaklaşmanın gerekli olduğunu gösteren esaslardır. Bu sebeple Hıristiyanlıktaki aslı günah inancı Müslümanlarda yoktur.

Burada işaret edilmelidir ki Kur’ân-ı Kerîm sû-i zandan da sakındırmaktadır.⁴³ İnsanlar hakkında hüsn-i zannı engelleyecek konuşmalar yapmak, hata olarak inanılan davranışları başkalarına aktarmak hoş değildir. Hz. Peygamber bu konuda özellikle ısrarcı olmuş ve arkadaşlarından birbirleri hakkında

⁴⁰ Md. 8.

⁴¹ Nûr (24), 12.

⁴² Mecelle, md. 9.

⁴³ Hucurât (49), 12.

kendisinde ön yargı oluşturunca, güveni zedeleyecek bir takım olayları nakletmelerini yasaklamıştır.⁴⁴ Çünkü bu tür bir anlayış insanların birbirleriyle sağlıklı bir iletişim ve kalıcı bir ilişki kurmaları önünde engeldir. Ön yargının doğru olmaması halinde de kişilerin karakteriyle mütenasip olarak çatışma kaçınılmazdır. Bu ise istenen bir durum değildir. Buna göre satıcı ile alıcı birbirleri hakkında önyargılı davranmamalı, problemleri varsa öncelikle birbirlerini dinlemeliler ve sorunu konuşarak çözmelidirler.

Evden dua ile çıkmak

Mü'minin hayatında önemli bir yer tutan dua, kulun acziyetinin farkında olarak inandığı, güvendiği, kâinatın yaratıcısı ve maliki, dilediğini dilediğine bahşeden Rabbine iltica ve yakarışı, tazim ve saygıyla birlikte samimi ve bilinçli olarak doğrudan doğruya, aracısız biçimde halini O'na arz etmeyi, O'nun inayeti-ni talebi ifade eder. Dua bu özellikleri itibarıyla arınma ve davranışlara çeki-düzen vermeyi de sağlayan bir eylemdir.

Bütün dinler gibi İslâm da duaya büyük önem verir. Kur'an-ı Kerîm'de Yüce Yaratıcı

*"Bana dua edin duanızı olumlu cevap vereyim"*⁴⁵

buyururken mü'minlere dualarının kabulü yönünde çok önemli bir garanti verir. Aynı husus:

*"Ey Rasûlüm! Kullarım sana Beni sorduklarında söyle kendilerine: Ben onlara yakınam. Bana dua ettiklerinde ben onların dileklerine cevap veririm. Ama onlar da Benim davetime gelsinler, Bana inansınlar ki böylece doğru yolu bulsunlar"*⁴⁶

âyetiyle de teyit edilmektedir. Bir mü'min açısından bundan daha değerli bir söz olamaz. Bu sebeple Hz. Peygamber duayı

⁴⁴ Ebû Dâvûd, "Edeb", 28.

⁴⁵ Mü'min (40), 60.

⁴⁶ Bakara (2), 186.

kulluğun beyni / özü olarak nitelemiştir.⁴⁷ Kulluk ise insanın yaratılışının ana gayesidir.⁴⁸

Bir tacir ya da iş erbabı açısından işine başlamak üzere evinden çıkarken yapacağı en önemli işlerden birisi dua etmektir. Esasen bu durum her mü'min için geçerlidir. Ancak özellikle ticaretin hassas tarafları dikkate alınırca duanın tacir için önemi daha iyi anlaşılır. Kişi evden çıktığında birçok şeyle karşılaşabilir. Farkında olarak veya olmayarak haksızlık yapabilir, haksızlığa maruz kalabilir, işini tam yapamaması sebebiyle kazancına haram bulaşabilir. Bu sebeple dua ederek kendisini işine hazırlaması ve Allâh'ın yardımını talep etmesi çok önemlidir. Bu konuda Hz. Peygamberden iki dua zikredeceğiz.

Rasûl-i Ekrem'in evden çıkarken ettiği dua ile ilgili rivayet şudur:

عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ قَالَتْ مَا خَرَجَ النَّبِيُّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- مِنْ بَيْتِي قَطُّ إِلَّا رَفَعَ طَرَفَهُ إِلَى السَّمَاءِ فَقَالَ «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَضِلَّ أَوْ أَضَلَّ أَوْ أَزِلَّ أَوْ أُزِلَّ أَوْ أَظْلِمَ أَوْ أُظْلِمَ أَوْ أَجْهَلَ أَوْ يُجْهَلَ عَلَيَّ».

“Mü'minlerin annesi Ümmü Seleme'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) gözlerini semaya çevirip şu duayı okumadan asla evinden çıkmazdı: “Allâhım! Şaşırmaktan / haktan sapmaktan, başkaları tarafından saptırılmaktan, hataya düşmekten, başkalarınca hataya düşürülmekten, haksızlık etmekten, başkalarının bana haksızlık etmesinden, cahillik etmekten, cahilce muameleye maruz bırakılmaktan sana sığınırım.”⁴⁹

Hız. Peygamber'in evden çıkarken okunmasını tavsiye ettiği başka bir duadan bahseden diğer bir rivayet de şudur:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ أَنَّ النَّبِيَّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- قَالَ «إِذَا خَرَجَ الرَّجُلُ مِنْ بَيْتِهِ فَقَالَ بِسْمِ اللَّهِ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ لَا حَوْلَ

⁴⁷ Tirmizî, “Da'avât”, 1.

⁴⁸ Zâriyât (51), 56.

⁴⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 103; İbn Mâce, “Du'â”, 18; Ahmed b. Hanbel, VI, 222.

وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ . قَالَ « يُقَالُ حَبِئْتُ هُدَيْتَ وَكُفَيْتَ وَوُقِيتَ
فَتَسْتَحْيِي لَهُ الشَّيَاطِينُ فَيَقُولُ لَهُ شَيْطَانُ آخِرُ كَيْفَ لَكَ بِرَجُلٍ قَدْ
هُدِيَ وَكُفِيَ وَوُقِيَ » .

Enes b. Mâlik'ten (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Bir adam evinden çıkınca ‘Allah’ın adıyla çıktım Allah’a dayanıp güvendim (tevekkül ettim), güç ve kuvvet sadece Allâh’tandır’ derse, kendisine: ‘Sen bu duan ile doğru yola iletildin, bela ve kötülüklere karşı koyma hususunda yeterli hale getirildin ve korumaya alındın’ diye karşılık verilir. Artık şeytanlar ondan uzaklaşır. Diğer bir şeytan da ona:

*“Bundan sonra, doğru yola iletilen, yeterli hale getirilen ve korumaya alınan bir kimseyi senin yoldan çıkarman nasıl mümkün olabilir ki?!”
der.”⁵⁰*

Helâl kazancı hedeflemek

Kur’ân-ı Kerîm’de bütün peygamberlere, bütün insanlara ve bütün mü’minlere hitaben şöyle buyrulur:

يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا
تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ (٥١)

“Ey Peygamberler! Temiz ve helal olan şeylerden yiyin; güzel amel ve hareketlerde bulunun. Çünkü ben sizin yaptıklarınızı bilirim.”⁵¹

يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا
خُطَوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ (١٦٨)

“Ey insanlar! Yeryüzündeki nimetlerden helal olmak, temiz olmak

⁵⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 103; İbn Mâce, “Du‘â”, 18; Tirmizî, “Du‘â”, 34; Ahmed b. Hanbel, I, 66; VI, 306.

⁵¹ Mü’minûn (23), 51.

şartıyla yişin. Fakat şeytanın adımlarına uymayın. Çünkü o size belli bir düşmandır.”⁵²

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ (١٧٢)

“Ey iman edenler! Size kısmet ettiğimiz rızıkların hoş ve temiz olanlarından yişin ve Allah’a şükredin, eğer yalnız O’na kulluk ediyorsanız.”⁵³

Abdullah b. Mes’ûd’dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurur:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- : «طَلَبُ كَسْبِ الْحَلَالِ فَرِيضَةٌ بَعْدَ الْفَرِيضَةِ».

“Helal kazanç peşinde koşmak farz üstüne farzdır.”⁵⁴

Yine bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber şöyle buyuruyor:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- : « أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ طَيِّبٌ لَا يَقْبَلُ إِلَّا طَيِّبًا وَإِنَّ اللَّهَ أَمَرَ الْمُؤْمِنِينَ بِمَا أَمَرَ بِهِ الْمُرْسَلِينَ فَقَالَ (يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ) وَقَالَ (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ) ». ثُمَّ ذَكَرَ الرَّجُلُ يُطِيلُ السَّفَرَ أَشْعَثَ أَغْبَرَ يَمُدُّ يَدَيْهِ إِلَى السَّمَاءِ يَا رَبِّ يَا رَبِّ وَمَطْعَمُهُ حَرَامٌ وَمَشْرُبُهُ حَرَامٌ وَمَلْبَسُهُ حَرَامٌ وَغَدَى بِالْحَرَامِ فَأَنَّى يُسْتَجَابَ لِذَلِكَ ».

“Ey İnsanlar! Allâh Te’âlâ tertemizdir/pâktır (tayyib). Ancak tertemizdir.”

⁵² Bakara (2), 168.

⁵³ Bakara (2), 172.

⁵⁴ Taberânî, *el-Kebîr* (nşr. Hamdi es-Selefi), Musul 1404/1983, X, 74, nr. 9993; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (nşr. M. Abdülkadir Atâ), Beyrut 1414/1994, VI, 128; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, Beyrut 1412, X, 520.

miz olanı kabul eder. O peygamberlere neyi emretmişse mü'minlere de onu emretmiştir. Peygamberler için buyurmuştur ki: “Ey Peygamberler! Temiz/helâl (tayyib) olan şeylerden yiyin, salih amel işleyin. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim”;⁵⁵ insanlarla ilgili olarak da buyurmuştur ki: “Ey İnananlar! Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin temiz/helal olanlarından yiyin. Eğer siz sadece Allâh'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin.”⁵⁶ Bu âyetlerin peşinden Hz. Peygamber saçı-başı dağılmış, yüzü-gözü toz toprak içinde perişan bir vaziyette yoldan gelmiş ellerini semaya açıp “Ey Rabbim! Ey Rabbim!” şeklinde dua eden bir adamı anlatarak şöyle buyurdu: “Yediği haram, içtiği haram, giydiği haram, haramla beslenmiş. Allâh neden onun kabulü için dua ettiği ibadetlerini makbul sayсын.”⁵⁷

İslâm âlimlerinin, dinin temellerini ve hükümlerinin binasını oluşturan hadislerden saydıkları bu rivayetin⁵⁸ tahlilini yaptığımızda gerçekten pek çok problemi temelinden çözümleyeceğini söylememiz mümkündür. İlk olarak âyetlerde ve hadislerde geçen tayyib kelimesi güzel, temiz, helâl, tabii, kaliteli, insanın içine sinen anlamlarına gelir. En temel özelliği katışıksız ve saf olmasıdır ki değerini de buradan alır. Hadis ve onunla birlikte zikri geçen âyetler kazançta hem manevî anlamda helal hem de maddî anlamda saflığı emretmektedir. Buna göre ibadet riya ve gösterişten uzak, arı-duru bir biçimde sadece Allâh'a has kılınarak, sırf O'nun rızasını elde etmek amacıyla yapılmalıdır. İkinci olarak kazanç /rızık kumar, rüşvet, faiz, hile, yetim malına sarkıntılık, vergi kaçırma, zekâtтан çalma vb. batıl yollara tevessül edilmekten tertemiz, helal yollardan kazanılmalıdır. Bunları ifade için tayyib kelimesi özellikle seçilmiştir. Çünkü ibadetin kabulünde kazancın helal yoldan olup olmamasının büyük bir etkisi vardır. Buna göre bir kazanç/gelir değerini safiyetinden alır. İçine az da olsa haram karışmış, bir yönü itibariyle kirli olan çok gelirden az ama helal yoldan elde edilmiş saf kazanç daha

⁵⁵ Mü'minûn (23), 51.

⁵⁶ Bakara (2), 172.

⁵⁷ Müslim, “Zekât”, 65; Tirmizî, “Tefsîr”, 2/36.

⁵⁸ İbn Atiyye, *el-Fütûhâtü'l-vehbiyye*, Kahire 1307, s. 117.

değerlidir. Bunun en güzel örneği şudur: Katışksız, temiz bir bardak su, içine bir damla idrarın karıştığı bir ton sudan daha kıymetlidir. İnsanlara bu iki suyu ya da bu iki sudan üretilmiş bir yiyecek maddesini sunduğumuzda hiç kimse çok da olsa ikincisini almak istemez.

Buna göre nitelik/keyfiyet/kalite nicelikten/kemiyetten/sayıdan daha değerli olduğundan helal/meşrû yoldan kazanılan beş lira haram/gayr-ı meşrû yoldan kazanılan beş yüz milyar liranın daha önemlidir. Bu tabii bir kuraldır. Bir âyetle bu husus şu şekilde anlatılır:

*“De ki! Çokluğu hoşuna gitse bile pis (kirli, murdar, habîs) ile –velev ki az olsa da– temiz (güzel, helal) bir olmaz.”*⁵⁹

Haram ve yasaklanmış şeylerin nefis açısından her zaman cazip bir tarafı olabilir. Nitekim Hz. Âdem’in hiç ihtiyacı yokken İblis’in iğvasıyla yasaklanmış ağaçtan yemesi bunun açık misalidir.⁶⁰ Gazâlî, Râzî, Kâtip Çelebi gibi İslâm âlimlerinin de belirttikleri üzere insan yasaklanan şeylere karşı daima hırslılık gösterir. Belki de bu zafiyet onlarla imtihan olmanın tabii bir sonucudur. O sebeple nefis için haramın bir cazibesi vardır. Ancak Allah Te‘âlâ, haramların alternatifini yaratarak onun çekiciliğinin önünü almış ve insanların işini kolaylaştırmıştır. Mübahlarda haramlardan elde edilecek lezzet fazlasıyla mevcuttur ve tatmin edici özeliğe sahiptir. Mübah ile yetinenler nefsinin arzularına rağmen onu dizginlediklerinde bu dünyada erişemedikleri fazlalıklara ziyadesiyle ahiret yurdunda kavuşacaklardır.

Çokluk da nefsi etkileyen hususlardan birisidir. Az önce zikredilen âyet açık bir biçimde çokluğun değer ifade etmeyeceğini belirtmekte ve uyarmaktadır. Mü’mine düşen bu tür durumlarda nefesine egemen olabilmektir. Bu sebeple helal peşinde koşmak Hz. Peygamber tarafından cihadın bir çeşidi olarak kabul edilmiştir.⁶¹

⁵⁹ Mâide (5), 100.

⁶⁰ Bakara (2), 35-37.

⁶¹ Kudâî, *Müsned* (nşr. Hamdi es-Selefi), Beyrut 1407/1987, I, 83.

İkinci husus da şudur. Allâh bir şeyi peygamberlerine emrettiğini açıkça belirtiyorsa meselenin önemine vurgu içindir. Çünkü peygamberlerin davranışları da diğer insanlar için örneklik teşkil eder ve delil değeri taşır. Allah, hatalarının örnek alınmaması ve hatalarına uyulmaması için onları hatadan korumuştur (ma'sûm). Diğer insanların böyle bir özelliği yoktur ve ma'sum olan peygamberlerden hassas olunması istenilen bütün konularda diğer insanlar çok daha duyarlı olmak zorundadırlar. Helal kazanç bunlardan birisidir. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerim'de konu başında metin ve mealleri verilen âyetlerde özelden genelle doğru bütün peygamberlere⁶², bütün mü'minlere⁶³ ve bütün insanlara⁶⁴ ayrı ayrı bu hususun hatırlatılması, şeytanın yönlediği haram yollarla kazançtan uzak durulması ve onun oyununa gelinmemesinin⁶⁵ istenmesi oldukça önemlidir. Örnek olarak da rüşvet vb. haksız yollarla⁶⁶ insanların mallarını yemelerinden dolayı bazı helal maddelerin İsrailoğullarına yasaklanmış olmasından da ibret alınmasını istemektedir.⁶⁷

Az önce geçtiği üzere Allâh'ın haram yollardan kazanılmış mallarla yapılmış zekât, sadaka, hacc gibi ibadetleri asla kabul etmemesi hatta Hz. Peygamber'in Allâh'ın bu tür haramlarla beslenmiş insanların duasına icabet etmeyeceğini bildirmesi, en başta zikredilen hadiste helal hassasiyetinin farz üstüne farz bir görev olduğunun vurgulanması konunun önemini ortaya koyması açısından oldukça dikkat çekicidir. Daha da önemlisi insanların bu konuda hassasiyet göstermeyeceklerine Hz. Peygamber'in özellikle dikkat çekerek o tür insanlardan olmamaları hususunda ümmetini uyarması helal kazanca ne kadar önem verdiğini gösteren bir husustur:

⁶² Mü'minûn (23), 51.

⁶³ Bakara (2), 172; Maide (5), 88.

⁶⁴ Bakara (2), 168.

⁶⁵ Bakara (2), 168; En'âm (6), 142.

⁶⁶ Begavî, I, 497.

⁶⁷ Nisâ', (4),160-161.

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَيَأْتِيَنَّ عَلَى
النَّاسِ زَمَانٌ لَا يُبَالِي الْمَرْءُ بِمَا أَخَذَ الْمَالُ مِنْ حَلَالٍ أَمْ مِنْ حَرَامٍ

“İnsanlar, kişinin elde ettiği malın helalden mi yoksa haramdan mı geldiğine aldırmadığı —bütün derdi yeter ki o malı elde etsin — mutlaka bir zamanı yaşayacaklardır.”⁶⁸

Oysa Müslüman haram mı helal mi tam belli olmayan ve bu konuda şüphe duyduğu kazanç ve davranışlardan bile kaçınmak zorundadır. Çünkü Hz. Peygamber'in ifadeleriyle şüpheli şeylere bulaşmış olanlar harama düşmüşlerdir. Şüpheli şeylerden kaçınanlar ise dinini, namus ve haysiyetini korumuş, bunların tertemiz kalmasını sağlamış olan insanlardır.⁶⁹

Buna göre insanlar arasındaki ilişkiler ağının helal üzerine oturtulması hem adaletin ayakta tutulması hem de toplumsal huzurun sağlanması açısından zaruridir. Çünkü tayyib'in en önemli vasıflarından birisi insana ferahlık vermesidir.⁷⁰

Üçüncü önemli nokta da hadis şarihlerinin ifadelerine göre Allâh'a dua eden kişi cihad, hacc, sıla-i rahim, ilim tahsili gibi ibadet değeri taşıyan oldukça yorucu, sıkıntılı, tehlikeli, uzun bir yolculuktan salimen dönmüş ve bu ibadetlerinin kabulü için ellerini semaya açıp Allâh'a dua-niyazda bulunmaktadır. Allâh Te'âlâ ise haram kazançla beslenmiş bu şahsın ibadetini ve duasını reddetmektedir.

Burada şu husus üzerinde kısaca durulabilir. Acaba Allâh Te'âlâ'nın haram yollardan kazanılmış mallarla geçimini temin eden kişinin kabul etmediği ibadetleri zekât, hacc, sadaka, kurban gibi mâlî özellik taşıyanlar mıdır? Yoksa diğer ibadetler de buna dahil midir?

Şu husus açıktır. Haram yollardan elde edilmiş mallarla ya-

⁶⁸ Buhârî, “Büyû”, 7, 23; Nesâî, “Büyû”, 2.

⁶⁹ Ebû Dâvûd, “Büyû”, 3; Tirmizî, “Büyû”, 1; Nesâî, “Büyû”, 2.

⁷⁰ Tevbe (9), 72; Sâff (61), 12.

pılacak bir ibadetin kabulü söz konusu değildir. Mâli ibadet kişinin kendisine ait kazançlardan olmalıdır. Haram yoldan elde edilen bir mal onu elinde tutana ait değildir ki onunla zekat verebilsin, kurban kesebilsin ya da hacca gidebilsin. Bunları yapsa bile kendi adına olamaz ve dolayısıyla şekli olarak bir vazifeyi yerine getirdiğini zannetmekten başka bir anlam taşımaz. Mesela hacc ile ilgili olarak bu husus şu hadiste ifade edilir: Bir kişi hacca niyetlenip yola çıkmak üzere ayağını bineğinin üzensisine koyup: “Lebbeyk! Allâhümme lebbeyk! (Buyur Allahım buyur! Emrine amadeyim!)” şeklinde nida ettiğinde helal kazanç ile yola çıkıyorsa gökten kendisine şöyle bir karşılık gelir: “Haccın mübarek olsun, mutluluklar sana! Kazancın ve yolculuğun helale dayalı, haccın da makbul.” Kirli kazançla hacc yolculuğuna çıkıyorsa tam tersi bir cevap alır: “*Seni kabul etmiyorum, mutluluk da dilemiyorum, kazancın haram, haccın da makbul değil / al haccını başına çal...*”⁷¹

Hız. Peygamber’in ifadelerine göre makbul bir haccın karşılığı cennettir⁷² ve kişi hacdan döndüğünde anasından doğduğu gün gibi tertemiz bir biçimde yuvasına gelir.⁷³ Ama hadisten anlaşıldığı kadarıyla haccın kabulünün en temel şartı hem saf niyetle (riya ve gösterişten uzak) hem de saf (temiz ve helal) kazanç ile yapılmasıdır.

Aynı şeyi zekât ve sadakalar için de söylemek mümkündür. Hadiste bir hurma bile olsa helal yoldan kazanılmış maldan verilen sadakayı Allâh Te‘âlâ’nın tıpkı bir şahsın sevdiği hayvanın (devesinin veya atının) yavrusunu özenle yetiştirip büyüttüğü gibi avucunun içine alarak Uhud dağı gibi hatta daha da fazla büyüteceğini yani dağ ağırlığında sevap vereceğini anlatır. Bununla özellikle helalinden kazanılmamış mallardan verilen sadakanın reddedileceğine de vurgu yapılır.⁷⁴

Aynı yöndeki diğer bir hadiste de Allâh’ın gayr-ı meşru yol-

⁷¹ Taberânî, *el-Evsat*, Kahire 1415, V, 251, nr. 5228; Heysemî, *Mecma’u’z-zevâid*, Kahire 1407, III, 210; X, 292.

⁷² Buhârî, “Umre”, 1; Müslim, “Hacc”, 437.

⁷³ Buhârî, “Muhsar”, 9-10; Müslim, “Hac”, 438.

⁷⁴ Buhârî, “Zekât”, 8, “Tevhîd”, 23; Müslim, “Zekât”, 63-64.

lardan mesela devlet malından haksız bir biçimde elde edilmiş mallardan (gulûl) yapılmış hayırların (zekât, sadaka vb.) redde-dileceği belirtilir.⁷⁵

Bakara sûresinin 267. âyetinde de bu hususa vurgu vardır:

“Ey İnananlar! Kazandıklarınızın helal ve temiz, kaliteli (tayyib) olanlarından infakta bulunun. Haram ve kötüsünü (habîs) vermeye kalkmayın...”

Haramdan kazanan ya da kazancına haram katmış bir müslümanın bedenî ibadetlerinin makbul olup olmadığı konusunda bazı tartışmalar vardır. Ahmed b. Hanbel gibi bazı âlimler Hz. Peygamber’in: “Kim on dirheme bir elbise alır da içinde bir dirhem haram para bulunursa Allah o elbiseyle kıldığı namazı kabul etmez”⁷⁶ gibi hadislerine dayanarak haramdan kazanan bir kimsenin ibadetlerinin dünyevî hükümler bakımından da geçerli olmadığı görüşünü dile getirirler. İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu ise bu tür durumlarda ibadetlerin dünyevî hükümler bakımından yerine getirilmiş olacağı ve fikhî açıdan borcun düşeceği mesela kaza gerekmeceğini savunurlarken Allâh katında makbul sayılmayacağını da söylemektedirler. Çünkü ibadetin en temel hedeflerinden birisi insanda olumlu anlamda davranış değişikliği meydana getirmesi, iyiye yönlendirmesidir.

İbadetler, kazancın helal olması hususunda önemli bir terbiye aracıdır. Mesela namazda iken bir kimse kendisine normal hallerde helal olan işleri yapamamakta söz gelimi yiyip içemekte ve bir nefis terbiyesi süreci yaşamaktadır. Oruç ibadetinde de aynı şekilde kendisine helal olan yiyecekleri imsak vaktinden akşam namazı vakti girinceye kadar yiyememektedir. Birçoğumuz Ramazan ayında akşam ezanı okunmadan önce sofraya oturur kendimizi ne kadar aç ve susuz hissederek edelim nefsimizi tutar ve ezanı bekleriz. Kendimize helal kılınmış olan şeyleri oruçlu olmamız sebebiyle yiyip içemeyiz. Keza hacc için giyilen ihram da bu noktada güçlü bir terbiye sürecidir. İh-

⁷⁵ Buhârî, “Zekât”, 7; Müslim, “Tahâret”, 1.

⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 98.

ramlı Müslüman kendisine normal şartlarda helal olan bazı şeyleri yapamamaktadır. Bu, ihram sonrasında haramlar konusunda daha da hassas olmayı sağlayan bir süreçtir. Esasen Harem-i Şerife bu şekilde giriş bütün haramların terk edileceğine dair verilen güçlü bir sözün ifadesidir. İhram, bir otun bile koparılmasının, bir haşerenin öldürülmesinin, bir hayvanı avlamak bir yana avlayana gösterilmesinin bile cezasının bulunduğu, başkalarıyla tartışmanın, kötü söz söylemenin terkedildiği bir ortamda bir müddet yaşamaktır. Bunun insana kazandıracığı çevre bilinci, merhamet duygusu, iyiliği davranış biçimi haline getirme, sorumluluk şuuruna sahip olma, nefsi terbiyeden geçirme ve haramlardan uzaklaşma kararlılığı çok önemli bir eğitim sürecidir. Namazı tamamladıktan sonra selam vererek çıkmak, akşam ezanıyla birlikte orucu açmak, hacc menasikini bitirdikten sonra ihramdan çıkmak (ihlâl) ibadet boyunca elde edilen sorumluluk bilinciyle insanların içine girip helalde sabit kalma kararlılığının uygulanmasına geçmek anlamı taşır. İbadet bunlara etki etmiyorsa ortada sadece şekli olarak bir vazifenin ifası vardır. Kişi açısından ibadetin değeri ona kazandırdığı ahlâk ve bilinçle ölçülür. İmâm Gazâlî der ki: “Haram yemekle beraber ibadet etmek deniz dalgalarının üzerine bina yapmaya benzer.”⁷⁷

Esasen emrolunan bütün ibadetlerin gayesi insanların iç dünyasının düzenlenmesi ve insanda olumlu yönde davranış değişikliği meydana getirmesidir. Bu noktada nefis terbiyesi önemli bir gayedir. İnsan, sırf Allâh’a ibadetle görevli, kötülük yapamayan meleklerle; Allâh’a isyan eden, iyilikten nasibi olmayan ve bu yüzden de Allâh’ın huzurundan kovulan, kötülüğün sembolü şeytana ait duygularla birlikte yaratılmıştır. Yani insan bunlardan hangisine meylerse o tarafa yakın olacaktır. Bu, insanın melekleşebilecek ve şeytanlaşabilecek bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. Kur’ân-ı Kerîm bu yaratılış gerçeğini şu âyetiyle ifade eder:

“Nefse ve onu biçimlendirene, Ona kötülükleri/isyani (fücûr) ve korunmasını/itaatını (takvâ) ilhâm edene andolsun ki: (Allâh’tan

⁷⁷ *İhyâ’ü ‘ulûmîd-dîn*, Beyrut, ts. (Dâru’l-Ma’rife), III, 89.

başkasına tapmayarak) Nefsini kötülüklerden arındıran kazanmış, Onu kötülüklerle gömen de ziyana uğramıştır.”⁷⁸

Gerçek anlamda ibâdetler insandaki şeytanî duyguları, nefsânî arzuları engelleyici, olumlu yönde davranış değişikliği sağlayıcı işlev görür, melekleşme sürecinin bir aracı olur. Bu sebeple ibadetlerde şeklî şartların yanında bir de onun ruhunu/özünü ilgilendiren şartları vardır. İbadet bilinci diyebileceğimiz bu ruh onun kabulünün en temel kriteridir. Ruhu olmayan ibadet cansız bedene benzer ki bu ibadetin meşru kılınış amacıyla bağdaşan bir husus değildir. Kur’an-ı Kerîm çok açık bir şekilde bu gerçeği namaz özelinde şöyle anlatır:

“...ve namazı da kıl. Çünkü namaz kötü ve iğrenç şeylerden meneder.”⁷⁹

Hz. Peygamber de: “Kimi kıldığı namaz kötülük ve çirkinliklerden alıkoymuyorsa onun ancak Allah’tan uzaklığı artmıştır” buyurur.⁸⁰

Hz. Peygamber de aynı husus üzerinde durur ve: “Nice oruç tutanlar vardır ki onun yanına kalan açlık, nice gece namazı kılanlar vardır ki onun yanına kalan da uykusuzluktur” buyurur.⁸¹ Yine bir başka hadisinde: “Mebrûr (kabul görmüş) bir haccın karşılığı cennettir”⁸² buyururken diğer bir hadiste bunun belirtisinin hacının hacdan sonraki davranışlarının öncesinden hayırlı/olumlu olması en temel ölçüt olarak ifade edilir.⁸³ Büyük İslâm alimi Mâverdi’nin naklettiği bu hadisi her ne kadar elimizde mevcut hadis mecmualarında görememiş olsak da az önce yer verilen âyet ve hadislerden İslâm’ın ruhuna uygun olduğunu ve bu yönüyle bir temelinin bulunduğunu söylememiz mümkündür.

⁷⁸ Şems (91), 7-10.

⁷⁹ Ankebût (29), 45.

⁸⁰ Muttakî el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl* (nşr. Bekri Hayyânî-Safvet es-Sekkâ), Beyrut 1401/1981, nr. 20083.

⁸¹ İbn Mâce, “Sıyâm”, 21.

⁸² Buhârî, “Umre”, 1; Müslim, “Hacc”, 437.

⁸³ Mâverdi, *Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn*, Beyrut 1413/1993, s. 148.

Burada son olarak bir hususa daha işaret etmek gerekirse fıkhi olarak bir kazancın meşru ticaret çerçevesinde düşünülmesi ve kazancın da helal olabilmesi için emek, sermaye veya sorumluluktan (damân) birisinin bulunması gerekir.⁸⁴ Kişi ya meşru bir işte çalıştığıyla kazanır, el emeğinin karşılığını alır. Bu ona helaldir. Ya da sermayesini çalıştırması için birisine verir. O kişi meşru çerçevede görülen bir ticaretle o sermayeyi işletir. Elde edilen kârı aralarında anlaştıkları oranda paylaşırlar. Çalıştıran emeğinin, sermaye sahibi de sermayesinin karşılığını almış olur. Bu da helaldir. Zarar söz konusu olduğunda çalıştıran emeğinin karşılığını alamamak sûretiyle zarara katlanır. Sermaye sahibi ise sermayesinden eksilen zararı üstlenir. Her iki taraf da zarara bu şekilde ortak olurlar. Damân ise bir işin riskini / sorumluluğunu üstlenmek demektir. Bunun karşılığında elde edilen kazanç helaldir. Söz gelimi belli bir ücret mukabilinde bir işi üstlenen şahıs –eğer o işi veren / sipariş eden özellikle o şahsın yapmasını şart koşmamışsa- aynı işi daha ucuza bir başkasına yaptırabilir ve bundan kazandığı para kendisine helaldir. Mesela bir otomobili 100 TL'ye tamir etmek üzere anlaşma yapan bir usta aynı işi 80 TL'ye bir başkasına verebilir. Bu aradaki 20 TL'lik fark ona helaldir. Çünkü o işin riski / sorumluluğu kendisine aittir. Bir riski üstlenen onun menfaatine hak kazanır. Bu hüküm, Mecelle'de “Bir şeyin nef'i damânı mukabelesindedir”⁸⁵ şeklinde kaideleşen Hz. Peygamber'in:

عَنْ عَائِشَةَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا - قَالَتْ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «الْخَرَجُ بِالضَّمَانِ».

“Menfaat, sorumluluk karşılığındadır” hadisine⁸⁶ dayanır.

⁸⁴ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, Kahire 1327-28/1910, VI, 62.

⁸⁵ Md. 85.

⁸⁶ Ebû Dâvûd, “Büyû”, 71; Tirmizî, “Büyû”, 53; Nesâî, “Büyû”, 15; İbn Mâce, “Ticârât”, 43; Ahmed b. Hanbel, VI, 49, 208, 237.

İşe besmele ile başlamak

Bir müslümanın herhangi bir işe başlarken —hayvan kesme gibi bazı özel durumların hükmü istisna edilirse— besmele çekmesi sünnettir. Hz. Peygamber işe başlarken besmeleyi aksatmamıştır.

Besmelede Allâh'ın rahman ve rahîm sıfatlarına vurgu vardır. Allâh'ın bu iki isminin tecellisi olan rahmet eylemi Allâh-insan ve insan-alem ilişkilerinin (insanlar arası ve diğer varlıklarla münasebetlerin) en temel dinamiğini oluşturur. Rahmet kelimesi Allâh'ın kullarına muamelesi açısından keyfiyetçe (nitelik/kalite) mükemmel, kemiyetçe (nicelik/sayı) sınırsız lütuf ve inayeti, O'nun acıması demektir. Rahmet, kulların birbirleriyle ve diğer varlıklarla ilişkisi bakımından ise iki unsura sahiptir. Birincisi, ilişkilerde kırıcılık ve kabalıktan uzak durmak, nezaket, zerafet ve sevgiyi esas almaktır. İkincisi ise isteneni içtenlikle / gönülden gelerek ve fazlasıyla yapmak anlamındaki ihsandır (iyilik). Yardım, bu özelliği taşımıyorsa can sıkıntısı ve gönülsüzlük mevcutsa, Allah'ın rızasından çok maddi çıkar ya da kınanma korkusuyla yapılıyorsa eylem iyilik olarak değer kazanmaz. Dolayısıyla bu bir rahmet ilişkisi olamaz. İşte Hz. Peygamberin bir Müslümanın hayırlı olan bütün işlerine besmelesiz başlamasını eksiklik olarak belirtmesi⁸⁷ rahmân ve rahîm olan Allâh'ın adıyla başlanan işte Onun lütfü ihsanını temenni ve yapılan işe de merhametin etkisinin (nezaket-ihsan) gösterileceğinin taahhüdüdür. Allâh'ın insana, onun kullara davrandığı cinsten muamele ettiği (el-cezâu min cinsi'l-'amel) dikkate alınırsa ilişkilerinde nezaket-ihsanı esas alan Allah'ın merhametine hak kazanır ve her bir yaptığı sadaka olarak değer kazanır.⁸⁸ Allâh'ın yarattıklarına merhametle yaklaşmayanın müeyyidesi de oldukça ağırdır ve bu da merhametle muameleye hak kazanamamaktır.⁸⁹

İşine Allâh'ın adıyla başlayan mü'min sadece O'nun izniyle

⁸⁷ Muttaki el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl*, I, 555, nr. 2491; Suyûtî, *Câmi'u'l-ehâdis*, nr. 15584; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, Kahire 1352, II, 119, nr. 1964; ayrıca bk. Dârekutnî, *es-Sünen* (Seyyid Abdullah Haşim), Beyrut 1386/1966, I, 229.

⁸⁸ Bk. Wensinck, *Concordance*, "sadaka" md, III, 285.

⁸⁹ Buhârî, "Tevhid", 2, "Edeb", 18; Müslim, "Fezâll", 65-66.

işe başladığına dair inancını dile getirmektedir. Bu sebeple içki içmek, kumar oynamak, zina etmek gibi haram kılınan fiillere besmele ile başlamak haramdır ve kasıtlı yapılması halinde küfür gerektiren bir eylemdir. Değerli ve hayırlı işlere besmele çekmek o işten Allâh'ın lütuf ve ihsanını, feyz ve bereketini istemek anlamına gelir. Haramda ise böyle bir şeyin istenmesi Allâh'ı alaya almanın ifadesidir.

Hız. Peygamber bismelenin önemini şu hadislerinde vurgulamıştır: “Değer verilen hangi iş olursa olsun Allâh'ın zikri ile başlanmamışsa o iş güdüktür/eksiktir”;⁹⁰ “Değer verilen hangi iş olursa olsun ‘Bismillah’ ile başlanmamışsa bereketsizlikle sonuçlanır (eczem);⁹¹ o iş eksik kalmağa mahkûmdur (ebter).⁹²

Bahse konu hadislerin birisinde geçen “Allâh'ın zikri ile başlanmamış iş eksiktir” ifadesinin Allâh'ın adıyla başlamak (besmele) anlamına geldiğini, bunun da kâmil şeklinin ‘Bismillâhirrahmânirrahîm’ olduğunu diğer hadis ve Hız. Peygamber'in uygulamalarından anlıyoruz.

Besmele, ‘Bismillâhirrahmânirrahîm’ ifadesinin kısa söylenişidir ki Rahman ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla başlıyorum demektir. Bu ifadede iki şeye vurgu vardır. Birincisi işe Allâh'ın zikriyle yani O'nun adıyla başlanmaktadır. Besmele çeken bununla başladığı işte Allâh'ın çizdiği sınırlarda kalacağına, onun rızasını gözeceğine, Allâh ve Rasûlünün öğütlerini hatırdı tutarak iş yapacağına söz vermektedir. Çünkü Allâh'ın zikrinden yüz çevirenin maişeti / geçimi, şiddetli biçimde darlığa düşmeye mahkûmdur.⁹³

Âyetteki şiddetli biçimdeki geçim darlığından maksadın ne olduğu ile ilgili müfessirlerin çeşitli yorumları bulunmakla birlikte isabetli gözükene Allâh'ın koyduğu esasları gözetmeden ve Hız. Peygamberin belirlediği hassasiyetleri dikkate almadan

⁹⁰ Dârekutnî, *es-Sünen* (nşr. Seyyid Abdullah Yemânî), Beyrut 1386/1966, I, 229.

⁹¹ Cemâlüddîn ez-Zeylaî, *Tahricü'l- ehâdis ve'l-âsârî'l-vâkı'a fî tefsiri'l-Keşşâf* (Abdullah es-Sa'd), Riyad 1414, I, 22; İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münir* (nşr. Mustafa Ebûlgayz v.dğr.), Riyad 1425/2004, II, 92.

⁹² Irâkî, *el-Muğni*, I, 159.

⁹³ Tâhâ (20), 124.

kazanılan servetlerin ne kadar çok olursa olsun sahibine huzur vermeyeceği ve onun iç dünyasında şiddetli darlık ve sıkıntı oluşturacağı, vicdan azabını beraberinde getireceği şeklinde olmaktadır. Halk dilindeki 'bolluk içinde darlık' ifadesinin tecellilerinden birisi de işte bu psikolojik durumdur. Dünyadaki İlahi ceza bu iken ahirette ki ceza ise daha çetin olacaktır.⁹⁴

Günümüzde kazancına az veya çok şaibenin bulaşmasına al-dırmayan, hırs ve tamah sebebiyle kanaati ciddiye almayan ve bu sebeple mala tahakküm eden değil malın kendisine tahakküm ettiği, adeta malın esareti altındaki huzursuz, tatminsiz Hz. Peygamber'in "*Helak olasıca! Paranın kulu olmuşt!*"⁹⁵ şeklinde tepki gösterdiği, Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle bütün işi gücü mal yıgmak olan adeta ona tapan, bir gün dünyadan ayrılacağını ve dünya malının dünyada kalacağını kendisine de onun hesabını vermek düşeceğini hiç aklına getirmeyen, sadece yığan ve depolayan⁹⁶ ince hesaplar içine giren zihniyetteki servet sahibi birçok insanın zaman zaman intihara kadar uzanan ruhi bunalım içinde bulunduğunu biliyoruz. Âyet bu gerçeğe işaret ederek çok önemli bir uyarıda bulunmaktadır.

Allâh'ın adıyla başlayıp O'nun rızasına uygun hareket etmek ise bereket kaynağıdır. Kur'an-ı Kerim Allâh'ın emir ve yasaklarına gönülden bağlı olanlara Allâh'ın başı dara geldiğinde bir çıkış yolu göstereceğini ve ummadıkları yerden rızıklandıracağını, herhangi bir işte üzerine düşeni yapıp sonucunu kendisine bırakanlara Allâh'ın yeterli olduğunu, Allâh'ın mutlaka işini hedefine ulaştıracağını bildirir.⁹⁷ Keza Kur'an-ı Kerim Allâh'ın, emir ve yasaklarına saygılı ve gönülden bağlılık bilincine varanların eylemlerine bir mükâfat olarak göklerin ve yerin bereket kapılarını açacağını bütün ümmetler için genel bir vaad olarak zikretmektedir.⁹⁸

⁹⁴ Tâhâ (20), 127.

⁹⁵ Buhâri, "Rikâk", 10, "Cihâd", 70; İbn Mâce, "Zühd", 8; *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1414/1993, VIII, 12.

⁹⁶ Hümeze (104), 2-3.

⁹⁷ Talak (65), 2-3.

⁹⁸ A'râf (7), 96.

Bütün bunlardan anlaşıldığı kadarıyla ticarethaneyi açarken besmele çekmek, kazanca haram karışmaması için Allâh Te‘âlâ’dan dua ile yardım istemek, kazancını bereketli kılmasını talep etmek bir Müslüman hassasiyetidir.

İşe erken başlamak

Bereket, ilahi feyiz ve ihsan, lütuf ve hayrı ifade eden bir kavramdır. İşe erken başlamak adaptandır ve erken başlangıç berekete kapı aralamak demektir. Bu diğer zamanlarda bereket olmadığı anlamına gelmez. Ancak bu konuda Hz. Peygamberin duası vardır, peygamberlerin duası ise makbuldür:

عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ «اللَّهُمَّ بَارِكْ لَأُمَّتِي فِي بُكُورِهَا».

“Allâhım! Ümmetimden işe erken başlayanların faaliyetlerini bereketli kıl.”⁹⁹

Hadisi açıklayan İslâm alimlerine göre “bereketli olan erken zaman” fecr ile güneşin doğumu arasındaki kısımdır.

Zikredilen hadiste iki önemli ayrıntıdan da bahsedilmektedir. Birincisi Hz. Peygamber her hangi bir asayiş olayı sebebiyle güvenlik güçlerini ya da savaş sebebiyle orduyu yola çıkaracağında sabahın erken vakitlerinde gönderirdi. Bundan dolayı bazı âlimler ilim tahsili, yola çıkma ya da ticaret yapma gibi iş olursa olsun erken başlamanın sünnet olduğu görüşündedirler.¹⁰⁰ İkincisi de işe erken başlama ile ilgili tecrübî bir bilgidir. Sahabe-nin tacirlerinden Sahr b. Vede’a ticaretine sabahın erken saatlerinde başlamış ve bu yüzden malı çoğalmış ve zenginleşmişti. Bu da Hz. Peygamber’in duasının Sahr’da tecellisinin bir ifadesidir.

Hz. Peygamber sabah uykusunun rızka (bereket) mani olduğunu bildirmiştir.¹⁰¹ Rivayete göre Hz. Peygamber sabah vakti

⁹⁹ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 78; Tirmizî, “Büyü”, 6; İbn Mâce, “Ticârât”, 41.

¹⁰⁰ Münâvî, *Feyzû'l-Kadîr*, Beyrut 1415/1994, II, 132.

¹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, I, 73; Kudâî, I, 73.

kerimesi Hz. Fâtıma'ya uğramış ve onu uyurken bulmuştu. Kendisini uyararak Allâh'ın rızkı fecr ile güneşin doğumu arasında dağıttığını bu vakitte ayakta olmasını, gafillerden olmamasını istemiştir. Hz. Ali de, Hz. Fâtıma'nın anlattığı bu olayı teyit etmiştir.¹⁰²

Rızkı verenin Allâh olduğu bilinciyle tevekkül etmek

Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinde belirtildiği üzere Allah Te'âlâ yarattıklarının rızkını üzerine almıştır.¹⁰³ Bir âyette: "Yeryüzünde kımlıdayan hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah'ın üzerine olmasın!"¹⁰⁴ buyurulmaktadır. O'nun rezzâk¹⁰⁵ oluşu da bu gerçekliğin ifadesidir. Bununla birlikte Allâh rızkı dilediğine az, istediğine çok verir. Takdir kendisinin-dir.¹⁰⁶ İnsana düşen rızkını aramaktır.¹⁰⁷ Rızık peşinde koşarken şeytana uyulmaması ve yasak yollara sapılmaması gerekir.¹⁰⁸ Hz. Peygamber'in bu âyetlerin öngördüğü esaslar paralelinde şu hadisi önemlidir:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا اللَّهَ وَأَجْمِلُوا فِي الطَّلَبِ فَإِنَّ نَفْسًا لَنْ تَمُوتَ
حَتَّى تَسْتَوْفِيَ رِزْقَهَا وَإِنْ أَبْطَأَ عَنْهَا فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَجْمِلُوا فِي
الطَّلَبِ خُذُوا مَا حَلَّ وَدَعُوا مَا حُرِّمَ

"Ey insanlar! Allah'a gönülden bağlanarak emir ve yasakları hususunda Onu gücendirecek davranışlardan sakının. Rızık talebinde mute-

¹⁰² Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân* (nşr. Abdülali A. Hâmid), Bombay-Riyad 1423/2003, VI, 404.

¹⁰³ Hûd (11), 6; Tâhâ (20), 132; Ankebût (29), 60; Fâtır (35), 3.

¹⁰⁴ Hûd (11), 6.

¹⁰⁵ Zâriyât (51), 58.

¹⁰⁶ Ra'd (13), 26; İsrâ' (17), 30; Kasas (28), 82; Ankebût (29), 62; Rûm (30), 37; Sebe' (34), 36, 39; Zümer (39), 52; Şûrâ (42), 12.

¹⁰⁷ Mülk (67), 15; Cumu'a (62), 10.

¹⁰⁸ Bakara (2), 168.

dil olun / ifrat-tefritten sakının / orta yolu (iktisad) tutun. Çünkü rızkı gecikse bile hiçbir kimse onu tastamam almadıkça ölmeyecektir. O halde Allâh'ın hakkınızda koyduğu esaslara gönülden bağlanarak saygılı olun ve talepte mutedil olun / ahlâkî sınırlar çerçevesi içinde davranın. Helal olanı alın, haram olanı da terk edin.”¹⁰⁹

Bu hadisin biraz daha açıklayıcı olan diğer bir rivayeti de şudur:

Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a.) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Ey insanlar! Ben size cennete yaklaştıracak, ateşten uzaklaştıracak her şeyi emrettim. Yine ben size ateşe yaklaştıracak cennetten uzaklaştıracak her şeyi yasakladım. Bana Cebail (a.s.) şunu bildirdi: Hiçbir kimse rızkını tastamam almadıkça asla ölmeyecektir. Rızkı talep hususunda Allâh'ın emir ve yasaklarına gönülden gelen bir bağlılıkla saygılı davranın ve rızkı talep hususunda mutedil olun / ahlâkî sınırlar çerçevesi içinde davranın. Rızkın ertelenmiş / gecikmiş olması sizi Allâh'a isyan karakteri taşıyan yollardan onun peşine düşmeye sevketmesin. Allah katında olanlara ancak Ona itaatla nail olunabilir.”¹¹⁰

Kur'ân-ı Kerîm Allâh'ın emir ve yasaklarına saygılı olanları beklemediği yünden rızıklandırabileceğini şu âyetle ifade eder:

وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ
وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ
لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا (الطلاق: ٣-٢)

“Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa O kendisine bir çıkış yolu gösterir ve onu hiç beklemediği yerden rızıklandırır. Kim Allah'a dayanıp güvenirse O kendisine yeter. Şüphesiz Allah dilediği şeyi sonuca ulaştırır. Allah her şey için bir ölçü koymuştur.”¹¹¹

¹⁰⁹ İbn Mâce, “Ticârât”, 2; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. M. Abdülkadir Ata), Mekke 1414/1994, V, 265.

¹¹⁰ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân* (nşr. M. Saîd Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1410, XIII, 227.

¹¹¹ Talâk (65), 2-3.

Bu âyetler talâk / boşama bağlamında bir konuyu ele alsada ‘sebebin belli bir konuda olması hükmünün umumi / genel olmasını engellemez’ kuralı gereğince umumilik ifade eder.

İslâmi kaynaklarda tevekkül üzerinde önemle durulmakta ve bu kavramın rızıkla da bağlantısı kurulmaktadır. Mesela Hz. Peygamberin şu hadisi bu konuda dikkat çekicidir:

عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَقُولُ إِنَّهُ سَمِعَ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَوْ أَنَّكُمْ تَتَوَكَّلُونَ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ لَرَزَقَكُمْ كَمَا يَرْزُقُ الطَّيْرَ تَغْدُو خِمَاصًا وَتَرُوحُ بِطَانًا

“Eğer siz hakkıyla Allâh’a tevekkül etseydiniz, O, sabahleyin aç gidip akşamleyin tok olarak yuvalarına dönen kuşları rızıklandırırdı gibi sizi de kesinlikle rızıklandırırdı.”¹¹²

Tevekkül, bir mü’minin üzerine düşeni yapıp gerekli tedbirleri aldıktan sonra sonucunu Allâh Te’âlâ’ya havale etmesidir. Kula düşen esbaba tevessül yani sebeplere sarılmaktır. Sonuç Allâh Te’âlâ’ya aittir. Yani deveyi bağladıktan sonra bıraktığı yerde bulma beklentisini Allâh’a bırakıp teslim olmaktır.¹¹³ Buna göre her şeyin maliki, yaratıcısı Allah’tır. O dilediğine dilediği kadar verir, verdiği de çekip alabilir. Çok verdiğini şükürle, az verdiğini de sabırla imtihandan geçirmektedir. Verdiğini hiç kimse engelleyemez, engellediğini de hiç kimse veremez. Şu âyetlerde bu hususa işaret edilir:

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (٢٦) تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ (٢٧)

¹¹² Tirmizî, “Zühd”, 33; İbn Mâce, “Zühd”, 14; Ahmed b. Hanbel, I, 30.

¹¹³ Tirmizî, “Sıfatü’l-kayame”, 60.

“De ki: Ey mülkün sahibi Allah’ım! Sen mülkü dilediğine verirsın, dilediğinden de onu çeker alırsın, dilediğini aziz edersin, dilediğini zelif / rezil edersin. Hayır Senin elindedir. Muhakkak ki, Sen her şeye kâdersin. Geceyi gündüzün içine sokarsın, gündüzü gecenin içine sokarsın; ölüden diri çıkarırsın, diriden ölü çıkarırsın. Dilediğine de hesapsız rızık verirsın.”¹¹⁴

Bir tacirin kazancında ya da bir başka işle meşgul olanın başarısında elbette çalışmasının, kabiliyetinin ve gücünün etkisi vardır. Hatta rızık ya da diğer işlerde başarı için çalışma zorunluluğu da vardır. Hadiste geçen kuşların sabah aç gidip akşam tok dönmelerinden bahseden hadiste de bu görülmektedir. Kuşların bile rızıkı oturdukları yerden gelmemekte onlar da rızıkın peşinden koşmaktadırlar. Ama kişinin elde ettiği başarılı sonucu mutlak anlamda kendi çabasına bağlaması doğru değildir. Başarı için çalışma zorunludur. Ama başarıyı ve kazancı lütfeden yani sonucu yaratan Allâh Te‘âlâ’dır. Sonuçta şükür ve hamd de bunun için gereklidir. Dolayısıyla insan beklediği sonuca ulaşmış olmasını sadece kendinden bilmemelidir. Kur’ân-ı Kerîm hazinelerinin anahtarını toplulukların taşıdığı Kârûn’un servetini bilgi gücüyle elde ettiği yönündeki iddiasını bir küstahlık sayar ve Allâh’ın onun saraylarını yerin dibine geçirdiğini belirtir.¹¹⁵ ki olay, diğer insanlara ibret olsun diye anlatılır.

Buna göre malını ya da iş gücünü çarşıda-pazarda alıcısına arzeden, dükkânını zamanında açıp müşterisini bekleyen bir insan üzerine düşen ilk görevi yapmıştır. Bundan sonrasında dürüstçe çalışması, haksız rekabete girmemesi, çevresindeki esnafla kavgaya etmemesi, gereksiz yere çekişmemesi, didişmemesi gerekir. Allâh’ın kendisi için takdir ettiği rızık ne ise o kendisine gelecektir.

¹¹⁴ Âl-i İmrân (3), 26-27.

¹¹⁵ Kasas (28), 78-81.

Ticarette ortak olanların diğer ortağının Allâh te'âlâ olduğunun bilincinde olmaları

Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- :
يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنَا ثَالِثُ الشَّرِيكَيْنِ مَا لَمْ يَخُنْ أَحَدُهُمَا
صَاحِبَهُ فَإِذَا خَانَ خَرَجْتُ مِنْ بَيْنَهُمَا .

“Alâh Te'âlâ iki ortaktan birisi diğerine ihanet etmediği müddetçe ben onların üçüncü ortağıyım. Eğer birisi diğerine ihanet ederse ben aralarından çıkarım.”¹¹⁶

Ortaklık, hem sermayelerin hem de fikirlerin ve projelerin birleşmesi ile büyük işlerin yapılabilmesine, üretimde verimin, arzda kalitenin, kazançta bolluğun elde edilmesine fırsat tanıyan ekonomik birlikteliktir. Bu sebeple Allâh Te'âlâ mü'minlerin ortaklık kurmalarını teşvik etmiş, kendisinin de onlara ortak olduğunu bildirerek bununla birbirlerine hıyanet etmediği sürece ortakların yardımında olduğunu ve ticaretlerinde kârı garanti ettiğini, çalışmalarını bereketlendireceğini, mallarını koruyacağını taahhüt etmiştir. Tek tek küçük sermayeler gücü oranında sahiplerine kazanç sağlasa ve onların geçimini temin etse de gücü sınırlı olduğundan istenilen düzeyde bir endüstrileşmeyi, sanayileşmeyi, teknoloji gelişimini sağlayamaz. Bunlar için büyük sermayeye ihtiyaç vardır. Teknolojiyi elde etme, endüstrileşmeyi sağlama ancak çok güçlü araştırma-geliştirme (ARGE) kurumlarıyla elde edilebilecek uzun süreli bir çalışmayı da gerektirmektedir. Bu açıdan küçük sermaye için bu oldukça lüks-tür ve büyük sermayelere ihtiyaç vardır. Bu gün dünyanın çeşitli ülkelerinde kurulmuş olan çok ortaklı dev şirketler, birçok ülkenin bütçesinden daha yüksek sermayeleriyle sadece ekonomik güç olarak değil aynı zamanda bu sayede etkili bir siyasi aktör

¹¹⁶ Ebû Dâvûd, “Büyü”, 26; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 78.

olarak da dünyada söz sahibidirler. Müslümanların bunları görüp ders çıkarması gerekir. Bu şirketler sermayenin gücünden doğan nüfuzu sayesinde kurdukları sömürü düzeniyle ve çağdaş kölelik sistemiyle gelişmemiş ülkelerin doğal kaynaklarını ucuz kapatarak işleyip, ucuz hammaddeyi mamül hale getirerek yine bu ülkelere çok yüksek fiyatlara satmaktadırlar. Bütün bunların küçük birikimlerin bir araya gelmesiyle oluşan dev ortaklıklar sayesinde gerçekleştiğini canlı örnek olarak görmek durumundayız. O zaman bu hadisin Müslümanlar açısından ne kadar önemli bir konuya dikkat çektiği üzerinde düşünmemiz gerekir. Bu gün dev şirketlerin katettiği mesafede İslâm ahlâkı hâkim olmuş olsaydı sömürü bir yana hammadde kaynağı ile endüstriyel faaliyet arasında denge yani adalet hâkim olurdu. Bundan da hem taraflar hem insanlık kazanırdı.

İKİNCİ BÖLÜM

Kazanç Sırasında Tacir

Ticarette, dünya-ahiret dengesini gözetmek

Ticarî hayatın cazibesi, nefsin tahriki dünya-ahiret dengesi-
ni bozabilir. Bu durum kazanca dalıp ahlaki değerleri ve Allah’a
karşı vazifeleri ihmal etmekle sonuçlanabilir. Kur’ân-ı Kerîm bu
konuda uyarıda bulunur:

رَجَالٌ لَا تُلْمِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ
الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ (٣٧) لِيَجْزِيَهُمُ
اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُم مِّن فَضْلِهِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ
بِغَيْرِ حِسَابٍ (سورة النور ٣٨)

“Onlar öyle adamlardır ki ne bir ticaret ne de bir satım kendilerini
Allah’ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan ve zekâtı vermekten
alı koyamaz. Onlar kalplerin dehşetle yerinden çıkacakmış gibi sarsı-
lacağı, gözlerin yuvasından fırlayacağı bir günden korkarlar. Onlar,
Allah’ın kendilerini, yaptıklarından daha güzeli ile ödüllendireceği,
daha fazlasını da ihsan edeceği şeyin peşinde olanlardır. Allah, dile-
diğini hesapsız şekilde rızıklandırır.”¹¹⁷

Ticarete dalmak, dünyaya esir olmak, zevk ve eğlence peşin-
de koşmak, namazları vaktinde kılmamak, malî ödevleri aksat-

¹¹⁷ Nûr (24), 37-38.

mak dolayısıyla “Allah’ın sana verdiği nimetlerle âhiret yurdunu ara, fakat dünyadan da nasibini unutma!”¹¹⁸ şeklindeki ayette istenen dünya-ahiret dengesini bozmak, “Dikkat edin! Dünyayı ve dünyalığı çok seviyorsunuz! Ahireti unutuyorsunuz”¹¹⁹ ayetinin ifade ettiği şekilde dünyaya sarılıp ahireti önemsememek, ahirete nispetle bu dünyanın geçici ve değersiz nimetlerine bel bağlamak sonuçta Allah’ı unutmak “kaybetmek” anlamına gelir. Mü’min için: “Rabbimiz! Bize dünyada da ahirette de iyilik ver!”¹²⁰ mealindeki duâ ayeti de aynı hususa işaret etmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de bu konuya ilginç bir olayla dikkat çekilir. Olay şudur:

Medîne’de açlığın ve pahalılığın hüküm sürdüğü bir dönemde Cuma günü Hz. Peygamber’in hutbe okuduğu bir sırada şehre bir ticaret kervanı gelmiş ve Rasulullah minberde iken birçok sahabe onu ayakta bırakıp kervanın peşine düşmüştü. Mescidde sadece on iki sahabe kalmıştı. Âyette şöyle anlatılır:

“Onlar bir ticaret veya eğlence gördüklerinde ona doğru akıp gittiler ve seni ayakta bırakıverdiler. Onlara de ki: ‘Allah’ın nezdinde olan, eğlenceden de ticaretten de üstündür.’”¹²¹

Hz. Peygamber: “Şayet bu kalanlar da onların peşinden gitseydi şu vadi ateş olarak akardı” buyurdu.¹²²

Bu olayla ilgili olarak nazıl olan ayette geçen “seni ayakta bırakıp ticaret peşine gittiler” kısmının ders çıkarılacak yönü ticari hayatta Allah ve Peygamberinin belirlediği değerleri bir kenara bırakıp onlara sırt çevirmek, Allah ve Rasulünün buyruklarını dinlememek, nefsin arzularına tabi olmak onu ayakta bırakmak anlamına gelir ve kaybettirir.

Şu ayet de benzer bir şekilde aynı hususa vurguda bulunur:

قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ

¹¹⁸ Kasas (28), 77.

¹¹⁹ Kıyâme (75), 20-21.

¹²⁰ Bakara (2), 201.

¹²¹ Cuma (62), 11.

¹²² İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, Beyrut 1422, IV, 284-285.

وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا
 أَحَبُّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى
 يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ (۲۴) سورة التوبة

“De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım-akrabanız, kazandığınız mallar, durgunluğa uğramasından endişe ettiğiniz ticaretiniz ve hoşunuza giden meskenler size Allah’tan, Peygamber’inden ve O’nun yolunda mücadeleden daha sevimli ise, artık Allah, yazgısını size musallat edinceye kadar bekleyiniz. Allah günaha saplanmış kimseleri hidayete erdirmez.”

Dünya-ahiret, madde-mânâ dengesini bozmamak hele dünya lehine olmak üzere ahireti feda etmek sonu hüsrana olan bir tercihtir:

“Bilin ki dünya hayatı, bir oyun, bir eğlence, bir gösteriş, aranızda bir övünme, mal ve evlâtta çokluk yansından ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibi ki bitirdikleri ziraatçıları imrendirir, sonra kurumaya yüz tutar, bir de bakarsın ki sararmış solmuş, ardından da çerçöp hâline gelmiştir. Ahirette ise ya çetin bir azap yahut Allah’ın bağışlaması ve hoşnutluğu vardır. Dünya hayatı sadece bayağı hazdan başka bir şey değildir.”¹²³

“Serveti yığıp işi gücü onu saymak olana, dünyalığı kendisini ölüm-süz kılacakmış gibi davranana yazıklar olsun!”¹²⁴

Kur’ân-ı Kerîm bu tür bir yapılanmanın dünyada huzur ve mutluluğa engel teşkil edeceğini, ahiret yurdunda da hüsrana sebep olacağını oldukça dikkat çekici biçimde hatırlatarak uyarılarda bulunur. Konu ile ilgili bazı ayetlerin mealleri şöyledir:

“Kim bu geçici dünyayı isterse (dünyalıktan başka bir şeyi düşünmez ise) burada dilediğimize —tamamını olmasa da— istediğimiz kadarını hemen veririz; sonra da onu kınanmış ve kovulmuş olarak cehenneme göndeririz. Kim de ahireti ister ve bir mümin olarak ona

¹²³ Hadîd (57), 20.

¹²⁴ Hümeze (104), 2-3.

yaraşır bir çabayla çalışırsa işte böyleleri de çabalarının karşılığı olarak övgüye değer bir karşılık görecektir.”¹²⁵

“Hayır hayır, dikkat edin! Siz şu fani dünyayı çok seviyorsunuz, ahiretle ilgilenmiyorsunuz / onu önemsemiyorsunuz.”¹²⁶

“Fakat siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa ahiret daha hayırlı ve sürekli. Bunlar önceki kitaplarda, İbrahim ve Musa’nın kitaplarında da vardır.”¹²⁷

“Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, hâlbuki Allah ahireti istiyor.”¹²⁸

“Şu insanlara bakın ki arkalarından gelecek çetin günü bir kenara bırakıyorlar da geçici dünyaya gönül veriyorlar.”¹²⁹

“Her kim dünya hayatını ve süsünü isterse biz bu çabalarının karşılığını oracıkta onlara tamamen öderiz. Bu hususta peşine düştükleri şeylerde bir eksik de bırakılmaz. Fakat onlar öyle kimselerdir ki, ahirette kendilerine ateşten başka bir şey yoktur. İşledikleri şeyler orada boşa gitmiştir. Zaten yapmakta oldukları şeyler de batıldır.”¹³⁰

“Her kim ahiret kazancını isterse, biz onun kazancını artırırız, her kim de dünya kazancını tercih ederse ona da bundan veririz, ama onun ahirette hiçbir nasibi olmaz.”¹³¹

“Gerçekten senin için ahiret şu dünyadan daha hayırlıdır.”¹³²

“Hazlara / arzulara / tutkulara özellikle de kadınlara, oğullara, yükler dolusu altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere (dünyevi hasılat) düşkünlük insanlara çekici kılındı. Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah’ın katındadır. De ki: ‘Size bunlardan daha iyisini bildireyim

¹²⁵ İsrâ’ (17), 18-19.

¹²⁶ Kıyâme (75), 20-21.

¹²⁷ A’lâ (87), 16-19.

¹²⁸ Enfâl (8), 67.

¹²⁹ İnsan (76), 27.

¹³⁰ Hûd (11), 15-16.

¹³¹ Şûrâ (42), 20.

¹³² Duhâ (93), 4.

*mi? Takva sahipleri için Rableri yanında, içinden ırmaklar akan, ebediyyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve Allah'ın hoşnutluğu vardır.' Allah kullarını çok iyi görür."*¹³³

*"Size verilen şeyler, dünya hayatının geçim vasıtası malı ve süsüdür. Allah katında olanlar ise, daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Hâlâ buna aklınız ermeyecek mi? Şu hâlde, kendisine güzel bir vaadde bulunduğumuz ve ardından ona kavuşan kimse, dünya hayatının geçici menfaat ve zevkini yaşattığımız, sonra kıyamet gününde huzurumuza getirilenler arasında bulunan kimse gibi midir?"*¹³⁴

*"Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olmakla övünmekten ibarettir. Tıpkı yağmurun bitirdiği ve ziraatçıların de hoşuna giden bir bitki gibi, önce yeşerir sonra kurur da sen onun sapsarı olduğunu görürsün; sonra da çerçöp olur. Ahirette ise çetin bir azap vardır. Yine orada Allah'ın mağfireti ve rızâsı vardır. Dünya hayatı aldatıcı bir maldan başka bir şey değildir. Rabbinizden bir mağfirete; Allah'a ve peygamberlerine inananlar için hazırlanmış olup genişliği gökle yerin genişliği kadar olan cennete koşuşun, İşte bu, Allah'ın lütfudur ki onu dilediğine verir. Allah, büyük lütuf sahibidir."*¹³⁵

Hz. Peygamber: "Dünyada, sanki gurbette bir adammışsın gibi ya da yoldaki bir yolcuymuşsun gibi ol."¹³⁶

*"Habibim! Onlara de ki; eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, kadınlarınız, akrabalarınız, kabileniz, elde ettiğiniz mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız evler ve meskenler, size Allah ve Resulünden ve Allah yolunda cihaddan daha sevimli ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin. Allah böyle fâsıklar topluluğuna hidayet nasip etmez."*¹³⁷

Kur'ân-ı Kerim, din-dünya, dünya-ahiret arasında bir denge

¹³³ Âl-i İmrân (3), 14-15.

¹³⁴ Kasas (28), 60-61.

¹³⁵ Hadîd (57), 20-21.

¹³⁶ Buhârî, "Rikâk", 3; Tirmizî, "Zühd", 25; İbn Mâce, "Zühd", 3.

¹³⁷ Tevbe (9), 24.

kurmuş ve birisi için diğerinin terkinin uygun görmemiş, diğer bir ifadeyle bunlar arasında dengenin gözetilmesini istemiştir.¹³⁸ Övülen ve büyük ödüllere kavuşacak olanlar dünya-âhiret dengesini iyi kuranlar, ebedi olanı geçici olanla değişmeyenler, bedeni ve mali görevlerini aksatmayanlardır.

Ticarette Şeytan'ın yönlendirmesine karşı uyanık olmak

Şeytanın faaliyet alanları insanların sahip olduğu zaaflardır. Şeytan önce kazanç yollarını (kumar, içki, zina gibi), peşinden kazanma biçimini (hile, aldatma, şantaj, tehdit gibi), en son olarak da kazanç sonrası malla ilişki noktasındaki (cimrilik, zenginliği baskı aracı olarak kullanma vs.) zayıf noktaları süsleyerek insanı aldatan bir özelliğe sahiptir. O, insanı bu süreçlerin her üçünde kuşatabileceği gibi herhangi bir evresinde de yakalayabilir. Mesela helal, temiz yoldan kazanan ve bu iki etapta bir sorun yaşamayan bir taciri sonrasında cimriliği süslü göstererek kuşatabilir ve bir yaşam biçimi olarak benimsemesine vesile olabilir. Az yukarıda metni verilen âyette belki de böyle bir inceliğe dikkat çekmek için Kur'ân-ı Kerim:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا
خُطُواتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ

Şeytanın adımlarını takip etmeyin şeklinde ince bir uyarıda bulunur:

“Ey insanlar! Yeryüzündeki nimetlerin helâl ve temiz olanlarından yiyin; şeytanın adımlarını izlemeyin / peşinden gitmeyin, çünkü o size apaçık bir düşmandır. O size hep çirkin ve murdar işleri emreder.

Allâh'a karşı bilmediğiniz şeyler söylemenizi ister”¹³⁹

Şeytanın vazifesi kulun Rabbiyle yapmış olduğu antlaşma hükümlerine sadık kalmasını engellemektir. Rab-kul ilişkisi

¹³⁸ bk. Nisâ' (4), 34; Kasas (28), 77-82.

¹³⁹ Bakara (2), 168-169.

“ezelî ahd” veya “misâk” denilen zamandan başlayıp sonsuza kadar devam edecektir. Bu misâk ilgili âyette şöyle ifadesini bulur:

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ

“Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarından bellerindeki zürriyetlerini alıp onları kendilerine karşı şahit tutarak: ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim?’ dediği vakit, ‘pekâlâ Rabbimizsin, şahidiz’ dediler. (Bunu) kıyamet günü ‘Bizim bundan haberimiz yoktu’ demeyesiniz diye (yapmıştık).”¹⁴⁰

Bu ilişkinin dünya hayatına ait olan kısmının hesabı-kitabı Kur’ân-ı Kerîm’in ifadesiyle “din günü”nde yapılacaktır.¹⁴¹ Bu sebeple Allâh Te’âlâ, insanları / kullarını bu misaka/antlaşmaya bağlı kalmaları¹⁴² ve bozmamaları¹⁴³ konusunda uyarır. Ancak insanın, Rabbi ile olan bu ahdini bütününü ya da hiç olmazsa bazı noktalardan bozması için şeytan hep devrededir. Zira o bu konuda Allah Te’âlâ’dan izin almıştır. Bu sebeple insanı doğru yoldan saptırabilmek için sürekli faaliyettedir. Bunun için her türlü hileye başvurmakta ve bütün tuzaklarını kurmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm bu konuyu ayrıntılı bir şekilde anlatır. Şöyle: Allâh Te’âlâ meleklerle ve İblis’e çamurdan yarattığı Âdem’e secde etmelerini emrettiğinde melekler bu emre uyduğu halde şeytan “onu çamurdan beni ateşten yarattın” şeklindeki ifadeyle üstünlük taslayarak emre itaat etmekten kaçındı. Bunun üzerine Allân Te’âlâ onu lanetleyerek rahmetinden kovdu. Hz. Âdem yüzünden başına bunlar gelen şeytan intikam peşine düşüp insanoğlunu saptırmak üzere Allâh Te’âlâ’dan mühlet / izin istedi. Bu mühleti alınca da bütün insanları saptıracağına yemin

¹⁴⁰ A’râf (7), 172.

¹⁴¹ Fâtiha (1), 4.

¹⁴² Ra’d (13), 20-25.

¹⁴³ Bakara (2), 27.

etti. Burada iki hususa dikkat çekti. İhlaslı / samimi kullara gücünün yetmeyeceğini itiraf etti. İkinci olarak insanları saptırma / hak yoldan döndürme taktiğini açıkladı: Her insanın bir zaafı vardır. Onu süsleyerek daha çekici hale getirecek ve onunla saptıracaktır. Allah Te'âlâ ise ona kanmayanlara, hilelerine boyun eğmeyenlere büyük mükafatı müjdelerken ona uyanları ahirette acıklı bir azabın beklediğini haber vererek uyardı.¹⁴⁴

Kur'an-ı Kerim bu konuda önemli bir tecrübeyi ısrarla gündemde tutar ve benzer bir hatanın tekrarlamaması için bundan ders alınmasını ister. Bu olay insanlığın atası Hz. Âdem (a.s.) ile şeytan arasında geçmiştir. Kur'an-ı Kerim muhtelif âyetlerinde bu hususa değinir.

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ (٣٥) فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ (٣٦) فَتَلَقَى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ (٣٧)

“Dedik ki: “Ey Adem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.” Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırdı. Onları içinde bulundukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de, “Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır” dedik. Derken, Adem (vahy yoluyla) Rabbinden birtakım kelimeler aldı, (onlarla amel edip Rabb'ine yalvardı. O da) bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz o, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır.”¹⁴⁵

Aynı şeyler biz Âdem'in çocukları için de geçerlidir. Yüce Rabbimiz bize dünyada sayamayacağımız ölçüde çok nimet vermiştir. Bununla birlikte çevremize bazı yasak ağaçlar da dikmiştir ki aynen Âdem babamıza dediği gibi bu yasak ağaçlardan

¹⁴⁴ Hicr (15), 28-44; Sa'd (38), 71-88.

¹⁴⁵ Bakara (2), 35-37.

uzak durmamızı istemiştir. Mesela zina bir yasak ağaçtır. Onun meyvesi zehirlidir. Kumar bir yasak ağaçtır. Meyvesi zehir saçar. Yetim malı bir yasak ağaçtır. Yiyeni öldürür. Faiz öyledir. İnsanların ellerindeki malları öyledir. Irzlar öyledir. Şeytan ise aynen Âdem babamıza yaptığı gibi bu meyveleri tatlı gösterir. Nefsini terbiye etmemişse insan da buna hazırdır. Çünkü nefis açısından yasağın bir cazibesi vardır.

İblis, Âdemoğlunu saptırmak için Hakk Te'âlâ'dan izin istemiş o da vermiştir. Onun işi budur. Ama bu meyvelere uzananlar için sonuç bellidir. Babamızın düştüğü durum bize bir ders olmalıdır. Konumuzla bağlantısını kuracak olursak ticarî hayatta alıcı ve satıcının bir çok zaafı vardır. Satıcı çok kazanmak, müşteri ucuz ve kaliteli mal almak ister. İşte bu noktada nefsin devreye girdiği ve helal kazanç önünde engel oluşturduğu bir çok durumlar vardır. Şeytan bunları cazip kılabilir. Bunlara tevessül etmeden satıcının az da olsa helalinden kazanması, müşterinin aldığı için karşılığını tam olarak vererek huzur duyması basit dünya menfaatinden daha değerlidir. Allah'ın rızası ve şeytanın mağlubiyeti bundadır.

Kur'an-ı Kerim şeytan'ın kendi yandaşlarını hesap günü gelğinde nasıl yüzüstü bırakacağını —ki zaten hiçbir şeye gücü yetmeyecektir— şöyle ifade etmektedir:

وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ
وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ
دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُمُونِي وَلَوْلَا أَنْفُسُكُمْ مَا أَنَا
بِمُصْرِحِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ
قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (٢٢)

“İş bitirilince şeytan diyecek ki: “Şüphesiz Allah size gerçek olanı söz verdi. Ben de size söz verdim ama yalancı çıktım. Zaten benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de hemen bana geliverdiniz. O halde beni kınamayın, kendinizi kınayın. Artık ben sizi kurtaramam, siz de beni kurtaramazsınız. Şüphesiz ben, daha önce sizin, beni Allah'a ortak koşmanızı kabul etmemiştim.

Şüphesiz, zalimlere elem dolu bir azap vardır.”¹⁴⁶

Kur’ân-ı Kerim’in yukarıda yer verilen âyetlerinde insanoğlunun şeytanla serüveni açık bir şekilde anlatılmaktadır. Burada en dikkat çekici husus onun her bir insanın zaaflarını tespit edip süsleyeceği Allâh’tan uzaklaşmasına vesile olacağıdır. Hz. Peygamber’in dürüst tacirin cennette nebiler, sıddıklar ve şehitlerle birlikte bulacağını bildirdiği hadisi büyük bir müjde olarak kabul edilse de aslında işin ne kadar çetin olduğunu, düşmanın ne kadar güçlü olduğunu ve bu yüzden de ne kadar hassas davranılması gerektiğini gösteren ciddi bir uyarıdır. İnsanın mala karşı güçlü bir zaafının da bulunduğu dikkate alınırsa şeytanın işini kolaylaştıran bir alanın açık olduğunu bunları iyi kapatmak gerektiğini belirtmek lazımdır. Hz. Peygamber’in:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ التُّجَّارَ هُمُ الْفَجَّارُ قِيلَ
يَا رَسُولَ اللَّهِ أَوَلَيْسَ قَدْ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ قَالَ بَلَى وَلَكِنَّهُمْ يُحَدِّثُونَ
فَيَكْذِبُونَ وَيَحْلِفُونَ وَيَأْتُمُونَ

“Tacirler mi? İşte onlar fâcirlerdir / günahkârlardır” şeklindeki hadisi topyekün bir meslek erbabını suçlamak anlamında değildir. Nitekim bizzat Hz. Peygambere: “Yâ Rasûlallâh! Allah alış-verişi helal kılmadı da mı böyle söylüyorsunuz!” denildiğinde: “Evet helal kıldı. Ama tacirler gereksiz konuşmalar yapabiliyorlar. Yalan söyleyebiliyorlar. Yemin edebiliyorlar ve günaha düşüyorlar.”¹⁴⁷ demiş hadisin bir başka rivayetinde de Allah’ın emir ve yasakları konusunda hassas davranan, yeminine, sözüne bağlı kalan, iyiliği esas alan ticaret erbabının bunun dışında olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁸ Aslında ilk hadis, tacirin ne kadar kaygan bir zeminde bulunduğu, hataya ne kadar açık bir alanda rızkını kazandığına ince bir ima, dolayısıyla çok hassas davranması gerektiğine dikkat çekmektedir.

¹⁴⁶ İbrahim (14), 22.

¹⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, III, 428, 444; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 266.

¹⁴⁸ Tirmizî, “Büyü”, 4; İbn Mâce, “Ticârât”, 3; Dârimî, “Büyü”, 7.

Haramı fırsat ve ganimet bilmemek

Allah ve peygamberin çizdiği sınırların dışına çıkarak fırsatı ganimete dönüştürmeye çalışmak sonu hüsrân olan bir tutumdur. Hz. Peygamber: “Allah görevlerinizi belirledi, onlara özen gösterin, yasakları belirledi onları çiğnemeyin, çizdiği sınırlar var onları aşmayın, unutmaksızın size rahmet olsun diye bazı hususlarda sessiz kaldı onların peşine düşmeyin”¹⁴⁹ buyurur. Bu konuda Kur’ân-ı Kerîm ilginç bir örnek sunar. Kur’ân-ı Kerîm, Uhud savaşının anlatıldığı Âl-i İmrân suresinin âyetleri arasına faizle ilgili bir konuyu alır: *“Ey İman edenler, katlayıp katlayıp faiz yemeyin (tefecilik yapmayın). Allah’tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.”*¹⁵⁰ Burada anlatılmak istenen şudur: Hz. Peygamber Uhud savaşında Ayneyn Tepesi denilen stratejik bir mevkie Abdullah b. Cübeyr komutasında 50 okçu yerleştirmiş ve galibiyet bile olsa ikinci bir emre kadar yerlerini terk etmemelerini sıkı bir şekilde tembih etmişti. Ancak onlar savaşın bittiğini, düşmanın bozguna uğradığını düşünüp Müslümanların ganimet toplamaya başladıklarını görünce komutan Abdullah b. Cübeyr’in ısrarla Hz. Peygamberin emrini hatırlatmasına rağmen ganimetten hisselerinin fazla olması arzusuyla mevzilerini terk edip ganimet peşine düştüler. Abdullah b. Cübeyr ile birlikte birkaç kişi kaldılar. O sırada henüz müslüman olmamış olan ve fırsat kollayan müşriklerin komutanlarından Halid b. Velid bu açığı iyi değerlendirdi, yeni bir saldırı ve ani bir baskın ile savaşı tersine döndürdü. Bunu gören müşrik ordusu geri döndü ve iki düşman topluluk arasında kalan Müslümanlar perişan oldu. Hz. Peygamber yüzünden yaralandı, dişi kırıldı, Hz. Hamza şehit oldu. İşte Allah Te’âlâ bu olayı anlatmakla *“Allah ve Rasûlüne itaati bir kenara bırakıp nefsinize uyarak onların yasakladığı yolları ganimet sayarsanız ve dünyalık peşine düşerseniz mesela faizi ganimet bilip peşine düşerseniz sonunuz Hz. Peygamberi dinlemeyip ganimet*

¹⁴⁹ Dârekutnî, *es-Sünen*, Beyrut 1424/2004, V, 325; V, 537; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, Riyad 1415/1994, XXII, 221, 263; Hâkim, *el-Müstedrek*, Beyrut 1411/1990, IV, 129.

¹⁵⁰ Âl-i İmrân (3), 130.

peşine düşen okçuların sonu gibi hüsrana olur, bundan zararı sadece onlar değil tüm toplum çeker” demek istemektedir.¹⁵¹

Kur’ân-ı Kerîm anlattığı kıssalardan muhataplarının ders çıkarmasını / ibret almalarını amaçlamıştır. Benzer tutumlar benzer sonuçları doğuracağından bu kıssalardan ibret alanlar, kötü sonuçları önceden görerek onlardan korunma imkanı elde edeceklerdir. Aksi takdirde hangi devirde olursa olsun benzer şekilde hareket edenler mesela Allah’ın yasakladığı yollardan kazanç umanlar aynı akıbete maruz kalacaklardır. Bu sebeple Allah’ın yasakladığı, Hz. Peygamberin sakındırdığı yollar görünüş itibarıyla cazibe teşkil etse de sonucu kaçınılmaz şekilde hüsrana sebep olacaktır. Faiz, kumar, piyango, loto, toto, içki, uyuşturucu satışı, meyhane işletmesi gibi gayr-ı meşru yollardan elde edilen paraların bereket ve huzur getirmesi mümkün değildir. Kazanç yolu temiz olmalıdır. Şu ayet bunu ifade eder:

وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَاتَهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبِثَ لَا يَخْرِجُ إِلَّا
نَكِذَا كَذَلِكَ نَصْرِفُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُشْكُرُونَ (۵۸) سورة الأعراف

“Temiz ve hoş giden memleketin bitkisi, Rabbinin izniyle güzel ve hoş çıkar; pis ve kötü olandan ise bozuk üründen başka bir şey çıkmaz. İşte biz, şükreden bir toplum için ayetleri böyle açıklarız.”¹⁵²

Buna göre kendisine huzur, kazancına bereket, çevresinden saygı-sevgi görmek isteyen işyeri güzel ve hoş ürünler veren bereketli topraklar gibi helalden olmalıdır. Kazanç mekan / işyeri Allah ve Rasulün yasakladığı işlere tahsis edilmiş atölyeler, fabrikalar gibi işyerleri olursa onun ürünü de pis ve bozuk olur, insana huzursuzluk, kasvet ve sıkıntı verir.

Allah, insanları yasaklarına mahkum bırakmamış, şayet herhangi bir işlemi yasaklamışsa ona alternatif mübahları meşru kılmış, yollarını göstermiştir. Asıl olan bunları bulmak ve ihtiyaçları bu helal yoldan gidermek, kazanca bu yoldan gitmektir.

¹⁵¹ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'an*, 3/130'un tefsiri.

¹⁵² A'râf (7), 58.

Bereketi öncелеmek

Günlük hayatın dinamik bir süreci ifade ettiği bilinmektedir. Ekonomik etkinliklerin bu hareketlilikte önemli bir payı vardır. Geçimi temin yolları içinde ticaret, üretim ve hizmet sektöründeki faaliyetler vazgeçilmez alanları oluşturur. Ticaretin amacı sermayeyi korumak ve ondan kâr elde etmektir. Üretim ve hizmet sahasında ise emek, sermaye ya da üstlenilen sorumluluk karşılığında belli bir kazançla ulaşmak hedeflenmektedir. Kâr ve kazancın ise inanç ve bereketle yakın ilişkisi vardır.

Ticarî faaliyetlerin sonunda elde edilen kâr ve kazancı değerli kılan şey bereketdir. Kaynaklarda bereket kelimesinin bir-birine bağlı iki unsurundan bahsedilir. Maddî anlamda bolluk ve onun sürekliliği; manevî anlamda da mutluluktur. Buna göre bereket hayrın bolluğu, artması ve bunun da sürekli olması, sonuçta da mutluluğun doğmasıdır. Bereketi veren de sadece Allah'tır.¹⁵³ Türkçedeki “birikmek” kelimesinin kök harfleri de bereketi ifade eden harflerden **(b.r.k.)** oluşur. Bereketi olmayan çok maldan bereketli olan az kazanç daha hayırlıdır.

Kur'an-ı Kerim âyetleri ve Hz. Peygamber'in hadislerine bir bütün halinde bakıldığında ticarî hayatta kârı, üretim ve hizmet sektöründe kazancı bereketli kılan temel faktörün dürüstlük olduğu görülür. Bu üst değerdir ve bir tacir için hem dünya hem de ahiret yurdu için en değerli sermayedir. Çünkü dürüst tacir dünyada en değerli ve en bereketli sermayeye sahiptir, ahirette de peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle birlikte haşrolunacaktır.¹⁵⁴

Kazanç yolu itibarıyla dürüstlük ne ise kazandıktan sonra onun bir kısmını ihtiyaç sahipleriyle paylaşabilmek de aynı şekilde nimetin kalıcılığı ve sağlayacağı mutluluk açısından berekete vesiledir.¹⁵⁵

Ticarî hayatta yalan söylemek, alım veya satım sırasında yemin, hile, aldatma, işin hakkını vermeme, emek istismarı, işten kaytarma, şartlarını taşıyan kazançta vergi, zekât, infak gibi gö-

¹⁵³ Âsım Efendi, *el-Okyanûsü'l-basît*, İstanbul 1305, III, 72-73.

¹⁵⁴ Tirmizî, “Büyû”, 4; İbn Mâce, “Ticârât”, 1; Dârimî, “Büyû”, 8.

¹⁵⁵ örnek için bk. Müslim, “Zühd”, 45; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 296.

revleri ihmal, karşı tarafın ihtiyacından ya da iyi niyetinden yararlanarak oluşturulan sömürü, cimrilik, şükürsüzlük vb. ahlâkî zaaf- lar kâr ve kazancın bereketini gideren temel faktörlerdir. Bunun sonucu da yerine göre Allah'ın bahşetmiş olduğu nimetin tama- mının veya bir kısmının helak olması şeklinde ortaya çıkabilir.¹⁵⁶

Günlük hayatta bereket bilincini gösteren ve bu çerçevede bir kültürün oluştuğunu gösteren bazı ifadeler vardır. Türkçe'de bir hayra nail olan için tebrik etmek ifadesi kullanılır ki hayrın bol ve sürekli olması, saadete ve mutluluğa vesile olması için dua etmek anlamına gelir. Ticarî hayatın yoğun olduğu pazarlarda alım-satı- mın tamamlanmasının peşinden satıcının alıcısına hayırlı olsun temennisinde bulunmasından sonra parayı aldığı anda bereket versin duasına karşılık alıcının da bereketini gör cevabıyla kar- şılması bereket bilincine delalet eder. Yemek üzerine varan kişi- nin bereketli olsun şeklindeki ifadesi sofradakilerin de onun ken- dilerine katılmasını bereketi arttıran bir davranış olarak hemen aralarına almaları bir gelenektir. Çünkü bereketi arttıran davra- nışlardan birisi nimeti paylaşmaktır. Selam verirken es-Selâmü aleykum ve rahmetullahi ve berekâtüh şeklindeki ifadede bere- ket kelimesi mevcuttur. Namazda Hz. Peygamber'i es-Selamu aleyke eyyühe'n-nebiyyü ve rahmetullahi ve berekâtüh ifadesiyle selamlayan mü'minler ona bereket dilemektedirler ki bu saadet ve mutluluk anlamındadır. Bunun akabinde okunan Allahümme bârik 'alâ Muhammed'in ve 'alâ âli Muhammed... duasında da Hz. Peygamber ve onun aile efradına bereketle dua edilmektedir ki "Yâ Rabbi! Ona ve ailesine bahşettiğin şerefi, onuru daim kıl" anlamına gelir.¹⁵⁷ Selam'ın bereketle bir ilgisinin bulunduğu Hz. Peygamber'in Enes'e söylediği şu hadiste de açık biçimde ifade edilmektedir: "Yavrum! Ailene vardığında selam ver ki sana aile efradına bereket olsun."¹⁵⁸ Hz. Nûh ve mü'minler tufanın biti- minde selamet ve bereket taltifiyle gemiden inmişlerdir.¹⁵⁹

¹⁵⁶ bir örnek için bk. Kalem (68), 17-33.

¹⁵⁷ Âsım Efendi, III, 73.

¹⁵⁸ Tirmizî, "İsti'zân", 10.

¹⁵⁹ Hüd (11), 48.

Alış-verişte helallığın ölçüsü: Tam rıza ve gönül hoşnutluğu

İslâm'ın iki temel kaynağı Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in sünneti, mal dolaşımının güvenle yapılabilmesi için akitlerde tam rızanın gerçekleşmesini, gönül hoşnutluğunun oluşmasını esaslı bir ilke olarak benimsemiş, bununla haksızlığı, niza ve çekişmeyi önlemeyi hedeflemiştir.

Kur'ân-ı Kerîm:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ
تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ...

*“Ey iman edenler! Birbirinizin mallarını haksız sebeplerle / batıl yollarla yemeyin. Karşılıklı rızaya dayalı ticaret olursa o başka”*¹⁶⁰ buyururken bir başka âyetinde de haksız sebeplere mahkemeleri de alet ederek mesela hâkimlere rüşvet vererek yol bulmaya kalkışılmaması yönünde de uyarıda bulunur: *“Birbirinizin mallarını haksız sebeplerle / batıl yollarla yemeyin. Bile bile insanların mallarından bir kısmını, günah yollardan yemek için o malları hâkimlere rüşvet vermeyin.”*¹⁶¹

Hz. Peygamber âyette kastedilen rızanın zahiri anlamdaki razı olma / kabullenme olmadığını:

لَا يَحِلُّ مَالُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِطِبِّ نَفْسٍ مِنْهُ

*“Dikkat edin kişiye din kardeşinin malından gönül hoşnutluğu bulunmayan hiçbir şey helal olmaz”*¹⁶² hadisiyle belirlemiş ve bu konudaki hassasiyeti şu örnekle ortaya koymuştur:

لَا يَحِلُّ لِمَرِيٍّ أَنْ يَأْخُذَ عَصَا أَخِيهِ بَغَيْرِ طِبِّ نَفْسٍ مِنْهُ

*“Kişinin kardeşinin sopasını bile onun gönül hoşnutluğu bulunmaksızın alması helal değildir.”*¹⁶³

¹⁶⁰ Nisâ' (4), 29.

¹⁶¹ Bakara (2), 188.

¹⁶² Ahmed b. Hanbel, V, 113.

¹⁶³ İbn Balabân, *el-İhsân*, XIII, 316.

Dikkat edilirse her yerde bulunabilen ve fazla emek harcanmaksızın elde edilebilen basit bir şeyin bile sahibinden hoşnutsuz biçimde alınması helal değilse başka hiçbir şey helal değildir.

Aynı hassasiyeti gösteren diğer bir örneği de Kur'ân-ı Kerîm mehirle ilgili zikreder: *"Kadınlara mehirlerini, herhangi bir şeyin karşılığı olarak değil Allah'ın belirlediği bir hak olarak (nihleten) verin. Eğer gönül hoşnutluğu ile onun bir miktarını size bağışarlarsa afiyetle yiyin."*¹⁶⁴

Bu âyet, Allâh'ın eşin hakkı olarak belirlediği mehri ödedikten sonra kocanın ona göz dikmemesini, bu malın ona ait olduğunu, ancak severek, isteyerek, gönülden gelerek kendiliğinden vermesi halinde bunun kendisine helal olabileceğini belirtir. İslâm'ın karı-koca arasında bile bu kadar hassas olduğu bir konuda diğer insanların çok daha dikkat etmesi gerekir. Buna göre bir malı satan ya da alanın o alış-verişe tam anlamıyla rızasının bulunması ona içtenlikle razı olması, gönül hoşnutluğunun bulunması gerekir. Dolayısıyla karşı tarafın rızasına halel getirecek, gönül hoşnutluğunu bozacak en küçük davranıştan bile sakınmak esastır. Ticarî mübadelelerde alınan ve satılan karşı tarafa helal kılan yegâne ölçünün gönül hoşnutluğu olarak belirlenmesi mülkiyete verilen değeri, ona gösterilmesi gereken saygıyı ifade eden ince bir vurgudur. Buna göre alıcı veya satıcının rızasını manipüle ederek etki altına alıp alış-verişe razı etmek, görünüşte bulunsun bile gerçek manada rızanın var olduğu anlamına gelmez ve o malı helal kılmaz. Haksız şekilde manipüle edildikten sonra malını satmak, hibe etmek, hediye vermek... zorunda bırakılan kişinin gözü-gönlü malında kalmış kısaca o mal ile gönül bağı kopmamış ise bu mal alıcısına hayır getirmez ve onda bereket olmaz. Az önceki âyette ifade edildiği gibi bir kocanın karısının mehrini alabilmek için psikolojik ya da fizikî baskı uygulaması caiz değildir. Malın utanma duygusu veya çevre baskısıyla alınıp verilmesi, pazarlık netleşmeden yani tam rıza oluşmadan malın bir gürültüyle parası bırakılarak ya da eline tutuşturularak alınıp gidilmesi, fiyatların manipüle

¹⁶⁴ Nisâ' (4), 4.

edilmesi, aşırı övgü ya da yergi ile malın koparılması, nüfuzun kullanılması, korkutulması, hatırından çıkamayacağı bilinen bir kimseden talep edilmesi gibi kişinin kendi haline bırakıldığında almayacağı ya da satmayacağı halden çıkararak ya da itiraz edemeyeceği fiyattan alış-veriş yapmak böyledir.

Mal dolaşımının helal zeminini oluşturan gönül hoşnutluğu ve rızayı ortadan kaldıran sebepler dolaylı olabileceği gibi doğrudan da olabilir. Bilgisizlik, zaaf, kişiyi sıkıştıran zorda kalma ve çaresizliğe düşme gibi olumsuz şartları lehine çevirme gayreti dolaylı olarak rızayı bozan bir unsur olarak kabul edilmiştir. Halk arasında ağlayanın malı gülene hayır getirmez sözü tam da bu tür alış-verişleri ifade eder. Bunlar içinde kişinin çaresizliğini istismar etmek ahlâksızlığın en kötüsüdür. Yine satıcı veya alıcının piyasa hakkında bilgilenmesini perdeleyerek alış-veriş yapıp kendisine avantajlı bir pozisyon sağlamayı hedefleyen davranışlar da aynı özelliğe sahiptir. Az aşağıda ele alınacağı üzere Hz. Peygamber bunlardan kaçınılmasını istemiştir.

Bir kimsenin bilgisizliğini, gafletini, zaafını fırsata dönüştürerek istismar yoluna gitmek İslâm'ın yasakladığı bir davranıştır. Değerini bilmediği veya ihtiyacı sebebiyle atını daha yüksek fiyata satabilecekken 300 dirheme satan bir adamı atının gerçek değeri konusunda uyaran ve 800 dirhemden satın alan sahabinin¹⁶⁵ şu sözü her bir müslümanın ahlâkını oluşturmalıdır: *"Biz her müslümâna samimi davranacağımız / ya da nasihat edeceğimiz konusunda Allah rasûlüne söz verdik (bey'at ettik)."*¹⁶⁶

Sadece bilgisizlik sebebiyle değil ihtiyaç duyduğu bir malı bir başka yerden temin etme imkânına sahip olmadığı için o malı alma mecburiyetinde kalana değerinin üzerinde satmak ya da zorda kaldığı için malını satmak zorunda olana mecburdur diye ucuza kapatmak ahlâkî değildir ve Hz. Peygamberin ya-

¹⁶⁵ Nevevî, *el-Minhâc: Şerhu'l-Müslim*, Beyrut 1392, II, 40; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, Beyrut 1379, I, 139; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye), VI, 45.

¹⁶⁶ Buhârî, "İmân", 42, "Mevâkitü's-salât", 3, "Zekât", 2, "Şurût", 1; Müslim, "İmân", 42, 97-98; Nesâî, "Bey'at", 6, 17; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdi es-Selefi), Beyrut 1404/1983, II, 334.

sakladığı bir alış-veriş türüdür.¹⁶⁷ Hz. Ali (r.a.) bir hitabesinde Allâh Te‘âlâ’nın: “*Aranızda fazilet temeline dayalı ilişkileri hatırdan çıkarmayın*”¹⁶⁸ ikazına rağmen insanların zenginlerin ellerindeki imkânlarla fakirleri ısıracacağı / ezeceği bir zaman yaşayacaklarını belirterek insanların bu tür ahlâksız durumlardan kaçınmaları hususunda o günden uyarıda bulunmuştur.¹⁶⁹ Bu da zenginlerin fakirlere karşı cimrilik yapmaları ya da borcun sıkıştırdığı zorluklarda anlayışın gösterilmeyeceği hallerde ortaya çıkacaktır.¹⁷⁰ Oysa Hz. Peygamber sıkışık vaziyette bulunan borçluya, alacağının bir kısmını veya tamamını bağışlamak ya da tehir etmek gibi kolaylık gösteren alacaklıya Allâh’ın özel muamele yapacağını mesela hiçbir gölgenin bulunmadığı kıyamet gününde himayesine alacağını ayrıca bol bol sadaka sevabı yazacağını bildirmektedir.¹⁷¹ Esasen bu Allah Te‘âlâ’nın da mü’minlerden bir talebidir: “*Borçlu zorda ise eli genişleyinceye kadar ona mühlet verin. Hatta alacağınızı bağışlayıverseniz bu daha da hayırlıdır. Bir bilseniz.*”¹⁷²

Hadislerde rızayı engelleyen ve bunun helal olmadığını gösteren örneklerden bahsedilmektedir. Mesela Hz. Peygamber’in basit arz-talep ilişkilerinin uygulandığı dönemlerde satıcının pazardaki fiyatları öğrenmesine fırsat vermeden yolda karşılayıp malının satın alınmasını (telakkî-r-rukân) yasaklaması bunlardan birisidir.

Satıcının malını pazara arz edip fiyatları öğrenmesine fırsat bırakmadan yolda karşılayıp almak aldanma sebebidir ve insanlar arasında mal dolaşımının güvenle yapılabilmesinin tek dayanağı olan rızanın oluşmasına engel teşkil eder. Genellikle böyle bir yola tevessül eden alıcılar fiyatları gizler ya da aşağı çeker. Bu açıdan satıcının zararınadır. Diğer taraftan tüketicinin de aleyhinedir. Çünkü rekabet şartlarının oluşmasına engel teşkil eder.

¹⁶⁷ Ebû Dâvûd, “Büyü”, 25; Ahmed b. Hanbel, I, 116.

¹⁶⁸ Bakara (2), 237.

¹⁶⁹ Ebû Dâvûd, “Büyü”, 25.

¹⁷⁰ Azîmâbâdî, *Avnu’l-Ma’bûd*, Beyrut 1415, IX, 169.

¹⁷¹ Müslim, “Zühd”, 74; Tirmizî, “Büyü”, 65; İbn Mâce, “Sadakât”, 14.

¹⁷² Bakara (2), 280.

Oluşan tekel sebebiyle bu tür kişiler yüksek fiyattan malını satarak hem üreticiyi hem de tüketiciyi olumsuz anlamda etkilemiş olurlar. Bu sebeple bu tür eylemler Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır. Hadis şudur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا تَلْقُوا الرُّكْبَانَ وَلَا يَبِيعُ بَعْضُكُمْ عَلَى بَيْعِ بَعْضٍ وَلَا تَنَاجَشُوا وَلَا يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ وَلَا تُصَرُّوا الْغَنَمَ وَمَنْ ابْتَاعَهَا فَهُوَ بِخَيْرِ النَّظَرَيْنِ بَعْدَ أَنْ يَحْتَلِبَهَا إِنْ رَضِيَهَا أَمْسَكَهَا وَإِنْ سَخِطَهَا رَدَّهَا وَصَاعًا مِنْ تَمْرٍ

“Satıcıları malını pazara arz etmeye fırsat bırakmadan yolda karşılayıp satın almayın. Biriniz pazarlığı bitirmeden diğeri gidip o mala talip olmasın. Müşteri kızıştırmayın. Şehirli köylü adına satış yapmasın. Hayvanı sütü göstermek için memesinde sütü biriktirip satmayın. Kim böyle bir hayvanı satın alırsa durum ortaya çıktığında iki hususta muhapyerdır: Ya bu haliyle o hayvana razı olur onu tutar ya da razı değilse bir sâ‘ hurma ile hayvanı iade eder.”¹⁷³

Hz. Peygamber böyle bir haksızlığı önlemek amacıyla mağdur olan satıcının zararını giderecek tedbiri de öngörmüştür. Buna göre satıcı pazara gelip piyasayı öğrendiğinde müşterinin malını rayiç bedelin altında alarak aldattığını tespit ederse bu alış-veriş bozma hakkına sahiptir.¹⁷⁴

Karşılıklı rızayı bozan ve haksızlığa sebep teşkil eden davranışlardan birisi de müşteri kızıştırmaktır (necş). Hz. Peygamber bunu yasaklamıştır. Hadislerde “necş” kelimesiyle ifade edilen bu tutum “müşteri kızıştırmak” demektir. Bir malı almaya niyetli olmadığı halde sırf o malın fiyatını arttırmak için alıcı gibi davranıp fiyatı yükseltmek anlamına gelir. Özellikle açık artır-

¹⁷³ Buhârî, “Büyü”, 64, 68; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 46; Nesâî, “Büyü”, 16-18; Mâlik, “Büyü”, 96.

¹⁷⁴ Müslim, “Büyü”, 7; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 43.

maya (müzâyede) dayalı satışlarda bu durum daha da önem arz etmektedir. Kelimenin sözlük itibarıyla rağbeti körükleyen bir anlam taşıdığı da dikkate alınır. Satış sırasında malı olduğundan farklı gösterecek türden müdahaleler de buna dâhil sayılabilir. Hz. Peygamber:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ-
« لَا تَنَاجَشُوا » .

“Necş’e tevessül etmeyin”¹⁷⁵ hadisiyle bunu yasaklamıştır. Alıcıları kandıran, satıcıya haksız kazanç sağlayan ve fiyatları manipüle ederek sun’î artış sağlayan, sahtekârlığın fiili boyutunu oluşturan, açığa çıktığında tarafları birbirine düşürecek, nizaya sebep olacak böyle bir hareketin haram olduğu konusunda İslâm âlimlerinin ittifakı vardır.

Buraya kadar bir takım hileli yollarla alıcı veya satıcıyı razı etmenin dolaylı yollarından örnekler zikretmeye çalıştık. Bir de rızaı doğrudan bozan sebepler vardır ki bunlar, üstü kapalı biçimde meşruiyet görüntüsü vermekle değil doğrudan doğruya kişinin mülkiyetini gayr-ı meşru yollarla izale eden haksız fiillerdir.

Mülkiyete saygı esastır ve bir başkasının malına haksız şekilde el koymak, almak dinen haram, ahlâken ayıp ve hukuken gayr-ı meşrudur. Bu sebeple gasp, hırsızlık, rüşvet, hile, aldatma, dolandırıcılık, yolsuzluk, hortumculuk gibi eylemler büyük suçtur. Dünyevi cezası ağır olduğu gibi uhrevi olarak günahı da büyüktür. Bunlar açık yasaklardır. Bir malın veya menfaatin bir başkasına ait hale gelebilmesi için satış, hibe, hediye vb. gibi mülkiyeti devreden meşru yollarla olması gerekir. Miras, diyet, hukukî zorunluluk sebebiyle satılan malı almak, istimlak ya da şuf’a gibi hukukun tanıdığı yollar da bunlar arasında sayılabilir.

¹⁷⁵ Buhârî, “Büyû”, 58, 64, 70, “Şurût”, 8; Müslim, “Nikâh”, 52, “Büyû”, 11, “Birr”, 30, 32; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 44; Tirmizî, “Büyû”, 65; Nesâî, “Nikâh”, 70, “Büyû”, 17, 19, 21; İbn Mâce, “Ticârât”, 14...

En değerli sermaye: Dürüstlük

Dürüstlük, İslâm ahlâkının özünü oluşturur. Kur’ân-ı Kerîm’in ve Hz. Peygamber’in en fazla üzerinde durduğu hususlardan birisidir.

Hz. Peygamber’e gelerek: “*Yâ Rasûlallah! Bana İslâm hakkında öyle bir söz söyle ki senden başka hiç kimseye bir şey sorma ihtiyacı hissetmeyeyim ve o söz bana yeterli olsun*” diyen bir sahâbiye Allâh’ın Rasûlü cevaben: “*Rabbim Allâh (diğer bir rivayette iman ettim) de sonra da istikamet üzere ol!*”¹⁷⁶ buyurmuştur.

Kur’ân-ı Kerîm’de de aynı temada âyetler mevcuttur. Mesela

{ إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ } [٣٠/٤١]

“Rabbimiz Allâh’tır diyenler sonra da istikamet üzere / dosdoğru gidenler var ya onların üzerine melekler iner: ‘Korkmayın, üzülmeyin, size söz verilen cennetle sevinin’ derler...”¹⁷⁷

{ إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ } [الأحقاف: ١٣]

“Rabbimiz Allâh’tır diyenler sonra da istikamet üzere olanlar / dosdoğru gidenler var ya işte onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir de ...”¹⁷⁸

İstikamet üzere olmak demek Allâh’a karşı görevlerin ifasında, emirlerin yerine getirilmesinde, yasaklardan kaçınmada doğru yolu benimsemek, bunun bir yansıması olarak günlük hayatta yapılan işlerde dürüstlüğü şiar edinmek, onu bir davranış biçimi haline getirmek demektir ve gerçekten üzerinde düşünüldüğünde İslâm’ın özüdür.

¹⁷⁶ Müslim, “İmân”, 62; Tirmizî, “Zühd”, 61; İbn Mâce, “Fiten”, 12; Dârimî, “Rikâk”, 4; Ahmed b. Hanbel, III, 413; IV, 385.

¹⁷⁷ Fussilet (41), 30.

¹⁷⁸ Ahkâf (46), 13.

Ticârî hayatta da dürüstlük bir nesneyi üretirken veya alıp-satarken en değerli sermaye, dünyada itibar, ahirette saadet kazandıran en kıymetli erdemdir. Tersi yalan ve aldatmadır.

Ticarette dürüst olmak ve dürüst kalabilmek o kadar büyük çabayı gerektiren bir mücadele olmalı ki Hz. Peygamber'in:

عَنْ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: التَّاجِرُ
الْصَّدُوقُ الْأَمِينُ الْمُسْلِمُ مَعَ [النَّيِّبِ وَالصِّدِّيقِ] وَالشَّهَدَاةِ
يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Alış-verişlerinde doğru davranan, dürüst, güvenilir (emin) Müslüman tâcirlerin ahiret yurdunda peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle birlikte bulunacaklardır”

hadisi¹⁷⁹ ticarette dürüstlüğü sağladığı yüksek mertebeyi müjdelemektedir. Kurtubî gibi bazı alimler Müzzemmil sûresinin 20. âyetinde yer alan “...Allah bilmektedir ki içinde hastalar bulunacak, bir kısmınız Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde yol tepecekler, diğerleri de Allah yolunda çarpışacaklardır...” ifadelerden hareketle helal rızık için çaba sarfeden ticaret erbabı ile cihada çıkan mücahidin mertebelerinin Allâh katında denk olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu da az önceki hadise uygun bir neticeye işaret etmektedir. Aynı âyette gece namazına (teheccüd) önem veren ve hastalık, ticaret için sefer, cihad gibi ağır yükümlülüklerin doğurduğu meşakkat sebebiyle bu namazı kılmakta zorlananlara gösterilen kolaylık hususunda tacir ile mücahidin de zikredilmiş olması onların değerine bir işaretir.¹⁸⁰ Allah'ın onların durumlarını ve gece namazı kılmaya olan arzularını bildiğini ifade etmesi niyetleri sebebiyle onların da bu namazı kılmış gibi kabul edileceklerini göstermektedir.

Ticârî hayatın doğası gereği dürüstlüğü kaybeden bir esnafın hem bu dünyada hem de öteki dünyada iflası kaçınılmaz-

¹⁷⁹ Tirmizî, “Büyü”, 4; İbn Mâce, “Ticârât”, 1; Dârimî, “Büyü”, 8.

¹⁸⁰ Bk. el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân (nşr. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Beyrut 1427/2006, XXI, 348.

dır. Çünkü insanlar aldatıldıklarını anladıklarında fitrî olarak bu ortamdan uzaklaşırlar. Aldatma eylemi sadece aldatılan kişi bunu fark edinceye kadar devam edebilir. Aldatma ve yalan işin tabiatına aykırılık arzettiği için bir gün mutlaka kendisini hissettirir. Aldatma ve yalan gibi ahlâksız tutumlar da çabuk yayılma özelliğine ve bu yüzden büyük bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla hızlı bir müşteri kaybına kaybını beraberinde getirir. Müşterisini kaybeden de ticarî hayatını bitirir.

Abdullâh b. Abbâs'ın her şeyin bir afeti vardır, ticaretin afeti de yalandır dediği nakledilir. Aldatma ve yalan kul hakkının ihlali anlamına geldiği için haksızlığa maruz kalanlar ahiret yurdunda bu haklarını aldatandan tahsil edeceklerdir. Hz. Peygamber'in haber verdiğine göre hesap günü insanlar bu tür şahıslardan haklarını talep edeceklerdir. Dövme-sövme ya da haksız biçimde insanların mallarını alma vb. şeklinde kime haksızlık yapmışlarsa haksızlığa uğrayanlar hak ettiği kadar onun sevaplarından bunların karşılığını alacaklardır. Eğer hak sahipleri daha sırada beklerken adamın sevapları tükenmiş ise bu sefer onların alacağı kadarına denk gelen günahı onun sırtına yüklenecek ve yüz üstü cehenneme atılacaktır. İşte Hz. Peygamber bunu tam bir iflas hali olarak nitelendirmektedir.¹⁸¹

Tâbiûn'un büyük alimlerinden İmam Azam Ebû Hanîfe'nin talebesi, fâkih, zahid Abdullah b. Mübârek (ö.181/797) tacirlerin dürüstlüğüne de dikkat çektiği bir dizi tespitte bulunmuş ve Müseyyeb b. Vâdih'a şunları söylemiştir:

حَدَّثَنَا الْمُسَيَّبُ بْنُ وَاضِحٍ قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ الْمُبَارَكِ، فِي طَرِيقِ
الرُّومِ يَقُولُ: يَا مُسَيَّبُ، إِنَّ فَسَادَ الْعَامِ مِنْ قَبْلِ الْخَاصِّ، وَالنَّاسِ
عَلَى خَمْسِ طَبَقَاتٍ: مِنْ أَوْلِهِمُ الزُّهَادُ وَهُمْ مُلُوكُ هَذِهِ الْأُمَّةِ،
الثَّانِي: الْعُلَمَاءُ وَهُمْ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ، وَالثَّالِثُ: الْوُلَاةُ وَهُمْ الرُّعَاةُ،
وَالرَّابِعُ: التُّجَّارُ وَهُمْ أَمْنَاءُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ، وَالْخَامِسُ: الْغُرَاةُ
وَهُمْ سَيْفُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ، وَإِذَا كَانَ الزَّاهِدُ رَاغِبًا فَبِمَنْ يَقْتَدِي

¹⁸¹ Müslim, "Birr", 60; Ahmed b. Hanbel, II, 202, 224, 272.

النَّاسُ، وَإِذَا كَانَ الْعَالَمُ طَامِعًا فَيَمْنُ يَهْتَدِي النَّاسُ ؟ وَإِذَا كَانَ
الرَّاعِي جَائِرًا فَإِلَى مَنْ يَلْتَجِي النَّاسُ ؟ وَإِذَا كَانَ التَّاجِرُ خَائِنًا
فَيَمْنُ يَأْمَنُ النَّاسُ ؟ وَإِذَا كَانَ الْغَازِي مُرَائِيًا فَمَتَى يَرْجُو الظَّفَرُ ؟

Yâ Müseyyeb! Umumun / toplumun bozulması özel konu-
mu olan bazı kesimlerin bozulmasıyla olur. Yani bunlar bozul-
madıkça toplum bozulmaz. Bu açıdan insanlar beş tabakaya
ayrılır:

Zâhidler, vera / takva sahipleri: Onlar bu ümmetin melikleri
/ sultanlarıdır.

Âlimler: Peygamberlerin varisleridir (yerine geçenler).

İdareciler: Bu ümmeti koruyup kollayan sorumlu kişilerdir
(çoban).

Ticâret erbabı: Allâh'ın yeryüzünde güveni kendilerine en
fazla yakıştırdığı kimselerdir.

Askerler: Allâh'ın yeryüzündeki kılıçlarıdır.

Şimdi bak! Eğer zahid dünya ve dünyalığa rağbet ederse in-
sanlar kime uysunlar! Âlim tamahkâr olursa insanlar kiminle
doğru yolu bulsunlar! İdareci zalim olursa insanlar kime sığın-
sınlar! / Çoban kurt ise kuzuyu kim korusun! Tacir hain olursa
insanlar kime güvensinler! Asker mürâî (iki yüzlü, çıkarıcı, sa-
mimiyezsiz, gösteriş budalası) olursa zafer nasıl gelsin!¹⁸²

Abdullah b. Mübârek'in sözlerini kişinin bulunduğu konu-
mu ranta dönüştürmesi, amaçtan sapması, oyunu kuralına göre
oynamaması şeklinde özetlemek mümkündür.

Konuyla ilgili şu iki örnek olay ufuk açıcı özellik taşımakta-
dır: Birincisi şudur: Yunus b. Ubeyd manifaturacılık ya da kon-
feksiyonculuk gibi bir meslek icra ediyordu. Dükkânında dört
yüz ve iki yüz dirhemlik iki çeşit elbise bulunuyordu. Birgün na-
maz için mescide gitmiş ve dükkânı yeğenine bırakmıştı. O sı-
rada, bir köylü gelip dört yüz dirhemlik bir elbise istemiş, yeğeni
de ona, iki yüz dirhemlik elbiseleri göstermişti. Köylü, onlardan

¹⁸² Beyhakî, *Şu'abü'l-imân*, III, 320; Âbî, *Nesrü'd-dürr* (nşr. Halid Abdülgani Mahfûz), Beyrut 1424/2004, IV, 127.

birini beğenmiş ve rızasıyla satın almıştı. Adamın elbise çok hoşuna gitmiş olacak ki bir yandan yolda giderken diğer taraftan da elindeki elbiseye bakıyordu. Yunus, mescidin önünde karşılaştığı adamın elindeki elbiseyi tanıdı ve yanına yaklaşarak, kaçta aldığını sordu. Köylü, ‘dört yüz dirheme’ deyince, ‘bu fiyatı etmez, onun değeri ancak ikiyüz dirhemdir’ dedi. Köylü, ‘Behey adam! Bu elbise bizim oralarda beşyüz bile eder’ dedi. Yunus b. Ubeyd ona, ‘Dinin gerektirdiği dürüstlük ve samimiyet, bütün dünyanın malından daha hayırlıdır’ diyerek adamın elinden tuttu doğruca dükkâna getirdi ve yeğenine: *“Allah’tan korkmadın mı? Malın bedeli kadar kâr etmekten utanmadın mı? Müslümana niye dürüst davranmadın?”* diyerek çıkıştı. O da: *“Ben ona bu elbiseyi bu paraya zorla satmadım ki kendi rızasıyla aldı”* diye kendisini savununca Yunus, *“O rıza gösterse bile, kendin için razı olmadığına kardeşin için de razı olmaman gerekirdi”* diyerek onu tersledi. Ardından köylüye ikiyüz dirhemi iade etti.¹⁸³ Burada Yunus’un söylediği söz ve sergilediği tutum şu hadisin onun dilinden ifadesi ve pratiğe aktarılmasıydı: *“Sizden biriniz kendisi için istediğini kardeşi için de arzu etmedikçe hakiki imana ulaşmış olamaz.”*¹⁸⁴

Muhammed b. el-Münekedir de aynı şekilde davranmıştır. Dükkânını emanet ettiği adam hata ile bir köylüye beş dirhemlik malı satmıştı. İbnü’l-Münekedir dükkâna dönüp hatayı tespit edince: *“Yazık sana, bizi mahvettin”* diyerek adama çıkıştı. Sonra ondan çarşı-pazar her tarafı dolaşıp o köylüyü bulmasını istedi. Adam akşama kadar o köylüyü aradı ve sonunda bularak dükkâna getirdi. İbnü’l-Münekedir, hatalı satışı anlatınca köylü: *“Önemli değil benim bir itirazım yok”* deyince: *“Sen kendin için razı olsan da, biz senin için ancak kendimiz için razı olduğumuza rıza gösteririz”* dedi ve verdiği parayla on dirhemlik bir bez satın alabileceğini ya da beş dirhemini talep edebileceğini ve yahut da aldığı bezi iade edip bütün parasını geri isteyebileceğini söyledi. Köylü,

¹⁸³ Ebû Tâlib el-Mekki, *Kütü’l-kulûb* (nşr. Âsım İbrahim), Beyrut 1426/2005, II, 439.

¹⁸⁴ Buhârî, “İmân”, 7; Müslim, “İmân”, 71.

beş dirhemini alıp bu tâcir için “kuraklık ve kıtlık zamanı tam kendisiyle yağmur duasına çıkılacak adam” diyerek oradan ayrıldı.¹⁸⁵

Dürüstlük için önemli ölçütler vardır. Bunların en önemlilerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Ölçü ve tartıyı düzgün tutmak

Dürüstlüğü en fazla gösteren kriter, ölçü ve tartının sağlam ve düzgün tutulmasıdır. Kur’ân-ı Kerîm’de bu konuda sıkça tekrarlanan âyetler mevcuttur. İlginçtir İsrâ sûresinde yer alan:

وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزَنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ
وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

“Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın. Bu hem daha iyidir hem de sonucu daha güzeldir”¹⁸⁶

âyeti Hz. Peygamberin Medîne-i Münevvere’ye hicretinin hemen öncesinde nazil olmuştur. Ölçü ve tartının düzgün tutulmasını emreden bu âyet Rasûl-i Ekrem’in Medîne’de ivedilikle ve hemen İslâm toplumunu hangi temel değerler üzerine inşa edileceğinden bahseden âyetlerden birisini oluşturmaktadır. Bu âyetler¹⁸⁷ bir toplumun öncelikle oluşturması ve sürekli yürürlükte tutması gereken, bunlar bulunmadığında ya da bozulduğunda o toplumda yaşamanın bir anlamının kalmadığı zaruri değerleri belirlemektedir. Medeniyet bu değerler üzerine kurulur ve toplum ancak bunlarla yaşayabilir. Nitekim aynı uyarı En’âm sûresinde de temel bir prensip olarak yer alır:

“Ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz.”¹⁸⁸

Bu vb. âyetlerin talepleri doğrultusunda Hz. Peygamber’in

¹⁸⁵ Ebû Tâlib el-Mekki, II, 439-40.

¹⁸⁶ İsrâ’ (17), 35.

¹⁸⁷ İsrâ’ (17), 23-39.

¹⁸⁸ En’âm (6), 152.

Medine'ye ulaştığında ilk yaptığı şey dürüstlük değeri üzerine bir pazar nizamı tesis etmek olmuştur. Tarihi süreç içinde Kur'an ve Sünnet'in iyiliği hakim kılma ve kötülüğe engel olma (emr bi'l-ma'rûf ve nehy 'ani'l-münker) emri doğrultusunda oluşturulan hisbe teşkilatının en temel görevlerinden birisini dürüstlük ilkesi bakımından pazarların denetlenmesi olmuştur. Bu bağlamda ölçü ve tartı aletlerinin kontrolü en öncelikli vazifeler arasında yer almıştır. Aksi takdirde orada hile, aldatma, düzenin alt-üst fesadı hâkim olacağından diğer ahlâkî değerleri de yaşatmak mümkün olmayacak ve çöküş kaçınılmaz hale gelecektir. Nitekim Kur'an-ı Kerim önceki kavimlerin böyle bir akıbetle karşılaştıklarını bir ibret vesikası olarak zikreder. Mesela Hz. Şuayb'in (a.s.):

*“Ölçüyü tam tutunuz, eksik verenlerden olmayınız. Doğru terazi ile tartınız. İnsanların hakkı olan şeyleri kısımayınız, bozgunculuk yaparak yeryüzünde karışıklık çıkarmayınız”;*¹⁸⁹

*“Artık ölçüyü tartıyı tam yapın, insanların mallarının değerini düşürmeyin, düzeltilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Eğer inananlar iseniz bunlar sizin için daha hayırlıdır”;*¹⁹⁰

*“Medyen'e de kardeşleri Şuayb'i gönderdik. Onlara şöyle dedi: “Ey Kavmim! Allah'a kulluk ediniz, O'ndan başka tanrınız yoktur. Ölçüyü, tartıyı eksik tutmayınız. Ben sizi maddî bakımdan iyi bir durumda görüyorum; ama doğrusu hakkınızda kuşatıcı bir azap gününden de korkuyorum. Ey Kavmim! Ölçüyü, tartıyı adaletle tam yapın; insanların mallarının değerini düşürmeyin, yeryüzünde bozguncular olarak dolaşmayın”*¹⁹¹

şeklindeki uyarılarına kulak vermeyen Medyen / Eyke halkı kendi sonlarını kendileri hazırlamıştır.

Ortak yaşam alanında mesela bir toplumda ahlâkın bozulmasından etkilenmeyen bir bireyin bulunması mümkün değil-

¹⁸⁹ Şu'arâ' (26), 181-183.

¹⁹⁰ A'râf (7), 85.

¹⁹¹ Hûd (11), 84-85.

dir. Sonuçta zarar bütün topluma döner ve yıkılışında rol oynar. Bu sebeple pazar ahlâk ve adabı bu bağlamda ölçü ve tartı aletlerinin bozuk oluşu ya da bu konuda hileye başvurulmasının bir yaşam biçimi halini alması ekonomik güveni ortadan kaldırır. Güvenin olmadığı yerde ise ekonominin gelişmesi düşünülemez.

Ölçü ve tartıyı adaletli şekilde tutmamak, aldatma ve hilenin en fazla yapıldığı şekildir.

Hile yapmamak ve aldatmamak

Hile, bir şahsın akit veya tek taraflı bir hukukî işlem yapması için kasten yanıltılması halidir. Bununla bir kimsenin istenen yönde irade beyanında bulunması için onda yanlış bir kanaat uyandırmayı veya mevcut bulunan hatalı fikrin devamını sağlayarak yanıltmayı amaçlar. Daha önce de belirtildiği üzere Kur'an-ı Kerim'de ticarî ilişkilerin karşılıklı rızâyâ ve gönül hoşnutluğuna dayanması temel ilke olarak konmuş,¹⁹² böylece akitlelerde karşılıklı rızanın bulunması âdetâ helâl kazancın ön şartı olarak kabul edilmiş, ferdin hür iradesiyle karar vermesini engelleyen hile ve ikrah (zorlama) gibi rızâyı sakatlayan hususlar yasaklanarak insanlar arası ilişkilerde açıklık ve dürüstlük ilkesi hâkim ve geçerli kılınmak istenmiştir. Hadislerde de benzeri bir yaklaşım sergilenmiştir. Hz. Peygamber'in:

مَنْ غَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا

*"Bizi aldatan bizden değildir"*¹⁹³

hadisi insanı titreten bir özelliğe sahiptir. Gerçek mü'minin imanının bir sonucu olarak aldatma yapamayacağını ifade eden bu hadis imanla aldatmanın bağdaşmayacağını göstermektedir. Hadisin söylenmesine vesile olan olay (vürûd sebebi) konuyu aydınlatıcı önemli bir örnektir. Hz. Peygamber bir buğday sa-

¹⁹² Nisâ (4), 29.

¹⁹³ Buhârî, "İmân", 164; Ebû Dâvûd, "Büyü", 50.

tıcısına uğramış ve yığın halindeki buğdayın dibine doğru elini daldırdığında onun ıslak olduğunu tespit edince satıcının buğdaya yağmur isabet ettiği mazeretine karşılık:

“İnsanların görmesi için ıslak tarafı üste çıkarsaydın ya! Bizi aldatan bizden değildir”

buyurmuştur.¹⁹⁴ Buna göre sebze-meyve satıcılarının ya da diğer ticaret erbabının iyi ve kalitelilerini öne dizip arkaya kalitesizlerini yerleştirerek müşterinin gözünü boyaması, ambalajlı maddelerde üstte görünenin kaliteli alt kısımlarda görünmeyenlerin kalitesizlerden seçilmesi de aynı sonuca tabidir ve bu tür eylemde bulunanlar bizi aldatan bizden değildir ifadesinin muhatabıdır.

Öte yandan Resûl-i Ekrem hileye başvuranın ateşte olduğunu söylemiş,¹⁹⁵ alışverişlerde aldandığından şikâyet eden bir sahâbîye: *“Alışveriş yaptığında hile yok de”* buyurmuş,¹⁹⁶ bir başka hadiste de kusurlu bir malın bu durumunu gizleyerek satmanın helâl olmadığını ve bu şekilde hareket eden kişinin daima Allah’ın gazabı ve meleklerin laneti altında bulunduğunu,¹⁹⁷ bu tutumun kazancın bereketini gidereceğini¹⁹⁸ ifade etmiştir. Bu naslar ilk planda hilenin haram, kötü ve yanlış bir davranış olduğunu, dünyevî ve uhrevî bir sorumluluk doğurduğunu belirtmekte, aynı zamanda hilenin akitlere ve hukukî işlemlere olan etkisi hakkında da önemli ipuçları vermektedir.

İslâm hukukçuları, nasların hukukî ilişkilerde karşılıklı rızâyı korumaya, açıklık, dürüstlük ve güveni sağlamaya yönelik ifade ve amaçlarından hareketle bilhassa muamelât hukuku alanında bir dizi tedbir ve prensip geliştirmeye çalışmışlardır. Bu gelişmenin bir parçası olarak klasik dönem fıkıh literatüründe, hangi davranış biçimlerinin hile teşkil ettiği ve akitlerde başvuru hileli yolların akitlere ne ölçüde tesir edeceği konusunda

¹⁹⁴ Buhârî, “İmân”, 164; Tirmizî, “Büyü”, 74.

¹⁹⁵ Buhârî, “Büyü”, 60.

¹⁹⁶ Buhârî, “Büyü”, 48; Müslim, “Büyü”, 48.

¹⁹⁷ İbn Mâce, “Ticârât”, 45.

¹⁹⁸ Buhârî, “Büyü”, 19, 23, 44, 46; Müslim, “Büyü”, 47.

bazı objektif kriterlerden söz edilmiş, gerek fiilî ve sözlü hileler gerekse üçüncü şahıslar tarafından yapılanlar üzerinde ayrıntılı bir hukuk doktrini geliştirilmiştir.

Fiilî hileler konusundaki tartışmanın temelini, Hz. Peygamber'in satılacak deve veya davarların memelerindeki sütü biriktirmeyi yasaklayan ve "musarrât hadisi" olarak bilinen açıklaması oluşturmaktadır. Bu hadise göre, böyle bir hayvanı satın alan kişi alışverişi geçerli kılma veya iade etme konusunda muhayyerlik hakkına sahiptir. Sağdığı süte karşılık da bir ölçek hurma verecektir.¹⁹⁹ Sütün memede biriktirilip satılmasını Resûl-i Ekrem'in hile olarak vasıflandırdığı rivayetleri de mevcuttur.²⁰⁰ Bu sebeple hadiste üzerinde durulan, satılık hayvanın sütünün memede biriktirilmesi meselesi fıkıh literatüründe hile konusunda örnek olay ve çözüm olarak ele alınmakta ve bu özelliği taşıyan diğer hileler, meselâ elbiseyi yeni göstermek için boyamak, değirmene gelen suyu çok göstermek için bir müddet kesip biriktirdikten sonra salıvermek gibi davranışlar da bu çerçevede değerlendirilmektedir. Ancak bu tür hilelerin akde ve tarafların akdi devam ettirme veya feshetme yönündeki yetkilerine tesiri hususunda fakihler aynı görüşte değildir. Bu tür hileler konusunda adı geçen hadisten hareket eden Ebû Yûsuf, Züfer, İmam Mâlik, Şafî ve Ahmed b. Hanbel hile sebebiyle akdin feshedilebileceği görüşünü benimserler. Hileye mâruz kalan kimse bu hakkına "hile muhayyerliği" (hıyarü't-tedlis) denilir.

Muhayyerliğin ne zaman başladığı konusunda ise bazı görüş ayrılıkları vardır. Bir kısım âlimler, hilenin anlaşıldığı andan itibaren muhayyerlik hakkının kullanılması gerektiğini söylerken hâkim görüşe göre bu süre üç gündür. Akdin feshedilmesi durumunda akit konusu maldan elde edilen semerelerin tazmin edilmesi gerekir. Bu durumda kural olarak maldan istifade edilmişse bunun kıymetinin ödenmesi uygundur. Hz. Peygamber'in sağılan süte karşılık bir ölçek hurma verilmesini emretmesi, hurmanın o gün yaygın ve kolay bulunabilecek bir mal olması ve

¹⁹⁹ Buhârî, "Büyû", 64; Müslim, "Büyû", 11.

²⁰⁰ İbn Mâce, "Ticârât", 43; Ahmed b. Hanbel, I, 433.

muhtemelen elde edilen semereyi değer olarak karşılaması sebebiyledir. Hile yüzünden akdin feshedilebileceği görüşünü benimseyen âlimlere göre hilenin muhayyerlik hakkı verebilmesi için aldatılan kişinin bundan haberdar olmaması, hilenin akdin teşekkülüne ve fiyata tesir etmiş olması, ortaya çıktıktan sonra buna mâruz kalan kimsenin rızâya delâlet edecek tasarruflarda bulunmaması ve hile kastının mevcut olması gerekir. Eğer hile kastı yoksa bu, hile muhayyerliği değil ayıp muhayyerliği neticesini doğurur.²⁰¹

Malın ayıbını / kusurunu gizlememek

Dürüstlük ilkesinin en önemli tezahürü malın kusurunu müşteriye açıklamak, ambalajlı mallarda muhteva ve özellikleri doğru biçimde yazmak, kusuru gizleyici söz ve davranışlardan kaçınmaktır. Aksi davranış yani malın kusurunu gizleyerek satmak fiili yalandır bir başka ifadeyle yalanın eylem boyutudur. Hz. Peygamber:

عَنْ عُقْبَةَ بْنِ عَامِرٍ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- يَقُولُ: «الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ وَلَا يَحِلُّ لِمُسْلِمٍ بَاعَ مِنْ أَخِيهِ بَيْعًا فِيهِ عَيْبٌ إِلَّا بَيَّنَّهُ لَهُ».

“Müslüman müslümanın kardeşidir. Ayıbını / kusurunu açıklamadan böyle bir malı din kardeşine satmak hiçbir müslümana helal değildir”²⁰²

buyurduktan sonra kusurunu açıklamadığı bir malı satan kimsenin daima Allâh'ın gazabı ve meleklerin laneti altında bulunduğunu haber vermiştir:

عَنْ وَائِلَةَ بْنِ الْأَسْقَعِ : سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

²⁰¹ Hile'nin fikhî olarak akitlere etkisi konusunda bk. Saffet Köse, “Hile”, *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 28-29.

²⁰² İbn Mâce, “Ticârât”, 45.

، يَقُولُ : مَنْ بَاعَ عَيْبًا لَمْ يُبَيِّنْهُ ، لَمْ يَزَلْ فِي مَقْتٍ مِنَ اللَّهِ ، وَلَمْ
تَزَلِ الْمَلَائِكَةُ تَلْعَنُهُ.

“Vâsile b. el-Eska’ın anlattığına göre Hz. Peygamberden şunu işitmiştir: “Kim kusurunu açıklamadığı bir malı satarsa daima Allâh’ın gazabı ve meleklerin laneti altındadır.”²⁰³

Kusur bir malın işlevselliğini azaltan veya yapısı itibariyle ya da örfi olarak değerini olumsuz etkileyen eksikliktir. Bunun gizlenmesi, karşılığı olmayan bir kazanç elde etmek, alıcıya zarar vermek demektir. Çünkü bu kusur ortaya çıktığında onun telafisi için hem zaman hem emek harcanacak hem de masraf edilecektir. Eğer satıma konu olan kusurlu mal üretim amaçlı bir makine ise ondan doğan kayıp daha büyük olacaktır. Bu haksızlıklar kusurun gizlenmesi sonucunda doğmaktadır. Satıcı ise bundan kazanç elde etmektedir.

Bu tür ahlâkî zaafılar insanlar arasındaki güveni olumsuz yönde etkilediği gibi alıcı-satıcı arasında bir kavgaya, çekişmeye de sebebiyet verebilecek bir durumdur. Bunların hiç birisi İslâm’ın temel kaynakları tarafından tasvip edilmemiştir.

Bu tür hileler ortaya çıktığında haksızlığa muhatap olan tarafın belli bir zaman dilimi içinde muhayyerlik hakkı mevcuttur ve haksızlığı belli ölçüde telafi imkânına sahiptir. Konunun fikhî boyutları ayrıntılı şekilde fıkıh kitaplarında anlatılmaktadır.

Yeminden kaçınmak

Satıcılar malının revaç bulması ve müşterinin ilgisini ya da ihtiyacını tahrik ederek malını satabilmek için zaman zaman yemine başvurabilmektedirler. Hz. Peygamber bunu tasvip etmemiş ve şöyle buyurmuştur:

إِنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ

²⁰³ İbn Mâce, “Ticârât”, 45.

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ الْحَلْفُ مُنْفَقَةٌ لِلْسَّلْعَةِ مُمَحِقَةٌ لِلْبَرَكَةِ

“Yemin malın revaç bulmasına bereketin (Müslim rivayetinde: kâr) mahvına sebeptir.”²⁰⁴

Bir başka hadiste de Hz. Peygamber:

عَنْ أَبِي قَتَادَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِيَّاكُمْ
وَالْحَلْفَ فِي الْبَيْعِ فَإِنَّهُ يَنْفَقُ ثُمَّ يَمْحَقُ

“Alış-verişlerde yemin etmekten kaçının. Çünkü yemin önce malın revacını arttırıp satışını sağlar peşinden de onu mahveder”²⁰⁵

şeklinde açık uyarıda bulunmuştur.

Yemin bir işin doğruluğuna karşı tarafı inandırmak için Allah’ı şahit tutma anlamı taşır. İki şekli vardır. Birincisi yalan yere yapılan yemindir ki büyük günahlardandır ve haramdır. Ahlâksızlığın zirve noktalarından birisidir. Çünkü Yüce Yaratıcı yalana şahit kılınmıştır. Bundan dolayı böyle bir yemini temizleyebilecek bir keffaret yoktur ve günahı da son derece ağırdır.

Hz. Peygamber yalan yere yemin ederek malına revaç kazan-dırıp satanları Allâh’ın kıyamet günü asla yüzüne bakmayacağı, konuşmayacağı ve temize çıkarmayacağı (tezkiye) üç kişiden biri olarak saymıştır.²⁰⁶ Allah’ın konuşmaması, yüzüne bakma-ması onu muhatap almayacağını ve bir kul olarak ona değer vermeyeceğini ifade eder. Tezkiye de arındırmak, temizlemek anlamına geldiğine göre bu günahdan kolay kolay arınamayaca-ğına, yükünün onun üzerinde kalacağına ve bu tür bir günahın affının çok zor olacağına işaret etmektedir. Böyle bir hataya düşen kişi pişman olarak içtenlikle ve bir daha dönmek üzere Allâh’a tövbe etmelidir. Bu yemin üzerine alış-veriş yapılmış ise kul hakkına tecavüz söz konusu olduğundan ayrıca o kişiden de

²⁰⁴ Buhârî, “Büyü”, 26; Müslim, “Müsâkât”, 131; “Ebû Dâvûd, “Büyü”, 6.

²⁰⁵ Müslim, “Müsâkât”, 132; İbn Mâce, “Ticârât”, 30; Ahmed b. Hanbel, V, 297, 298.

²⁰⁶ Müslim, “İmân”, 171, 173; İbn Mâce, “Ticârât”, 30.

özür dilenmeli, helallik alınmalı, uğradığı bir zarar söz konusu ise tazmin edilerek telafi yoluna gidilmelidir. Bu tür yeminler daha çok malın özelliği (mesela kalitesini yüksek gösterme ya da kusurunu gizleme gibi) ve maliyeti konularında ortaya çıkabilmektedir. İkinci türü ise alış-verişe gayretlendirme, teşvik etme, ikna etme, dediğine getirme çabalarını desteklemek için başvurulmuş bir yoldur. Bu da alış-verişin değerini düşüren, karşı tarafın rızasını etkileyen, kararına etki ederek alış-verişe sevkeden bir husustur.

Bütün bunlar kazancın bereketini gideren tutumlardır. Buna göre satıcı sadece abartılı ifadelerden kaçınarak müşteriye bilgilendirme ve malını tanıtım yoluna gitmelidir.

Alış-verişte karşılıklı ikram (mükâreme) / jest

Alış-verişte basit fedakârlıklar, küçük jestler tarafların ilişkilerini derinleştirmeye vesiledir ve birbirlerinin gönlünü kazandıran bir özelliğe sahiptir. Hz. Peygamber:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
إِذَا وَزَنْتُمْ فَأَرْجُوا

“Tarttığınız zaman ağır ağır tartın”²⁰⁷

buyurmuş ve kendisi de bunu uygulamıştır.²⁰⁸

Satıcı açısından müşterinin istediği kadarını vermek ve bunun da karşılığını almak ya da müşteri açısından aldığı hizmet veya malın belirlenmiş olan karşılığını ödemek bir haktır, dolayısıyla adaletin gereğidir. Hukukun istediği de budur. Ancak satıcının, müşterisinin istediği malı fazlasıyla vermesi keza hizmeti fazlasıyla karşılması ya da müşterinin aldığı hizmet veya malın karşılığını fazlasıyla ödemesi mesela verdiği paranın ‘üstü kalsın’ deyivermesi erdemli / faziletli bir davranıştır, âl-i cenaplığı gösterir, hukuku aşan bir ilişkiyi ifade eder. Hz. Peygamberin

²⁰⁷ İbn Mâce, “Ticârât”, 34; Ebû Avâne, *el-Müsne'd*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Ma'rif), III, 255; Kudâî, *Müsne'dü's-Şihâb*, I, 443.

²⁰⁸ msl. bk. Müslim, “Müsâkât”, 115.

talebi de budur. Çünkü bu tür ilişkiler, kalpleri kaynaştırır, gönülleri buluşturur ve insanlar birbirlerine ihtiyaç duyduklarında bu karşılıkları aşarak birisinin diğerine beklentisiz, karşılıksız, ön yargısız muamele etmesini sağlar. Kur'ân ve Sünnetin ikili ilişkiler için oluşturmayı hedeflediği zihniyete bakıldığında şu tespiti yapmak mümkündür: İslâm toplumları her şeyin hakkının verildiği hukuk toplumu olmaktan çok hakkindan fazlasıyla vermenin vazife addedildiği erdem / ahlâk toplumdur.

Erdem toplumu, faziletleri önceleyen, vazifeleri merkeze alan, ilişkilerin hakperestliğe değil hakşinaslığa dayandığı, hukukun değil ahlâkın belirleyici olduğu bir atmosferi belirtir. Günümüz toplumlarında bu zihniyetin aşıldığı neredeyse kaybolduğu görülmektedir. Bireysel ilişkiler, vazife değil hak merkezine oturtulmaktadır. Maalesef bu gün: “*Her hak sahibine hakkını ver*”²⁰⁹ anlayışından sıkça duyduğumuz “*hak verilmez alınır*” noktasına gelinmiştir. Vazifeyi teğet geçip hak sahibini kışkırtan seküler haklar nazariyesi, modernliğin temel aldığı eşitlikçi yapı, paylaşımı, fedakârlığı, diğerkâmlığı unutturmuş, ben merkezli / bencil, veren el değil hep alan el olmak isteyen, kendisiyle baş başa kalmaktan mutlu olacağını düşünen bir insan tipi üretmiştir.

Borç ilişkilerindeki değişime bakmamız bu hususta oldukça açıklayıcıdır. Kur'ân-ı Kerîm günlük hayatta ihtiyaç sahibine karşılıksız borç vermeyi Allâh'a borç vermek olarak takdim etmekte,²¹⁰ borçlunun, ifa vakti geldiğinde borcunu ödeyemez duruma düşmesi halinde de ona ek süre tanınmasını tavsiye etmekte hatta bağışlayıvermenin daha hayırlı olacağını belirtmektedir.²¹¹ Bu gün borçlunun borcunu zamanında ödeyemediği takdirde alacaklının alacağını yasal faiziyle birlikte tahsil edeceğini daha baştan bildirmesi ilişkilerin boyutunun hangi noktaya geldiğini yansıtan önemli bir örnektir. Borç isteyene

²⁰⁹ Ebû Ya'lâ, *el-Müsne'd* (nşr. Hüseyin Selim Esed), Dımaşk 1984-86, II, 193; *Sahihu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Balabân*, II, 24; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdi es-Selefî), Beyrut 1404/1983, XXII, 112.

²¹⁰ msl. bk. Bakara (2), 245; Maide (5), 12; Hadid (57), 11, 18.

²¹¹ Bakara (2), 280.

yapılacak ilk tavsiye kredi çekmesidir. İlginçtir bu günlerde TV reklamlarında borç isteyen kredi çekmesini teşvik eden ve kendisinden borç isteyen bir dostuna borç vermemek için çeşitli daleveralar çeviren insanların tavırları sergilenmektedir. Böylece bir başkasından borç isteme yerine bankaya müracaatın daha iyi olduğu mesajı verilmektedir.²¹²

Hız. Peygamberin arkadaşlarına zaman zaman yaptığı güzel jestlerle karşılaşmaktayız. İşte iki örnek:

Birincisi şudur. Abdullah b. Ömer anlatıyor: Hız. Peygamber ile bir yolculuk halinde bulunuyorduk. Ben babam Ömer'e (r.a.) ait biraz hareketli, dizginlenmesi zor genç bir devenin üzerinde idim. Deve beni pek dinlemiyor topluluğun önüne geçi geçiveriyordu. Babam Ömer onu engelliyor ve geriye çekiyordu. Bu olay tekrar tekrar vuku bulunca Hız. Peygamber babama: "Ya Ömer onu bana sat!" buyurdular. Babam da: "*O senindir Yâ Rasûlallah!*" dedi ve sattı. Sonra da bana: "*O senindir Ya İbn Ömer! Onu al ve dilediğin gibi bin*" buyurdular.²¹³

İkinci örnek de şudur. Câbir b. Abdillâh'ın (r.a.) anlattığına göre kendisi hasta devesinin üzerinde giderken deveyi salverip terketmek ister. Peşinden Hız. Peygamber (s.a.s.) kendisine yetişir ve onun için dua ederek hayvana vurur. Deve de kendine gelerek o ana kadar olmadığı biçimde canlı olarak yürümeye başlar. Derken Hız. Peygamber deveyi kendisine satmasını ister. Câbir, baştan kabul etmez ise de Hız. Peygamberin ısrarları sonucu yükünü Medîne'ye indirinceye kadar kendisinde kalmak şartıyla bir okuyuya satar. Peşinden de yeni evlendiğini haber verir. Hız. Peygamber evlendiği kadının dul mu bakire mi olduğunu sorar. Dul olduğunu öğrenince de "*bakire ile evlenseydin ya!*" der. O da: "*Yâ Rasûlallah! Babam öldü. Küçük küçük kız kardeşlerim var. Onların emsaliyle evlenip de karımın onları terbiye edemeyeceğinden, onlara bakamayacağından korktum da onlara baksın ve terbiye etsin diye tecrübeli bir dul ile evlendim*" diye cevap verir. Eve gelip yükü-

²¹² Bu anlayışın aileye etkisi için bk. "Günümüz Türk Aile Dokusunda Zihniyet Değişikliği Üzerine Gözleme Dayalı Bir Analiz", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 15, Konya 2010, s. 151-174.

²¹³ Buhârî, "Büyü", 47.

nü indirdikten sonra deveyi getirip kendisine teslim eder ve parasını alır. Akabinde de Hz. Peygamber deveyi ona hediye eder.²¹⁴

Bu örneklerden anlaşıldığı kadarıyla mesela bir satıcının müşterisine karşılıksız olarak bir şey vermesi ya da alıcının ücreti fazlasıyla ödemesi ya da kira akdinde bir ev sahibinin ek masrafa girmiş -mesela düğün yapmış- olan kiracısına o ayın kirasını bağışlayivermesi ne kadar güzel bir davranıştır.

Üretici ile tüketici arasında araçların kurduğu sömürü düzenine fırsat vermemek

Abdullah b. Abbas'tan (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber:

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَلْقُوا الرُّكْبَانَ وَلَا يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ قَالَ فَقُلْتُ لِابْنِ عَبَّاسٍ مَا قَوْلُهُ لَا يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ قَالَ لَا يَكُونُ لَهُ سِمْسَارًا

“Pazara mal getirenleri yolda karşılayıp mallarını orada satın almayın, şehirli de köylü adına satış yapmasın”

buyurmuştur.²¹⁵ Abdullah b. Abbâs'a ikinci kısmın anlamı sorulduğunda köylünün simsarı/ aracısı olmasın demektir diye açıklamıştır. Câbir b. Abdillâh'tan gelen aynı rivayetin devamında da:

حَدَّثَنَا أَبُو الزُّبَيْرِ قَالَ سَمِعْتُ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ دَعَا النَّاسَ يَرْزُقُ اللَّهُ بَعْضَهُمْ مِنْ بَعْضٍ

“İnsanları alış-verişlerinde kendi hallerine bırakınız. Allah onları birbirleriyle rızıklandırınsın”²¹⁶

²¹⁴ Buhârî, “Büyü”, 34, “Cihâd”, 49, “Şurût”, 4; Müslim, “Müsâkât”, 109-117, “Radâ”, 59.

²¹⁵ Buhârî, “Büyü”, 64, 68; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 46; Nesâî, “Büyü”, 16-18; Mâlik, “Büyü”, 96.

²¹⁶ Müslim, “Büyü”, 20; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 45; İbn Mâce, “Ticârât”, 15.

şeklindeki ifadeyle de yasağın sebebini açıklamıştır. Hadiste köylü üreticiyi, şehirli de tüketiciyi temsil etmektedir. Hadiste üreticinin malını tüketiciye sunmasına fırsat bırakmadan araçların devreye girip arz-talep dengesini olumsuz yönde etkilemesine, ticaretin tabii dengesinin sun'î uygulamalarla bozulmasına bağlı bir yasak getirildiği anlaşılmaktadır. Bu yasak ticarî hayatın dengesinde nasıl bir olumsuzluk oluşturabilir? Hadisin ravisi Tâvûs'un, Abdullah b. Abbâs'a: "*Şehirlinin köylü adına satışı nedir?*" şeklindeki sorusuna onun verdiği "*simsarlık / komisyonculuk*"²¹⁷ cevabı açıklayıcı nitelik taşımaktadır. Bu cevaba bağlı olarak konuyu ele alacak olursak şunları söyleyebiliriz. Her şeyden önce araçların devreye girmesi bir pahalılık sebebidir ve onların çoğalmasına bağlı olarak fiyatların artması işin tabiatı gereğidir. Çünkü simsarlık / aracılık / komisyonculuk yardımlaşmaya dayalı bir ilişki değil üretilen malın ticaretine dolayısıyla maliyetine eklenen bir unsurdur. Bu yönü itibariyle hadis sadece bireylere değil aynı zamanda hükümet edenlere de yönelik bir uyarıyı ihtiva etmektedir. Buna göre kamu yararını / amme menfaatini koruma ilkesine bağlı olarak hükümet edenler, üreticinin malını doğrudan tüketiciye arzedebileceği bir mekanizmanın geliştirilmesini ya da aracılık hizmetlerinin üreticinin emeğini, tüketicinin hakkını gölgelemeyecek bir standartta çekilmesini sağlayacak tedbirleri almak durumundadırlar. Çünkü Mecelle'nin ifadesiyle raiyye / teb'a / halk üzerine tasarruf maslahata menuttur (md. 58). Burada şuna özellikle işaret etmek gerekir ki Hz. Peygamber'in tavrı aldığı uygulama bütünüyle aracılık değil onun ortaya çıkardığı dengesizlik dolayısıyla bundan doğan zarardır.²¹⁸ Zira aracılık dediğimiz uygulama neticede ücretli ise —ki burada kastolunan çoğu kere budur— icare akdini, yardımlaşma kabilinden ise vekâleti ilgilendiren bir husustur ve her iki uygulama da caizdir. Hadiste anlatılmak istenen bu sistemin amacının dışına çıkarak bir süiistimale dönüşmemesi uyarısıdır. Dolayısıyla üretici ve tüketiciyi koruyacak bu

²¹⁷ Buhârî, "Büyû", 68, 71; Müslim, "Büyû", 19; Ebû Dâvûd, "Büyû", 45.

²¹⁸ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, V, 232.

arada aracının da kazanacağı dengeli bir komisyonculuk mekanizması böyle bir yasak kapsamında değildir. Özellikle ülkemizde uygulanan hal sisteminin üretici ve tüketicinin değil sadece araçların kazandığı bir mekanizmaya sahip olduğu yönünde kitle iletişim araçlarında zaman zaman çıkan olumsuz haberler, Hz.Peygamberin bu konudaki uyarısının ne kadar önemli olduğunu gösteren canlı bir örnektir.

İkincisi Hz. Peygamber, alış-verişin kolaylık üzerine kurulmasını tavsiye etmiştir. Kur'ân-Sünnet de insan ilişkilerinde karşılıklı ikramlaşmayı (mükâreme) merkeze alan bir yaklaşım sergilemiştir. Bunları her şeyin kâra endekslediği bir ticarete görmek mümkün değildir.

Üçüncü olarak araçların malı pahalılaşması için bekleterek piyasaya sürmesi de diğer bir olumsuzluk olarak görülmelidir.

Pazarlığı devam eden mala müşteri olmamak

Abdullah b. Ömer (r.a.) Hz. Peygamber'in bir başkasının pazarlığı devam ederken diğer birisinin devreye girerek alıcı pozisyonuna geçmesini veya bir satıcının bir malı alıp muhayyerlik süresi içinde bulunan şahsa o malı iade edip daha ucuza kendisinin satacağını teklif etmesi, bir kıza dünür olmuş birisine son söz söylenmeden ya da dünür olan kişi izin vermeden diğer birisinin talip olmasını yasakladığını haber vermiştir.²¹⁹ Bir önceki ayrıntılı hadiste de geçtiği üzere alış-veriş üstüne alış-veriş yapmama talebi²²⁰ önemli bir ahlâki ilkeyi belirlemektedir.

İslâm'ın çok önem verdiği iyi niyet ve dürüstlük ilkesine aykırılık arzeden böyle bir tavır, alıcı ile bu tür teklifte bulunanın arasını açıp nizalaşmaya sebep olur. Ticareti tabii yapısından çıkarıp bir tarafın haksızlığa uğramasına sebep olur. Bu sebeple de yasaklanmıştır.

²¹⁹ Buhârî, "Nikâh", 45.

²²⁰ Ayrıca bk. Buhârî, "Büyû", 58, 64, 70, 71; Müslim, "Büyû", 7, 8, 11; Ebû Dâvûd, "Büyû", 43, 46; Nesâî, "Büyû", 19.

Pazarlık âdâbını gözetmek

Alış-veriş'in rûknü diğer akitlerde olduğu gibi icap-kabuldür. İcap, alım-satım akdinde akit yapma yani bir malı satma ya da alma teklifidir. Kabul de ona uygun cevap vermektir. İstenen fiyata başka bir teklif vermek yeni bir icaptır. Dolayısıyla alış-verişte farklı fiyatlar konuşulabilir. Bu pazarlık yapma anlamına gelir. Akit, üzerinde uzlaşılan en son teklif üzerinden gerçekleşir.

Alış-verişte satıcı veya alıcının sürüklediği bir çok fiyat üzerinden pazarlık yapılabilir. Nitekim yapılmaktadır da. İnsanları buna iten çeşitli saikler olabilir. Bu çok önemli değildir. Ancak pazarlığın da bir usulünün olması gerekir. Kayle Ümmü Benî Enmâr'ın (r.a.) bu konuda Hz. Peygamber'e (s.a.s.) sorduğu soru konuya açıklık getirmektedir. Kendisi alım-satan yapan birisi olduğunu, bir mal almak istediği zaman alacağı fiyattan daha aşağı bir teklif verdiğini, istediği fiyata ulaşınca kadar da azar azar arttırmaya gittiğini; satmak istediği zaman da arzuladığı fiyattan daha yüksek bir teklifte bulunduğunu peşinden istediği seviyeye gelinceye kadar azar azar indirdiğini söyler ve bunun uygun bir davranış olup olmadığını sorar. Hz. Peygamber:

فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ” لَا تَفْعَلِي يَا قَيْلَةُ ذَلِكَ، وَإِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَشْتَرِي شَيْئًا فَأَعْطِي الَّذِي تُرِيدِينَ، أُعْطِيتِ أَوْ مُنِعْتَ، وَإِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَبِيعِي فَاسْتَأْمِي بِهِ الَّذِي تُرِيدِينَ، أُعْطِيتِ أَوْ مُنِعْتَ ”

“Yâ Kayle! Öyle yapma. Müşteri olduğunda doğrudan arzuladığın fiyatı ver. Sana verilsin veya verilmesin. Satıcı durumunda olduğun zaman da satmak istediğin fiyatı söyle. Satılsın veya satılmasın”

buyurdu.²²¹ Hz. Peygamber bu hadisinde çok önemli bir ahlâki ilkeye işaret etmektedir. Bir mala, karşı tarafın pazarlık yapacağını dikkate alarak normalinden fazla fiyat istemek ya da düşük fiyat vermek dengeleri alt-üst etmektedir. Eğer müşteri ya da satıcı fazla pazarlığı seven ya da pazarlığa düşkün birisi değilse

²²¹ İbn Mâce, “Ticârât”, 29.

böyle bir alış-veriştan aldanarak çıkması kaçınılmazdır. Dolayısıyla mala konulan değer çok oynak olmamalıdır. Alıcının pazarlık yapsaydı indireceği ama yapmadığı için çok fazla bir kaybının olmayacağı dolayısıyla kaçırdığına hayıflanmayacağı ya da satıcının indirse de gam yemeyeceği bir miktarı aşmamalıdır. Bu açıdan fiyatlar da bir istikrar olmalıdır. Bu durumda alan da satan da gönül huzuru içinde rahatlıkla alış-verişini yapabilir. Bu güven ortamının yegâne garantisidir. Bir başka ifadeyle fiyatların oynak oluşu, tutanın tuttuğu yerden alış-verişi bitirmesi ne insana huzur verir ne de esnafa güven sağlar.

Alıp-satarken müsâmahayı (kolaylık) ve ihsanı (iyilik) düstûr edinmek

Hız. Peygamber (s.a.s.) alım-satımında ve alacak-verecek konularında müsâmahakâr davrananlara hayır dua buyurmuştur:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ رَحِمَ اللَّهُ رَجُلًا سَمَحًا إِذَا بَاعَ وَإِذَا اشْتَرَى وَإِذَا اقْتَضَى

“Satarken, satın alırken ve alacağını talep ederken müsâmahayı esas alan/kolaylık gösteren kişiye Allâh rahmetiyle muamele etsin.”²²²

Yine Hız. Peygamber bu hususu bir hayat tarzı haline getirmiş olan bir kimseye Allâh’ın nasıl muamele ettiğini bir örnek le anlatmıştır: Melekler sizden önce yaşamış ümmetlerden bir adamın ruhunu karşıladılar da ona hayır-hasenât namına bir şey işlemişmiydin diye sordular. O zat: ‘Hayır’ diye cevap verince hele bir düşün dediler. Bunun üzerine adam şu cevabı verdi: *“İnsanlarla alış-veriş yapardım da hizmetçilerime güç durumda olanlara mühlet vermelerini, varlıklı olana da müsâmahakâr davranmalarını emrederdim.”* Allâh Te‘âlâ: *“O kulumu affedin”* buyurdu.²²³

Hız. Peygamber, ticarî hayatta ve borç münasebetlerinde

²²² Buhârî, “Büyü”, 16; İbn Mâce, “Ticârât”, 28.

²²³ Buhârî, “Büyü”, 17; Müslim, “Müsâkât”, 26-32.

müşamahakâr davrananların cennete gireceğini²²⁴ haber verirken şu uyarıda da bulunmaktadır: “*Sen müşamahakâr davran ki aynı şekilde muamele göresin.*”²²⁵ Burada bahse konu olan ilke “verilecek karşılıkların, yapılanlar (amel) cinsinden olacağı” الْجَزَاءُ مِنَ جِنْسِ الْعَمَلِ prensibinin bir sonucudur. Bu ilkenin bir çok delili vardır.²²⁶ Buna göre kişi bu dünyada başkalarına nasıl davranmış ise kendisi de ahiret yurdunda en azından aynı muamele ile hatta bu iyilik ise daha fazlasıyla karşılaşacaktır. Kur’ân-ı Kerîm’de söz konusu ilkeye açık işaretler vardır. Bu konuda şu âyetleri zikredebiliriz:

{لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ..}[٢٦/١٠]

“İyilik yapanlara iyilik vardır, daha fazlası da vardır”,²²⁷

{وَيَجْزِي الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَىٰ}[٣١/٥٣]

“Allah iyilik yapanları daha güzeliyle ödüllendirecektir”,²²⁸

{هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ}[٦٠/٥٥]

“İyiliğin karşılığı, yalnız iyilik değil midir?”,²²⁹

{مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَىٰ}

{الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ}[٨٤/٢٨]

“Kim bir iyilik getirirse ona ondan daha üstün karşılık vardır. Kim bir kötülük getirirse, o kötülükleri işleyenler, ancak yaptıkları kadar ceza görürler.”²³⁰

²²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 210.

²²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 248.

²²⁶ Mesela bk. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi’u’l-’ulûm ve’l-hikem*, İskenderiye, ts. (Dârü’d-Da’ve), s. 162, 295; İbn Hacer, I, 139; V, 54; X, 177; XII, 429; *Tecrid Ter-cemesi*, VII, 234.

²²⁷ Yûnus (10), 26

²²⁸ Necm (53), 31.

²²⁹ Rahmân (55), 60.

²³⁰ Kasas (28), 84.

Hadislerde de bunun örnekleri vardır. Mesela Hz. Peygamber'in haber verdiğine göre susuz kalmış bir mü'mini sulayan kişiye Allâh kıyamet gününde bu davranışı karşılığında özel olarak hazırlanmış ağzı mühürlü bir içecek sunacaktır.²³¹ Bir mü'minin dünya sıkıntılarından birisini giderenin Allah da ahiret sıkıntılarından birisini giderecektir.²³² Bu tür örnekler çoktur ve zikredilen ilke de bu âyet ve hadislerden çıkarılmıştır. Buna göre tüccar-müşteri, işveren-işçi, üretici-tüketici, hizmet veren-hizmet alan arasındaki ilişki için de aynı esasın geçerli olacağını söylemek gerekir.

İhsan Kur'ân ve sünnetin merkeze aldığı en önemli kavramlardan birisidir ve mü'minlerden talep edilen bir erdemdir.²³³ Sözlük anlamı da dikkate alınarak ihsan gönülden gelen bir coşkuyla, içtenlikle birinin ihtiyacını fazlasıyla karşılamak anlamı taşır. Gönülleri kaynaştıran, insanları birbirine yaklaştıran önemli bir ilişkiyi ifade eder. Çünkü iyilik, iyiliği doğuran bir güçtür.²³⁴ Dolayısıyla iyilik sadece o eylemle sınırlı bir ilişki değildir. Sürekliliği sağlayan, fedakârlığı getiren duruma göre îsâr'ı (başkasını kendisine tercih etme) besleyen bir özelliğe sahiptir. İnsan ihsanın (iyiliğin) kuludur.²³⁵ sözünün anlamı da budur. İmâm Gazzâlî (ö.505/1111) ticarî hayatta ihsan şekillerini şu şekilde belirler:²³⁶

¹Kâr makul olmalı, aşırıya gidilmemeli, yüksek tutulmamalıdır. Müşterinin malı yüksek fiyata satın almasına götüren aşırı beğenisi, arzusu, şiddetli ihtiyacı olabilir. Satıcının bundan yararlanarak makul sınırın dışına çıkmaması ve fazlalığı reddetmesi ihsandır.

²³¹ Tirmizi, "Kıyâme", 18; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 13.

²³² Buhârî, "Mezâlim", 3; Müslim, "Birr", 59, "Zikr", 38; Ebû Dâvûd, "Edeb", 38, 60.

²³³ Nahl (16), 90; Kasa (28), 77.

²³⁴ Yunus (10), 26; Nahl (16), 30; Kasas (28), 84; Necm (53), 31; Rahmân (55), 60.

²³⁵ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûm'id-dîn*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Ma'rife), IV, 38, 298.

²³⁶ *İhyâ'*, II, 79-83.

²-Müşterinin durumunu dikkate alarak bazı hallerde zarar göze alabilmek ihsandır. Mesela fakir ve zayıf birisinden mal alan bir müşterinin kâr amacı gütmeksizin değerinden fazlaya satın alması ihsandır. Bu kişi Hz. Peygamber'in bu konunun başında yer verilen hadisindeki duaya mazhardır.

³-Satılan malın parasını veya başka cinsten karşılığını alırken ya da borcu tahsil ederken müsamaha göstermek mesela bir kısmını bırakmak, küsürü kalsın deyim vermek, borçluyu sıkıştırmamak, mühlet vermek, alacak hususunda titizlik göstermemek halk tabiriyle ince eleyip sık dokumamak, kılı kırk yarmamak ihsandır.

⁴-Borcun bizzat borçlunun alacaklıya giderek tam olarak ödenmesi, alacaklıyı kendisinin peşinden koşturmaması ihsandır. Alacaklının borçlunun sıkıntılarına anlayış göstermesi bir erdemdir. Bununla birlikte arada çıkan pürüzlerden dolayı alacaklının bazı tepkilerine karşı borçlunun tatlılıkla cevap vermesi ihsandır.

⁵-Yaptığı ticarî akitten pişmanlık duyup da bozmak isteyen talebini kabul etmek ihsandır. Bunun fikhî adı ikâle'dir. Sözlükte sürçme sebebiyle yere düşeni tutup kaldırmak anlamına gelir. Fıkıhtaki anlamı ise kısaca söylemek gerekirse bitmiş kesinleşmiş bir alış-veriş karşılıklı olarak bozmak demektir. Kişiyi yapıp da pişman olduğu alışverişten çekip çıkaran / kurtaran yeni bir anlaşma özelliği taşıdığı için sözlük ve fikhî anlamları arasında bir bağlantı vardır.

Hz. Peygamber:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- « مَنْ أَقَالَ مُسْلِمًا أَقَالَهُ اللَّهُ عَثْرَتُهُ ».

“Kim bir müslümanın yapılan akdi bozma teklifini kabul ederse Allâh da onun günahlarını kaldırır.”²³⁷

²³⁷ Ebû Dâvûd, “Büyü”, 52.

Bu hadisin İbn Mâce'deki rivayetinde “kıyamet gününde” ilavesi vardır.²³⁸

Sözleşme güvenliği açısından yapılan alış-veriş akdi bağlayıcıdır ve tek taraflı irade ile bozulamaz, iki tarafın da rızası / anlaşması gerekir. Bu sebeple satıcının kabule mecbur olmadığı bir akdi bozup malı geri alması, keza aynı şekilde alıcının her hangi bir mecburiyeti yokken satıcının akdi bozma teklifini kabul ederek malını iade etmesi bir ihsandır. Bu özelliği sebebiyle bir müslümanın yaptığı akitten pişmanlık duyarak bozma talebini karşı tarafın kabul etmesi Allâh'ın hoşuna giden, Onun rızasını kazandıran bir davranıştır. Karşılığı da Ebû Dâvûd'daki hadisin genel niteliğine bakılırsa dünyada pişman olacağı bir işten onu kurtarması ya da koruması, İbn Mâce'deki ilave dikkate alındığında da ahiret yurdunda amellerin hesabı görülürken günahını silmesidir.

⁶Satıcının gücü yerinde olmayan fakirleri, garipleri, düşkünlere, yoksulları gözetmesi ve mesela imkân olduğunda ödemek üzere veresiye vermesi, eline imkân geçinceye kadar da alacağını talep etmemesi bir ihsandır. Hatta gerçek fazilet: “İstediyini al, imkân bulduğunda ödersin bulamazsan helal olsun” demektir.

İmam Gazzâlî'nin bu son değerlendirmeleri gerçekten ahlâkî değerlerin hâkim olduğu, insanların başkasına yük olmaktan çekindiği, utandığı bununla birlikte içinde bulunduğu çaresizlik sebebiyle ihtiyaçlarını karşılayamadığı, yoksulluğun istismar edemediği hallerde geçerlidir. En değerli uğraş da ahlâkın hâkim kılınması için verilendir.

Kul hakkına hassasiyet göstermek

Kur'ân-ı Kerîm ve Hadislerde kul hakkının hassasiyetine dikkat çekilmiştir. Hz. Peygamber: “*Kıyamet günü haklar sahiplerine mutlaka verilecektir. Hatta boynuzsuz koyun kendisini sü-*

²³⁸ İbn Mâce, “Ticârât”, 26.

sen boynuzlu koyundan hakkını alacaktır"²³⁹ buyurmuştur. Bu hadis kul hakkı konusunda duyarlı olmayı ifade etmektedir. Çünkü hiçbir hak zayı olmadığı gibi hakkını da ancak sahibi affedebilir. Bu konu ile ilgili en güzel örneği de her konuda olduğu gibi yine Hz. Peygamber göstermiştir. Peygamberlik insan için en üstün ve en şerefli payedir. Buna rağmen Hz. Peygamber hak ve adalet konusunda ne kendisine ne de yakınlarına bir ayrıcalık tanımıştır. Şu olay oldukça dikkat çekicidir. Ebû Saïd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre: Bir gün Hz. Peygamber insanlara yardım malzemesi dağıtırken oraya gelen bir adam O'nun üzerine abanmıştı. Bundan rahatsız olan Hz. Peygamber elinde bulunan bir değnekle onu dürtüp dikkatli olmasını istemişti ki değnek onun yüzüne gelerek çizmişti. Hemen Hz. Peygamber onu yanına çağırıp değneği eline verdi ve aynı hareketi kendisine uygulamasını (kısas gereği) istedi. Fakat adam Hz. Peygamber'e kendisini affettiğini söyleyip kısas uygulamaktan vazgeçti.²⁴⁰ Bizzat Hz. Ömer de: "Hz. Peygamber'in kendisine kısas yaptırmak istediğini gördüm" demektedir.²⁴¹

Kur'an-ı Kerim'de de kul hakkının ağırlığına dikkat çekilmiştir. Müfessirler "Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine icabet edin. O'na iman edin ki sizin günahlarınızdan bir kısmını affetsin ve sizi oldukça elem verici bir azaptan kurtarsın"²⁴² âyetinden hareketle kul hakkının af kapsamı dışında olduğunu belirtmişlerdir.²⁴³ Hatta hiçbir mazeret de kul hakkını düşürmez. Bu sebeple Hz. Peygamber'in kul hakkını ihlal edenleri müflis olarak nitelendirmesi,²⁴⁴ kul haklarından doğan günahın Allah tarafından affının söz konusu olmadığını belirtmesi²⁴⁵ de bu görüşü

²³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 235, 323, 363, 442.

²⁴⁰ Ebû Dâvûd, "Diyât", 14; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 28.

²⁴¹ Nesâî, "Kasâme", 23.

²⁴² Ahkâf (46), 31.

²⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Kahire 1366/1947, IV, 312; Şeyhzâde, *Hâşiye 'alâ Envârî't-Tenzil*, İstanbul 1369/1991, IV, 246; Ebussuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, Beyrut 1993, VIII, 89; Cemal, *el-Futûhâtü'l-İlâhiyye*, Kahire, ts. (Dâru'l-Fıkr), IV, 138; Elmalılı, *Hak Dini*, İstanbul, ts. (Eser Neşriyat), VI, 4362.

²⁴⁴ Müslim, "Birr", 60.

²⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 240.

güçlendirmektedir. Az aşağıda yer verilecek hadis bu konuda ayrıntı vermektedir.

Ticaret hayatında kul hakkı hususu çok ince bir şekilde Mutaffifin sûresinde işlenmektedir. İlgili âyetler şunlardır:

وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ (١) الَّذِينَ إِذَا أَكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ (٢)
وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ (٣) أَلَا يَظُنُّ أُولَٰئِكَ أَنَّهُمْ
مَبْعُوثُونَ (٤) لِيَوْمٍ عَظِيمٍ (٥) يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ
(٦) كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَارِ لَفِي سِجِّينَ (٧) وَمَا أَذْرَاكَ مَا سِجِّينَ
(٨) كِتَابٌ مَّرْقُومٌ (٩) [سورة المطففين]

“Yazıklar olsun o ölçek ve tartıda hile yapan mutaffiflere! Onlar ki insanlardan bir şeyi ölçüp alacakları zaman kılı kırk yararlar. Ama insanlar için ölçüp tarttıkları zaman kıyısından köşesinden/ucundan kenarından kırparak verirler. Gerçekten onlar bütün insanların hesap vermek üzere Allah’ın huzurunda hazır bulunacakları o büyük gün için diriltileceklerini hiç akıllarına getirmezler mi? Dikkat edin facirlerin kitabı siccindedir. Bildin mi siccîn nedir? (Bu ucundan kenarından kırptıkları şeylerin) rakam rakam yazıldığı kitaptır (amel defteri).”²⁴⁶

Mutaffif kelimenin kökü dikkate alındığında ölçüp tartarken bir şeyin kıyısından kenarından bilinçli bir şekilde/hile ile çalan kimse demektir ki bu insanların hileyi öğrenseler dahi peşine düşmeyecekleri basit hakları ifade eder. Her ne kadar insanlar peşine düşme de Allah bu basit hakların onların kara defterine (siccîn) rakam rakam yazıldığını ve bunlar için büyük bir mahkeme kurulacağına işaret ederek kul hakkının önemine vurgu yapar.²⁴⁷ Bu anlayışın bir uzantısı olarak İslâm hukukçuları kul hakları konusundaki sorumluluğun, kimin hangi şartlarda

²⁴⁶ Mutaffifin (83), 1-9.

²⁴⁷ Bk. Asım Efendi, *el-Okyanûsu'l-Basit fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhîd*, İstanbul 1305, “t.f.f.” md. II, 802-803; Zemahşeri, IV, 718-719; Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-gayb*, Beyrut 1415/1995, XXXI, 88-92; Ebussuûd, IX, 124-126; Elmalılı, VIII, 5648-5650.

yaptığından çok, eylemin sonucuna bağlı olarak gerçekleştiğini dikkate almışlar, ilke olarak failin doğumdan itibaren vücûb ehliyetinin (haklar edinebilme ve sorumluluk altına girebilme) bulunduğunu; akıl, niyet ve iradesine bakmadan ödeme / tazmin sorumluluğunun (kul hakları konusunda) varlığına hükmetmişlerdir. Buna göre mesela temyiz gücü (iyiyi kötünden, faydalıyı zararlıdan ayırabilme gücü) bulunmayan küçüklerle (0-7 yaş arası) akıl hastaları, birisine ait bir malı telef etmeleri durumunda — cezâî sorumlulukları bulunmasa da— o malı tazmin etmekle yükümlüdürler. Zarar, varsa kendilerine ait mallardan yoksa velileri tarafından ödenir. Bu günkü batı hukukunun temelinde yer alan Roma hukuku prensip olarak temyiz gücü bulunmayan haksız fiil ehliyeti olamayacağını kabul etmekteydi. Bu sebeple bu konu ile ilgili günümüz batı hukuku İslâm hukukundaki ile örtüşen bir sorumluluk anlayışını benimseme aşamasına yeni girmiş görünmektedir.²⁴⁸

Kul hakkının ağırlığını ve sonuçlarını anlatan şu iki hadisi zikredersek konunun ehemmiyeti daha iyi anlaşılır. İlk hadis şudur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ كَانَتْ لَهُ مَظْلَمَةٌ لِأَخِيهِ مِنْ عَرَضِهِ أَوْ شَيْءٍ فَلْيَتَحَلَّلْهُ مِنْهُ الْيَوْمَ قَبْلَ أَنْ لَا يَكُونَ دِينَارٌ وَلَا دِرْهَمٌ إِنْ كَانَ لَهُ عَمَلٌ صَالِحٌ أَخَذَ مِنْهُ بِقَدَرِ مَظْلَمَتِهِ وَإِنْ لَمْ تَكُنْ لَهُ حَسَنَاتٌ أَخَذَ مِنْ سَيِّئَاتِ صَاحِبِهِ فَحُمِلَ عَلَيْهِ

Rasûl-i Ekrem (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Kimin üzerinde din kardeşinin şeref ve haysiyeti ya da malıyla ilgili yaptığı bir haksızlıktan / zulümden doğan bir hakkı varsa, altın ve gümüşün geçmediği kıyâmet / hesap günü gelmeden, o kimseyle helâlleşsin. Yoksa kendisinin sâlih amelleri varsa, yaptığı haksızlık miktarınca sevaplarından alınır o hak sahibine verilir. Şayet iyilikleri yoksa, zulüm yaptığı

²⁴⁸ Saffet Köse, “İslâm Hukukunun Modern Hukuka Katkıları Konusunda Bir Deneme”, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku*, İstanbul 2004.

kardeşinin günahlarından alınarak onun üzerine yüklenir.”²⁴⁹

İkinci hadis de şudur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ هَلْ تَدْرُونَ
مَنْ الْمُفْلِسُ قَالُوا الْمُفْلِسُ فِينَا يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ لَا دِرْهَمَ لَهُ وَلَا
مَتَاعَ قَالَ إِنَّ الْمُفْلِسَ مِنْ أُمَّتِي مَنْ يَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِصِيَامٍ وَصَلَاةٍ
وَرِكَاتٍ وَيَأْتِي قَدْ شَتَمَ عَرَضَ هَذَا وَقَذَفَ هَذَا وَأَكَلَ مَالَ هَذَا فَيُقْعَدُ
فَيُقْتَصُّ هَذَا مِنْ حَسَنَاتِهِ وَهَذَا مِنْ حَسَنَاتِهِ فَإِنْ فَنِيَتْ حَسَنَاتُهُ قَبْلَ
أَنْ يَقْضِيَ مَا عَلَيْهِ مِنَ الْخَطَايَا أَخَذَ مِنْ خَطَايَاهُمْ فَطَرَحَتْ عَلَيْهِ
ثُمَّ طُرِحَ فِي النَّارِ

Ebü Hureyre’den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber sahabe-ye müflis (iflas eden) kimdir? diye sormuş onlar da bizde müflis parası ve malı olmayan kişiye denir Yâ Rasûlallah! diye cevap vermişler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Ümmetim içinde gerçek müflis şudur. Bir adam kıyamet günü tuttuğu orucu, kıldığı namazı ve verdiği zekâtıyla, keza şunun bunun namusuna dil uzatmış, ona buna iftira etmiş, falanın filanın malını yemiş geçmişiyile birlikte Allâh’ın huzuruna getirilir. Hesap için oturur. Başkalarına yaptığı bu tür haksızlıklarının karşılığını ödemek üzere sevaplarından alınır hak sahiplerine verilir. Bir de bakar ki hak sahipleri sırada olduğu halde sevapları tükenmiş. Bu sefer onların günahları alınır onun sırtına vurulur. Sonra da cehennemî boylar (İşte gerçek müflis budur).”²⁵⁰

Belki de bu hadislerden anlaşılması gereken şeylerden birisi de şudur: Kul hakkının sahibi dışında birisi tarafından affı yoktur. Hatta ihlal, hata sonucunda bile meydana gelse kul hakkı düşmez. Peygamberler de kul hakkından sorumludur. Buna göre kişi üzerindeki kul hakkını halletmeden ahiret yurduna gitmemenin yollarını aramalıdır.

Kaynaklarda anlatılan Ebü Hanîfe’nin ticarî hayatındaki verai

²⁴⁹ Buhârî, “Mezâlim”, 10, “Rikâk”, 48.

²⁵⁰ Buhârî, “Edeb”, 102; Müslim, “Birr”, 60; Ahmed b. Hanbel, II, 202, 224, 272.

(haramlar bir yana bazı helallerden bile kaçınmak) ile ilgili birçok örnekten şu konumuzu aydınlatması açısından iyi bir örnektir. Fikir vermesi açısından birisini nakledebiliriz. İlme başladıktan sonra ticari hayatını ortağı ile yürütmeye başlamıştı. Kendisine satış için içinde defolu bir elbisenin de bulunduğu bir parti mal gönderip kusurunu izah etmişti. Ortağı Hafs b. Abdirrahman o malı satmış ve içindeki defolu elbiseyi söylemeyi unutmuş, müşteri de fark etmemişti. Ebû Hanîfe bunu öğrenince müşterinin bulunamaması üzerine o malın parasının tamamı olan 30.000 dirhemi insanlara dağıttı ve Hafs ile ortaklığı feshetti.²⁵¹

Yeri gelmişken şu olaylar aslında hak sahiplerine hakkını verme konusunda Hz. Peygamberin hassasiyetini göstermesi açısından çok ilginçtir:

Sevâde b. er-Rabî'in anlattığına göre Hz. Peygamber kendisine: *“Evine döndüğünde hane halkına söyle hayvanlara iyi baksınlar, buzağuların gıdasını tam olarak versinler, tırnaklarını da kessinler ki hayvanları sağarlarken onların memelerini incitmesinler”* buyurmuştur.²⁵²

Muhtemelen buzağuları doyuracak miktarda süt bırakmayan hayvan sahiplerini uyarmasından ve tırnakların kesilmesini isteyerek hayvanların memelerinin incitilmemesini istemesinden haklar konusundaki duyarlılığını anlıyoruz. Her türlü eziyet, zulüm ve haksızlıkla ilgilenmiş olması önemli bir derstir.

Şu örnek de onun haklara verdiği önemi çok güzel bir şekilde anlatır: Abdullah b. Ca'fer'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber bir gün ensardan bir adamın bahçesine girdi. Bir de ne görsün, bir deve! Rasûlullah'ı (s.a.s.) görünce deve inledi, gözlerinden yaşlar aktı. Bunun üzerine Peygamber (s.a.s.) onun yanına gelip başını okşadı ve hayvan sakinleşti. Peygamber (s.a.s.): “Bu

²⁵¹ Mizzi, *Tehzibü'l-Kemâl* (nşr. Beşşâr Avvâd), Beyrut 1400/1980, XXIX, 437; Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebi Hanîfe ve sāhibeyhi*, Haydarabad 1408, s. 41; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân*, Bulak 1324, s.44.

²⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 484; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdi es-Selefi), Musul 1404/1983, VII, 97; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Abdülkadir Ata), Mekke 1414/1994, VIII, 14; Heysemî, *Mecma'z-zevâid*, Beyrut 1412, V, 304, 471; VIII, 359.

devenin sahibi kimdir, kimindir bu deve?” diye sordu. Ensar’dan bir genç gelip; Ey Allah’ın Rasûlü o benimdir, dedi Peygamber (s.a.s.) de: Allah’ın senin emrine verdiği şu hayvan hakkında Allah’tan korkmuyor musun? Bak bu hayvan senin kendisini aç bıraktığını ve çok yorduğunu bana şikâyet etti” buyurdu.²⁵³

Konuyu aydınlatıcı bir örnek de şudur: Hz. Peygamber açlıktan karnı sırtına yapışmış bir hayvan gördü de: “Ağzı dili bağlı bu hayvanlar hakkında Allah’tan korkun: Onlara salih insanlara yakışır şekilde binin ve yine onları salih insanlara yakışır biçimde etini yiyin” buyurdu.²⁵⁴

Rasûl-i Ekrem, hayvanların birbirleriyle dövüştürülmesini,²⁵⁵ canlı hedef yapılmasını,²⁵⁶ sırtında oturarak ya da yüklü haldeyken bekletip başka işlerle meşgul olmayı mesela üzerinde oturup birisiyle sohbet etmeyi,²⁵⁷ yüzlerine damga vurmaya²⁵⁸ yasaklamıştır.

Hayvanlar konusunda bile bu kadar özen gösteren bir peygamberin ümmeti, kâinatın en şerefli varlığı olan insanların hakları konusunda çok daha dikkatli olmakla yükümlüdürler.

Borçlu-alacaklı ilişkisi:

Hakkı talep ve borcu ödemde nezaketi ölçü almak

Borç istemek, borçlu olmak bir insanın en zor anlarını teşkil eder. Çok da hoş bir şey değildir. Hz. Peygamber’in borçlu olarak ölen ve borcunu ödeyecek mal bırakmamış olan kişinin cenaze namazlarını kendisinin kıldırmadığını, orada bulunan sahabeden birisinin kıldırmasını istediğini biliyoruz.²⁵⁹ Bununla birlikte günlük hayatta, insanların ekonomik durumları aynı

²⁵³ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 44; Ahmed b. Hanbel, I, 204, 205.

²⁵⁴ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 44; İbn Huzeyme, *es-Sahih* (nşr. M. Mustafa el-A’zamî), Beyrut 1390/10970, IV, 143.

²⁵⁵ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 51.

²⁵⁶ Buhârî, “Zebâih”, 25; Müslim, “Sayd”, 58-60.

²⁵⁷ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 53.

²⁵⁸ Müslim, “Libâs”, 106-112.

²⁵⁹ Buhârî, “Ferâiz”, 15; Müslim, “Ferâiz”, 14; Ebû Davûd, “Buyû”, 9; İbn Mâce, “Mukaddime”, 11; “Sadakât”, 13.

olmadığından her zaman birbirlerine ihtiyaç duyarlar. Bu bazen bir malı veresiye alma, borç isteme ya da bir eşyayı ariyet alma şeklinde ortaya çıkar. Kur’ân-ı Kerîm ihtiyaç sahiplerine borç verilmesini “Allâh’a güzel bir şekilde borç vermek” şeklinde niteler.

Maide sûresinin 12. âyetinden de anlaşılacağı üzere aynı husus daha önceki semavi dinlerde de vurgulanmıştır. Bu âyete göre Allâh Te’âlâ, İsrailoğullarına namazı kılmaları, zekâtı vermele-ri, gönderdiği peygamberlere iman etmeleri ve desteklemeleri, Allâh’a güzel bir şekilde borç vermeleri halinde kendilerinin her zaman yardımında olacağını bildirmiş, günahlarını bağışlayacağını altından ırmaklar akan cennetlerle mükâfatlandıracağını müjdelemiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de de mü’minlerin en fazla değer vermesi gereken ahlâkî davranışlar arasında borç verme önemli bir yer tutar. Bu bağlamda Allâh’a güzel bir şekilde borç verenlere bunun karşılığının katlanarak çok fazlasıyla ve değerli / şerefli bir mükâfat şeklinde verileceği,²⁶⁰ bağışlanmaya sebep teşkil edeceği²⁶¹ bildirilmektedir. Bu ifadelerden Allâh’ın sırf kendi rızasını gözetmek amacıyla ihtiyaç içinde bulunan birisine borç vermesinden ne kadar çok memnun olduğunu anlıyoruz. Dolayısıyla borç vermek, Allâh’ın rızasını kazandıran, O’na yaklaştıran ve büyük mükâfatlara ulaştıran bir ameldir. Bu, sadece uhrevi karşılık değil dünyada da Allâh’ın yardımına bir vesiledir. Bunu şu hadisten anlıyoruz:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- قَالَ « مَنْ نَفَسَ عَنْ مُسْلِمٍ كُرْبَةً مِنْ كُرْبِ الدُّنْيَا نَفَسَ اللَّهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ كُرْبِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ - وَمَنْ يَسِّرَ عَلَى مُعْسِرٍ يَسِّرَ اللَّهُ عَلَيْهِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَنْ سَتَرَ عَلَى مُسْلِمٍ سَتَرَ اللَّهُ عَلَيْهِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ فِي عَوْنِ الْعَبْدِ مَا كَانَ الْعَبْدُ فِي عَوْنِ أَخِيهِ ».

“Kim bir müslümanın dünya sıkıntılarından birisini giderirse Allah da onun kıyamet sıkıntılarından birisini giderir. Kim zorda kalan birisinin işini kolaylaştırarak onu rahatlatırsa Allâh da aynı şekilde

²⁶⁰ Bakara (2), 245; Hadid (57), 11, 18.

²⁶¹ Tegâbün (64), 17.

onu, dünya ve ahirette zora düştüğünde kolaylık sağlayarak rahatlatır. Kim bir müslümanın ayıbını örterse Allâh da onun dünyadaki ve ahiretteki bir ayıbını örter. Kul, kardeşinin yardımında olduğu sürece Allâh da onun yardımındadır.”²⁶²

Bu hadiste dikkat çeken hususlardan birisi şârihlerin de işaret ettiği üzere borçluya yardımda bulunmak bir müslümanın sıkıntısını gidermek anlamına geldiği halde, hadiste bunun ayrıca zikredilmiş olması borcun sıkıntı veren özelliğine dikkat çekmek ve bu sıkıntıyı paylaşmanın, gidermenin Allah katındaki değerini vurgulamak içindir.²⁶³

Kur’ân’daki ifadeden hareketle hareketle denilebilir ki karz-ı hasen sadece para borcunu değil ihtiyaç duyulan her türlü mâlî ve aynı desteği içine alır. Bu bağlamda satıcının malını o anda ödeyemez durumda olana veresiye vermesi, taksitlendirmesi de dâhildir. Ayrıca günlük hayatta insanların birbirlerinden ariyet aldıkları eşya hususundaki yardımlaşmalarını da buna dahil etmek mümkündür. Ariyet, bir eşyayı bedelsiz olarak belli bir süre kullanıp iade etmek demektir. Mâûn sûresi bu hususun önemine dikkat çeker ve mâûn kültürünün canlı tutulmasını ister. Mâûn, insanların gündelik hayatta ihtiyaç duyabileceği basit eşyalarda yardımlaşmalarını ifade eden bir kavramdır. Bu tür küçük fedakârlıklarda dahi bulunamayacak ölçüde bencilliğin mü’minlere yakışmadığını ifade eden Kur’ân-ı Kerim, bu karakterde olanları şiddetle zemmeder.²⁶⁴ Kur’ân’ın ifadesiyle mâûn ve onun oluşturduğu kültür, hayırda yarışmanın,²⁶⁵ iyilik ve takvâda yardımlaşmanın bir tezahürüdür.²⁶⁶ Hz. Peygamber’in ifadeleriyle bütün eklemler için günlük olarak sadaka vermenin bir vazife olduğu ve bu çerçevede bir tebessümün, güzel bir sözün bile sadaka değeri taşıdığı bir inanç sisteminde bu tür bir yardımlaşmanın daha büyük bir değerinin olduğu kendiliğinden

²⁶² Buhârî, “Mezâlim”, 3; Müslim, “Birr”, 59, “Zikir”, 38; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 60.

²⁶³ Msl. bk. San’ânî, *Sübûlû’s-selâm*, Kahire 1379/1960, IV, 168.

²⁶⁴ Mâûn (107), 7.

²⁶⁵ Bakara (2), 148; Mü’minûn (23), 61.

²⁶⁶ Mâide (5), 2.

anlaşılabilen bir durumdur. Psikolojik olarak da iyiliğin merkeze alındığı böyle bir ilişkiler ağı içinde olmak insana huzur, güven ve mutluluk veren bir husustur.²⁶⁷

Âriyetin daha ileri boyutu kendi ihtiyacı varken kardeşini tercih ederek imkânları ona sunmaktır. Îsâr denilen bu davranış daha büyük bir erdemdir ve Kur’ân-ı Kerîm bunu Ensâr’ın bütün imkânlarını Mekke’den Medîne’ye hicret eden muhâcirlerle paylaşması örneğinde över:

وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ
وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَى
أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ
الْمُفْلِحُونَ (٩)

“Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır.”²⁶⁸

Borç alan kişi ifa zamanı geldiğinde borcunu en güzel şekilde ödemelidir. Hz. Peygamber bu şekilde hareket edenleri mü’minlerin en hayırlılarından saymış ve kendisi de buna örnek olmuştur.²⁶⁹ Borcun yerinde, zamanında ödenmesi dini, ahlâkî ve hukukî bir vazifedir. En güzel şekilde ödenmesi ise buna ilaveten bir teşekkür ve dua ile birlikte borcun değer itibarıyla mesela miktar veya kalite açısından fazlasıyla ödenmesi anlamına gelir. Aldığı 100 lirayı 110 lira olarak ya da ödünç olarak aldığı

²⁶⁷ Hz. Peygamber şöyle buyurur: “Güneşin doğduğu her gün, insanların her bir mafsahı için bir sadaka vermesi gerekir. (Meselâ) iki kişinin arasını düzeltmen bir sadakadır. Hayvanına binmek isteyen bir kimseye yardım ederek, hayvana bindirmen yahut eşyasını hayvana yüklemen bir sadakadır. Güzel söz bir sadakadır. Namaza giderken attığın her adım bir sadakadır. Yoldan eziyet verici şeyleri gidermen dahi bir sadakadır.” (Buhârî, “Sulh”, 11, “Cihâd”, 72, 128, Müslim, “Zekât”, 56, “Müsâfirîn”, 84...)

²⁶⁸ Haşr (59), 9.

²⁶⁹ Ebû Dâvûd, “Büyü”, 11; İbn Mâce, “Sadakât”, 16; Dârimî, “Büyü”, 46.

ikinci sınıf bir malı birinci kalite olarak ödemek gibi. Ancak burada şuna dikkat edilmelidir. Borcun fazlasıyla ödenmesi daha başlangıçta alacaklı tarafından şart koşulursa bu faiz olur ve caiz değildir. İkincisi alınan borcun miktar veya kalite bakımından fazlasıyla ödenmesi hususunda bir örf oluşmuş ise bu da faize girer. Çünkü örfen şart hale gelmiş bir uygulama konusu olarak şart koşulmuş hükmündedir. Mecelle'deki ifadelerle “Örfen ma'rûf olan şey şart kılınmış gibidir” (md. 43); “Beynettüccâr ma'rûf olan şey beynlerinde meşrût gibidir” (md. 44); “Örf ile tayin nass ile tayin gibidir” (md. 45). Aynı şekilde borç verenin alacaklısına alacağının bir kısmını bağışlayıvermesi de sevabı bol ve oldukça değerli olan bir ameldir.

Borcun ifa zamanı geldiğinde ödeme imkânı yerinde olan borçlunun ödemeyi ağırdan alması, oyalaması, savsaklaması (el-matlü), geciktirmesi ve borcunu ödememesi sorumsuzluktur, İslâm ahlâkıyla asla bağdaşmayan bir davranıştır ve Hz. Peygamber'in ifadeleriyle zulümdür.²⁷⁰ Bu iki açıdan haksızlık teşkil eder. Birincisi alacaklının malından mahrumiyeti aynı zamanda onun zararına olabilir. İkincisi ve belki de daha önemlisi borç verme duygularını köreltmeye vesile bir davranış geliştirerek ihtiyaç sahiplerinin zarar görmesine sebep olur.

Alacaklının borçlusundan hakkını nezaket kuralları içinde talep etmesi Hz. Peygamberin talebidir.²⁷¹ Bununla birlikte ödeme gücü yerinde olup borcunu geciktiren tabiri caiz ise sallayan kimseyi alacaklının sıkıştırma ve hukuk yolunu kullanarak takip etme hakkı vardır. Bunlar fıkıh kitaplarında geniş şekilde anlatılır. Fakat borcun ifâ zamanı geldiğinde borçlu, imkânsızlık sebebiyle borcunu ödeyemez durumda olabilir. Bu durumda Kur'an-ı Kerim:

وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

²⁷⁰ Buhârî, “Havâlât”, 1, 2, “İstikrâz”, 12; Müslim, “Müsâkât”, 33; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 10.

²⁷¹ İbn Mâce, “Sadakât”, 15.

“Darda olan kimseye eli genişleyinceye kadar süre verin. Ama alacağı bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır, bir bilseniz”²⁷²

âyetiyle ifa zamanının uzatılmasını tavsiye etmekte bağışlay-vermenin de daha hayırlı olduğunu bildirmektedir. Hz. Peygamber de darda kalan borçlunun içinde bulunduğu sıkışıklığı dikkate alarak ona ek mühlet tanıyan ya da alacağını bağışlayanı Allah Te’âlâ’nın kıyamet günü özel olarak ağırlayacağını bildirmekte,²⁷³ daha önceki ümmetlerden birisini bu özelliği sebebiyle Allâh Te’âlâ’nın bağışladığını da bir örnek olarak haber vermektedir.²⁷⁴

Burada bir hususa daha işaret gerekir ki Kur’ân-ı Kerîm’de Allah Te’âlâ’nın ve Hz. Peygamber’in eli darda olanın sıkıntısının giderilmesi yönündeki talepleri borca bağlı olan havâle ve kefâlet’i de ihtiva etmektedir. Bu konuda İslâmi literatürde zengin bir malzeme vardır. Bunu biraz açmak gerekirse kısaca şunlar söylenebilir. Fikhî tanımıyla havale, borcu borçlunun zimmetinden bir başkasının zimmetine taşımaktır. Yani borcun bir başka şahsa geçmesidir. Bu akitte asıl borçlu (muhîl), alacaklı (muhâlün leh / muhtâl) ve borcu üzerine alan (muhâlün aleyh) üçlü bir yapı sözkonusudur. Hz. Peygamberin ümmetinden, ödeme imkânına sahip olan birisine bir borç havale edilmek istendiğinde bunu kabul etmesi yönünde bir talebi söz konusudur.²⁷⁵ Havalenin delili de bu hadistir. Tarafların karşılıklı rızalarıyla havale işlemi gerçekleştiğinde asıl borçlunun borcu havaleyi üzerine alan üçüncü şahsa geçmiş ve borçlunun zimmeti bu borçtan kurtulmuş olur. Buna bağlı olarak borçlunun alacaklıya verdiği rehin ve kefâlet gibi aynî ve şahsi teminatlar da düşer. Alacaklının, havaleyi üzerine alan şahsın borcu ödememesi veya ödeyemez hale gelmesi gibi durumlar dışında artık asıl borçludan alacağını isteme hakkı ortadan kalkar. Havaleye dayanak teşkil eden hadis ve İslâmın dayanışma ve yardımlaş-

²⁷² Bakara (2), 280.

²⁷³ Müslim, “Zühd”, 74; İbn Mâce, “Sadakât”, 14.

²⁷⁴ İbn Mâce, “Sadakât”, 14.

²⁷⁵ Buhârî, “Havâlât”, 1-2, “İstikrâz”, 12; Müslim, “Müsâkât”, 33-34; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 10.

mayı öngören esasları ile sahabe uygulamaları çerçevesinde fık-
hın teşekkül döneminden itibaren konu etrafında zengin icti-
hadlar oluşmuş ve fıkıh kitaplarında yerini almıştır.

Borcu, alacaklı ile borçlu arasında şahsî bağ gören Roma Hu-
kukunun mirasçısı olan Batı hukukunda ihtiyaca rağmen havale
ile ilgili düzenlemeler çok uzun zaman almış, büyük tartışmalar-
dan sonra ihtiyaçların zorlamasıyla ilk defa 18 Ağustos 1896 ta-
rihli Alman Medeni Kanunu'nun 414. ve müteakip maddeleriyle
günümüz batılı devletlerin hukukunda yer bulabilmiştir. Alman
Medeni Kanunu için bir fahru şeref payesi kabul edilen bu hü-
küm, genel manada yardımlaşma ve dayanışmayı teşvik eden
Kur'ân ve Sünnet nasslarının, özel anlamda da sıkışık durumda
bulunan borçlunun rahatlatılmasını tavsiye eden ve bu bağlam-
da havaleyi de bir çözüm olarak vazeden Hz. Peygamberin ilgili
hadisi doğrultusunda sahabe döneminden itibaren uygulanmış-
tır. Keza havale, teşekkül döneminden itibaren fıkıh kitapları-
nın ana konularından birisini teşkil etmiştir. Bu, dikkate değer
bir husustur.²⁷⁶

Kefalet konusu ise az ileride ele alınacaktır.

İhtikâra tevessül etmemek

İhtikâr ya da karaborsacılık özellikle gıda, sağlık, yakıt, ener-
ji gibi temel ihtiyaç maddeleri kapsamında yer alan bir malı pi-
yasadan toplayarak tekelcilikle darlık oluşturup vurgunculuk
yapmak demektir. Bir şahsın piyasayı daraltmayacak şekilde ve
fiyatları etkilemeyecek ölçüde bolluk zamanlarında mal alarak
depolaması ile ilgili bir yasak yoktur. Yusuf sûresinin 47-49 ve
55. âyetleri bu konuda delildir. Keza kişinin kendi ürettiği ya da
yaşadığı yerin dışından getirdiği malları istiflemesi de fukaha
çoğunluğuna göre ihtikâr sayılmaz. İhtikârla kastolunan piya-
sada malı alıp darlık ve kıtlık oluşturarak fiyatların sun'î şekilde
yükselmesini sağlamak sûretiyle emeksiz, zahmetsiz kolay ka-

²⁷⁶ Bu konuda bk. Saffet Köse, "İslâm Hukukunun Modern Hukuka Katkıları
Konusunda Bir Deneme", *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku*, İstanbul Rağbet
Yayınları 2004, s. 104-109.

zanç elde etme, başkalarının zaruri ihtiyaçlarını istismar ederek vurgunculuk yapmaktır.

Fiyatların yükselmesiyle neşelenen, düşmesiyle üzülen²⁷⁷ yapısıyla bozuk bir halet-i ruhiyeye sahip olan muhtekir (ihtikâr yapan), piyasaya yaptığı bu tür müdahale ile serbest ticaret ortamını baltalayarak arz-talep dengesini alt-üst etmektedir. Bu yaptığıyla ekonomik düzeni bozmakta, bunu biraz ileri boyuta taşımasıyla da ekonomik terör oluşturup toplumsal kargaşaya yol açmaktadır. Böylece kamu menfaatini ortadan kaldırarak Allâh ve Rasûlünün sevmediği bir kul²⁷⁸ portresi çizmektedir. Bu sebeple Hz. Peygamber bireysel ve toplumsal anlamda çok ağır sonuçlar doğuran bu ahlâksızlık ile ciddi biçimde mücadele etmiş ve muhtekirler aleyhinde çok şiddetli ifadeler kullanmıştır. Mesela:

عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ-
«الْجَالِبُ مَرْزُوقٌ وَالْمُحْتَكِرُ مُلْعُونٌ».

“Malını piyasaya arz ederek ticaret yapan rızıklandırılmış, ihtikâr yapan ise lanetlenmiştir”²⁷⁹

فَقَالَ عُمَرُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «مَنْ
اِحْتَكَرَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ طَعَامًا ضَرَبَهُ اللَّهُ بِالْجَذَامِ وَالْإِفْلَاسِ».

“Kim Müslümanlara karşı bir yiyecek maddesinde ihtikâr yaparsa Allâh onu cüzzam ve iflas ile perişan eder”²⁸⁰, “Ancak hata yapan ihtikâr yapar”²⁸¹

şeklindeki hadisler bunlardan bazılarıdır.

²⁷⁷ Taberânî, *el-Kebîr*, XX, 95.

²⁷⁸ Taberânî, *el-Kebîr*, XX, 95.

²⁷⁹ İbn Mâce, “Ticârât”, 6; Dârimî, “Büyû”, 12.

²⁸⁰ İbn Mâce, “Ticârât”, 6; İbn Mâce, “Ticârât”, 6; Ahmed b. Hanbel, I, 21; II, 33.

²⁸¹ Müslim, “Müsâkât”, 129, 130; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 47; İbn Mâce, “Ticârât”, 6; Dârimî, “Büyû”, 12; Ahmed b. Hanbel, III, 453, 454; VI, 400.

İhtikâr, Kur'ân-ı Kerîm'in aranızda oluşturduğunuz haksız sebeplere dayalı olarak mallarınızı yemeyin²⁸² şeklindeki âyetlerine dahil gayr-ı meşru kazanç yoludur. Bazı âlimler Hacc sûresinin 25. âyetindeki “zulüm ile yanlış yola saparak (ilhâd) Mescid-i Harâm'dan alıkoyanların can yakıcı bir azabı tadacakları” yönündeki ifadeye ihtikârı dahil etmişlerdir. Sahabeden Hz. Ömer ve Hz. Peygamber'in şairi olarak tanınan Hassan b. Sâbit (ö.60/680?), Tabiûn neslinin önde gelen müfessirlerinden Saîd b. Cübeyr (ö.95/713) ile Mücâhid b. Cebr (ö.103/721) bunlar arasındadır. Harem bölgesinde ihtikâr yaparak ekonomik darlığa sebep olacağından oraya gelmeye engel anlamına gelir ve doğru yoldan zulme sapmak manası taşır. Bu yönüyle âyetteki ilhad'ın kapsamına giren bir eylem olarak görülebilir. Çünkü âyetle geçen ilhâd, istikametten ayrılmak, haktan batıla sapmak demektir. İhtikâr ticaretin tabii kurallarının dışına çıkıp batıla sapmak sûretiyle insanlara zulmetmek anlamı taşıdığından ilhada dâhildir. Nitekim Hz. Peygamber'in bunu destekleyen bir hadisi vardır:

« اِحْتِكَارُ الطَّعَامِ فِي الْحَرَمِ إِلْحَادٌ فِيهِ »

“Harem-i Şerif'te gıda maddelerinde ihtikâr yapmak, orada ilhad'dır/zulüm yapmaktır.”²⁸³

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrahim'in yakarışında da görüldüğü üzere Mekke arazisinin ziraate elverişli olmaması sebebiyle²⁸⁴ gıda konusunda dışa bağımlılığından dolayı stratejik önemi haiz olan bu türden temel tüketim maddelerinde yapılacak ihtikârın son derece etkili bir zulüm oluşturacağını söylemek mümkündür.²⁸⁵ Bu sebeple Harem'de ilhad Allâh Te'âlâ'nın en fazla öfke duyduğu üç eylemden birisidir.²⁸⁶ Bunun Harem'in maneviyatına aykırılık taşıdığı da dikkate alınırsa eylemin

²⁸² Bakara (2), 188; Nisâ' (4), 29, 161.

²⁸³ Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 89;

²⁸⁴ İbrahim (14), 37.

²⁸⁵ Münâvî, *Feyzü'l-Kadir*, Beyrut 1415/1994, I, 236.

²⁸⁶ Buhârî, “Diyât”, 9.

âyetin kapsamına dâhil olduğunda şüphe kalmaz. Dolayısıyla bu âyet, ihtikâr yasağı konusunda önemli bir delildir.

Müzzemmil suesinin 20. âyeti Allah yolunda cihad ile helalinden mal kazanmanın birlikte zikredilmiş olması onların mertebelerinin denk olduğunun delili sayılmıştır. Hz. Peygamber:

*“Bir beldeden diğerine günün fiyatından / rayiç bedelinden satmak üzere bir mal götüren hiçbir tacir yoktur ki Allah katında onun derecesi şehitlere denk olmasın”*²⁸⁷

hadisinin peşinden söz konusu âyeti okumuştur. İbn Mes‘ûd da günün rayiç bedelinden satmak üzere bir yerden diğerine mal götüren tacirin Allah katında şehitlere denk olduğunu belirttiikten sonra Müzzemmil sûresindeki bu âyetin zikredilen kısmını okumuştur. Benzer bazı görüşlere yer verdikten sonra Kurtubî şöyle bir olay anlatır:

Bir tacir Vâsit şehrinden Basra’ya bir gemi dolusu buğday gönderdi ve temsilcisine şunu yazdı: *“Gemi Basra’ya girdiğinde, malı geciktirmeden günün fiyatından sat.”* Gemi oraya geldiğinde günün fiyatını düşük bulan bazı tacirler kendisine satışı bir hafta ertelemesi halinde bir kat daha kâr sağlayacağını söylediler. Buna uyan temsilci denildiği şekilde kâr elde etti ve durumu buğdayın sahibine iletti. Bunu hoş karşılamayan mal sahibi şunu söyledi:

*“(Biz dinimizin istemediği bir yolla çok para elde edip manevî zarara uğramaktansa) az bir kâra kanaat ederek dinimizin selamette kalmasını yeğleriz. Sen ise bize karşı bir cinayet işledin. Şu mektubum sana geldiğinde derhal o malı al ve Basra fakirlerine dağıt. Keşke bu yolla lehimde (kâr) ya da aleyhimde (zarar) olmaksızın ihtikârdan kurtulabilmiş olsam! İşte bu bana yeter.”*²⁸⁸

Muhtemelen bu hassasiyetin temelinde şu hadisler vardır:

“Bir yiyecek maddesini kırk gün stoklayan kişi sonra bunu sadaka

²⁸⁷ Ebû'l-Fazl el-İrâkî, *el-Muğni 'an hamli'l-esfâr* (nşr. Eşref Abdülmaksûd), Riyad 1415/1995, I, 422.

²⁸⁸ *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, XXI, 348-350.

*olarak dağıtsa bile bu ameli ihtikârına kefarete olmaz”;*²⁸⁹

*“Bir yiyecek maddesini toplayıp kırk gün stoklayan kişinin İlâhi teminat (zimmet) bakımından Allâh ile Allâh’ın da onunla bir ilişkisi kalmamıştır”;*²⁹⁰

*“Kim fiyatlar artsın da çok kazanayım diye ticarî malını stoklama yoluna giderse hata etmiştir ve İlâhi teminat (zimmet) bakımından Allâh ile Allâh’ın da onunla bir ilişkisi kalmamıştır.”*²⁹¹

Yukarıdan bu yana anlatılanlarda da görüldüğü üzere ihtikâr hem dini hem ahlâki hem de hukuki bir problemdir.²⁹²

Bir satışta iki satış yapmamak

Ebû Hureyre (r.a.)’den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber bir satışta iki satış yasaklamıştır.²⁹³

Bu hususta anlatılmak istenen nedir? Genellikle üzerinde durulan birden fazla fiyatın konuşulduğu ve satışın hangisi üzerinden yapıldığının netleştirilmediği satım akdidir. Bu tarafları nizaya ve kavgaya götürebileceğinden Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır. Veresiye, taksitli, peşin durumuna göre bir çok fiyatın konuşulduğu ve seçeneklerden birisi üzerinden akdin kesinleştiği hallerde satım akdi caizdir ve geçerlidir. Hadisin anlattığı bu değildir.

Bir satışa bağlı olarak bir başka satışa zorlamak hadisten anlaşılabilecek diğer bir husustur. İmam Şâfi’nin hadise yüklediği anlamlardan birisi budur. Bir kimsenin ‘filanca yerdeki arsası şu paraya vermen şartıyla otomobilimi sana şu fiyata satıyorum’

²⁸⁹ Irâkî, *el-Muğni*, I, 422.

²⁹⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (nşr. Muhammed Avvâme), VI, 104 (X, 580), nr. 20769; Taberânî, *el-Evsat*, VIII, 210; Irâkî, *el-Muğni*, I, 422.

²⁹¹ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, VI, 30.

²⁹² Hukuki boyutu konusunda fıkıh kitaplarının ilgili bölümlerinin yanı sıra şu çalışmalara bakılabilir: Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, İstanbul 1997, s. 188-189; Cengiz Kallek, “İhtikâr”, *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 560-565.

²⁹³ Tirmizî, “Büyû”, 18; Nesâî, “Büyû”, 73; *Muvatta’*, “Büyû”, 72; Ahmed b. Hanbel, II, 71, 174, 175, 177, 179, 205.

demesi halinde böyle bir durumdan söz edilebilir. Böyle bir satış aldanma ve zarar riski taşıdığı için hadiste belirlenen yasak kapsamına alınmıştır.

Özellikle Hanbelî fukahâsının bey' u'l-îne'yi bu hadis kapsamında gördüklerini de belirtmek gerekir. Bu konu takip eden başlıkta ele alınacaktır.

Meşruiyet görüntülü kazançlardan uzak durmak

Bazı kazançlar vardır ki bunlar meşruiyet görüntüsü verilecek elde edilir. Burada esas amaç kanuna takılmamaktır. Bu tür akit ve işlemler dış görünüşü itibariyle meşru gözükse de niyet ve amaç açısından aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bazı hallerde bu yolla dünyevî hükümler bakımından kanuni takibattan kurtulmak mümkün olsa da uhrevî olarak günah sabit kalmaktadır. Bunlardan en yaygın olanları şunlardır:

Alış-veriş arkasına kamufle edilmiş faiz: "bey' u'l-îne"

İne, bir mal peşin olarak satıldıktan sonra aynı satıcı tarafından daha pahalı bir fiyata veresiye olarak geri satın alınmasıdır. Özellikle borç ilişkilerinde faizi kamufle etmek amacıyla ortaya konulmuş bir akittir. Söz gelimi 100 TL'ye ihtiyacı olan birisi bir eşyasını mesela bir elbiseyi bu fiyattan peşin olarak diğerine satar ve ardından aynı malı üç ay sonra ödemek üzere (veresiye) 130 TL'ye geri satın alırsa bey' u'l-îne gerçekleşmiş olur. Burada bir malın peşin satılıp veresiye daha pahalıya satın alınması söz konusudur ve aynı mal üzerinden iki akit yapılarak faizin üstü örtülmeye çalışılmıştır. Görünüşte satım olsa da içerik itibariyle tam anlamıyla faizli bir karz akdi yapılmıştır.

Bir diğer şekil de şudur: Ali, Veli'den 100 TL borç ister. Borç verecek olan (mukriz) Veli bir malını mesela elbisesini 120 TL'ye borç isteyen (müstakriz) Ali'ye veresiye satar ve teslim eder. Ali de bu elbiseyi 100 TL'ye peşin olarak üçüncü bir şahsa mesela Cemil'e satar ve teslim eder. Cemil de elbiseyi Veli'ye 100 TL'ye satar, parayı alır ve elbiseyi teslim eder. Böylece borç isteyen için 100 TL hasıl olur. Borç veren de 120 TL alacaktır. İsteddiği

20 TL'lik fazlalık sözde kâr olarak kendisine gelecektir. Üstelik elbisesi de kendisine aynı şekilde dönmüştür.²⁹⁴

Burada da araya üçüncü bir şahıs sokularak dolambaçlı yollarla faize ulaşılmıştır. Görünüş itibariyle üç satım akdinin tamamı faize yol bulmayı amaçlamaktadır.

Bey'u'l-îne daha çok ilk şekliyle tanımlanan bir akitir.

Bu alım-satım türü dört mezhep imamının tamamına göre caiz değildir. Sadece İmâm Şâfi'î niyetlerin gizli olduğunu ve bilmeyeceğinden hareketle akitlerde şekil şartlarının (zâhirî olarak) yerine getirilip getirilmediğine bakarak hüküm vermiş ve bu tür muameleleri hukuken geçerli saymıştır. Bu esas onun bu tür akitleri caiz gördüğü anlamına gelmemektedir. İmâm Şâfi'î kabul ettiği prensip gereği hukuken geçerli olup olmama ile dinen caiz olup olmamayı birbirinden ayırmaktadır. Bey'u'l-îne'de olduğu gibi bir işlem dinen caiz olmasa da hukuken geçerlilik kazanıyor olabilir. Böyle bir muameleyi yapanın cezası ahirette bizzat Allâh Te'âlâ tarafından verilecektir. Çünkü dünyada iken bir kimsenin akdini hangi niyete göre yaptığını tam olarak bilme imkânı yoktur. Bu Allah'ın bileceği bir husustur. Hukuk zahire göre hüküm verir.

İmâm Şâfi'î ile birlikte İmam Azam Ebû Hanîfe'nin de bey'u'l-îne'ye cevaz verdiğini zanneden bazı kişilerin bu uygulamaya başlaması üzerine Hanbeli fukahâsından İbn Osman onların görüşlerinden îne satışına cevaz çıkarılamayacağını konu alan bir risale yazmıştır. Bu risale'nin Kahire Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'deki müellif nüshası yayımlanmıştır.²⁹⁵

İmâm Ebû Yûsuf'un bey'u'l-îne'yi caiz gördüğü yönündeki ifadeler hatalıdır. Onun caiz gördüğü bir kişinin veresiye satın aldığı bir malı daha ucuza peşin olarak üçüncü bir şahsa satmasıdır ki Hanbeli fukahâsının ifadesiyle bu îne değil teverruk'tur.

İne'yi olumsuzlayan açık hadisler vardır. Mesela Abdullah

²⁹⁴ İbn Mâze, *el-Muhitu'l-Burhâni*, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-trâsi'l-Arabî), VII, 304; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, Beyrut 1421/2000, V, 273.

²⁹⁵ Saffet Köse, "Hile-i Şer'iyye Konusunda İlginç Bir Risâle", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.1, Konya 2003, s. 231-255.

b. Ömer'in (r.a.) rivayetine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- يَقُولُ « إِذَا تَبَايَعْتُمْ بِالْعَيْنَةِ وَأَخَذْتُمْ أَذْنَابَ الْبَقَرِ وَرَضِيتُمْ بِالزَّرْعِ وَتَرَكْتُمُ الْجِهَادَ سَلَطَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ ذَلًّا لَا يَنْزِعُهُ حَتَّى تَرْجِعُوا إِلَى دِينِكُمْ ».

“İne yoluyla alışveriş yaptığınız, öküzlerin kuyruğuna yapışıp ziraatçilikle yetindiğiniz ve cihadı terkettiğiniz zaman Allah size öyle bir zillet musallat eder ki dininize dönünceye kadar onu üzerinizden atamazsınız.”²⁹⁶

Bu tür hileli alış-verişlerin daha çok borç ilişkisinin zayıfladığı dönemlerde ortaya çıktığı, borç arayanın çaresizlikten böyle bir yola başvurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) yukarıdaki hadisin biraz daha farklı bir rivayetinde buna işaret etmektedir:

عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِذَا يَغْنِيَنَّ النَّاسُ بِالْذِّينَارِ وَالْدِّرْهَمِ وَتَبَايَعُوا بِالْعَيْنِ وَاتَّبَعُوا أَذْنَابَ الْبَقَرِ وَتَرَكَوا الْجِهَادَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَنْزَلَ اللَّهُ بِهِمْ بَلَاءً فَلَمْ يَرْفَعْهُ عَنْهُمْ حَتَّى يُرَاجِعُوا دِينَهُمْ

“İnsanlar dinar ve dirhem konusunda şiddetli cimrilik gösterip de ine alış-verişine başvururlar, öküzlerin kuyruğuna tutunurlar, Allah yolunda cihadı terk ederlerse Allah onlara bir bela indirir, dinlerine dönünceye kadar da onu kaldırmaz.”²⁹⁷

Bu hadisler, insanların Allâh'ın emir ve yasaklarından çok dünyahığı önceleyecekleri, güncel tabirle dünyevileşecekleri, yarıdımlaşma ve dayanışma duygularının zayıflayacağı, haramların mübah yolların arkasına gizlenerek bir takım hilelerle helal ad-

²⁹⁶ Ebû Dâvûd, “Büyû”, 54, “Melâhim”, 10; Ahmed b. Hanbel, II, 42.

²⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, II, 28.

dedilecekleri dönemlerin yaşanması, bir toplumda bu tür ilişkilerin hâkim duruma geçmesi halinde bunun insanlığın felaketi olacağını haber vermekte ve Müslümanları açıkça uyarmaktadır.

عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ السَّيِّعِيِّ عَنْ امْرَأَتِهِ أَنَّهَا دَخَلَتْ عَلَى عَائِشَةَ هِيَ،
وَأُمُّ وَلَدِ زَيْدِ بْنِ أَرْقَمٍ، فَقَالَتْ أُمُّ وَلَدِ زَيْدٍ لِعَائِشَةَ: إِنِّي بَعْتُ مِنْ
زَيْدٍ غُلَامًا بِثَمَانِمِائَةِ دِرْهَمٍ نَسِيئَةً، وَاشْتَرَيْتُ بِسِتْمِائَةِ نَقْدًا، فَقَالَتْ:
أَبْلَغِي زَيْدًا أَنْ قَدْ أَبْطَلْتُ جِهَادَكَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ، إِلَّا أَنْ تَتُوبَ، بِئْسَ مَا اشْتَرَيْتُ، وَبِئْسَ مَا شَرَيْتُ

Konu ile ilgili bir olay da şudur: Ebû İshak es-Sübeî'nin hanımı, Zeyd b. Erkam'ın ümmü veledi²⁹⁸ ile birlikte Hz. Âişe'nin huzuruna girdi. Zeyd'in ümmü veledi Hz. Âişe'ye: Ey mü'minlerin annesi! Ben Zeyd'e 800 dirheme veresiye bir köle sattım. Sonra aynı köleyi ondan peşin olarak 600 dirheme satın aldım, dedi. Bunu duyan Hz. Âişe dedi ki: Zeyd'e şunu ulaştırın: "Tövbe etmedikçe Rasûlullah'la birlikte yaptığın cihadı boşa çıkardın. Ne kadar kötü aldın, ne kadar kötü sattın!"²⁹⁹

Dolambaçlı yollarla Allâh'ın emir ve yasaklarının ihlal edilmesinin sahiplerine hayır getirmeyeceği tecrübe ile de sabittir. Mesela Hanefî fukahâsından Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Malatî el-Halebî'nin (ö.803/1400) otuz yıl kadar yaşadığı Halep'te özellikle îne yoluyla büyük servet kazandığı, ancak Timur ordularının bölgeyi istilâsı sonunda hepsini kaybettiği belirtilmektedir.³⁰⁰

²⁹⁸ Ümmü veled: Efendisinden çocuk dünyaya getiren ve bu sebeple azad olma-ya hak kazanmış olan cariye demektir.

²⁹⁹ Abdürrezzâk, *el-Musannef* (nşr. Habîbürrahmân el-A'zamî), Beyrut 1403, VIII, 184-185; Zeyla'î, *Nasbû'r-râye*, Beyrut 1418/1997, IV, 16.

³⁰⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-gumr*, Beyrut 1406/1986, IV, 349; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, Kahire 1353-55, X, 336; Mustafa Uzunpostalcı, "Cemâl el-Malatî", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 305.

Hediye arkasına gizlenmiş rüşvet

Ekonomik hayatta rüşvet denildiğinde özellikle devlet kurumları ile yapılan ticarî faaliyetlerde söz konusu olan gayr-ı meşru yollardan birisi akla gelir.

İslâm hukuk literatüründe rüşvetin biri geniş diğeri dar olmak üzere iki anlamda kullanıldığı görülür. Sözlük anlamıyla ilintili olarak geniş manada rüşvete daha çok Hanefî geleneğine mensup fukahanın eserlerinde rastlanır. Bu çerçevede özel hukuk alanına giren ilişkilerde bile olsa herhangi bir vazifenin ifası karşılığında elde edilen ücret rüşvet olarak değerlendirilir. Söz gelimi bu mezhebin önde gelen âlimlerinden Kâsânî (ö.587/1191) Hz. Peygamber'in kızı Fâtıma'yı (r.a.) Hz. Ali (r.a.) ile evlendirirken aralarında iş bölümü yapıp evin geçimini ilgilendiren dış işlerinin damadı Hz. Ali'ye, ev işlerinin de kızı Fâtıma'ya ait olduğunu söylemesinden hareketle bir kadının ev işlerini yapma karşılığında kocasından istediği ücreti;³⁰¹ evlilik akdi kurulurken kadının, doğacak çocuğu emzirme karşılığında talep ettiği bedeli,³⁰² kadının kendisine ait nikâhı sona erdirecek muhayyerlik hakkını kullanmama karşılığında kocasından istediği ücreti,³⁰³ şuf'a hakkının devri karşılığında alınan bedeli³⁰⁴ rüşvet ile ilişkilendirerek caiz görmemiştir.

Hanefî fukahası bu tür hakların temlik edilemediğini³⁰⁵ ve sadece ilgili kişilerden zararı kaldırmak için meşru kıldığını, hak sahibinin bedele rıza göstermesinin zararın bulunmadığına delalet ettiğini ileri sürerler.³⁰⁶

Fıkîhî açıdan rüşvet, herhangi bir ücret karşılığında bir vazifeyi üstlenmiş bulunan kamu görevlisinin yetkisini veya vazifesini ya da nüfuzunu kullanarak sağladığı çıkar şeklinde ta-

³⁰¹ *Bedâi'u's-sanâi'*, IV, 24.

³⁰² Kâsânî, IV, 40-41.

³⁰³ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, Kahire 1272-1324, II, 401; IV, 14.

³⁰⁴ Tûrî, *Tekmiletü'l-Bahri'r-râik*, Kahire 1311, VIII, 255; Meydânî, *el-Lübâb*, Beyrut 1399/1979, II, 113.

³⁰⁵ Kâsânî, VI, 190.

³⁰⁶ İbn Âbidîn, IV, 14-15.

nımlanabilir. Bu durum görev icabı yapılması gereken bir işin karşılığında bir menfaat elde edilmesi şeklinde olabileceği gibi talebin haklı bir sebebe dayanmadığı hallerde herhangi bir çıkar mukabilinde yerine getirilmesi şeklinde de ortaya çıkabilir. Her iki durumda da bir hakkın iptali ya da bir haksızlığın sübutu söz konusudur. Diğer kutsal metinler gibi Kur'an-ı Kerim ve hadislerde de rüşvet yasaklanmıştır.

“Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin”

âyeti³⁰⁷ ilke olarak Allah'ın mübah ve meşru kıldığı yolların dışına çıkarak haksız biçimde mal edinmeyi yasaklamaktadır³⁰⁸ ki bunlardan birisi de rüşvettir.³⁰⁹ Nitekim âyetin devamında yer alan:

“İnsanların mallarından bir kısmını bile bile haksız yere yemek için rüşvetle hakimlere koşmayın”

şeklindeki ifadeyle özellikle rüşvetin haram kılındığına vurgu yapılmaktadır.³¹⁰ Nisâ' sûresinin 29. âyetinde de aynı genel ilkeye vurgu yapılarak karşılıklı rızaya dayanan ticaret dışında malların batıl/haksız sebeplerle elde edilmesi yasaklanmaktadır. Her iki âyette de batıldan maksat gasp, yağma, hırsızlık, hıyanet, kumar, riba gibi dinin meşru kabul etmediği yollardır ki³¹¹ rüşvet³¹² de bunlardan birisidir.

Kur'an-ı Kerim'in yalanı dinlemeyi ve haram'ı (suht) yemeyi davranış biçimi haline getirenleri kınayan Maide sûresinin 42. âyetinde geçen suht kelimesi haram yollardan kazanılmış bütün malları kapsamış olsa da³¹³ bireyi ve toplumu helake, çöküntüye

³⁰⁷ Bakara (2), 188.

³⁰⁸ Zemahşerî, I, 233.

³⁰⁹ Fahreddin er-Râzî, V, 128-129; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, Beyrut 1423/2002, I, 159.

³¹⁰ *Kamus Tercümesi*, “d.l.v.” md.; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus 1984, II, 190.

³¹¹ Ebussuûd, II, 170.

³¹² Begavî, I, 159; Râzî, XVI, 107.

³¹³ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye* (nşr. Halil Me'mûn Şihâ), Beyrut 1422/2001, “s.h.t.” md.

götürecek haramları içine alacak şekilde yorumlanmıştır ki bunların başında hükümde rüşvet / adli rüşvet ve mahkeme görevlerine hediye gelmektedir.³¹⁴

Esasen bu yorumu destekleyen bazı rivayetler de bulunmaktadır. Bunlardan birisinde Hz. Peygamber'in suht ile beslenmiş vücudun cennete giremeyeceğini ve ateşin kendisine daha layık olduğunu bildirmesi üzerine³¹⁵ kendisine suht'ün ne anlama geldiği sorulmuş, o da 'adli rüşvet / hükümde rüşvet'³¹⁶ cevabını vermiştir. Buhârî şarihleri İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1448) ve Aynî (ö.855/1451) hadisin mürsel olduğunu ifade etseler de³¹⁷ İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/923) bu rivayeti sika raviler vasıtasıyla Hz. Peygamber'e ulaşacak şekilde (merfû') tahrîc etmiştir.³¹⁸

Hz. Peygamber'in hadislerinde de rüşvet çok açık bir şekilde yasaklanmış ve rüşvet alan, veren³¹⁹ ve aracılık eden³²⁰ lanetlenmiştir. Keza "yağma (nehb) da, hiyanet (iglâl) de hırsızlık-rüşvet (islâl) de yok"³²¹ hadisinde yer alan islâl kelimesinin Arap dilinde aynı zamanda rüşvet anlamına geldiği³²² ya da hırsızlıkla beraber rüşveti de içine aldığı yönünde güvenilir kaynaklarda bilgiler mevcuttur.³²³ İslâl kelimesinin yapısında özellikle gizlilik içinde götürmek anlamı bulunduğu³²⁴ dikkate alınırsa hırsızlık ve rüşveti birlikte ihtiva etmesi de mümkündür.

³¹⁴ İbnü'l-Feres, *Ahkâmü'l-Kur'an* (nşr. Münkiye bt. el-Hâdi en-Nefezî), Beyrut 1427/2006, II, 424-425; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîtt*, Beyrut 1412/1992, IV, 263.

³¹⁵ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, XI, 346; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 321, 399.

³¹⁶ Buhârî, "İcâre", 16; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Kahire 1407/1986-87, IV, 454.

³¹⁷ *Fethu'l-Bârî*, IV, 454; *Umdetü'l-Kârî*, Kahire 1348, Kahire 1348, XII, 98.

³¹⁸ bk. *Câmi'u'l-beyân*, Beyrut 1420/1999, IV, 581.

³¹⁹ Tirmizî, "Ahkâm", 9; Ebû Dâvûd, "Akdiye", 4; İbn Mâce, "Ahkâm", 2.

³²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 279.

³²¹ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 156; Dârimî, "Siyer", 49; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 325.

³²² Ebû Hilâl el-Askerî, s. 195-196; Zebîdî, "s.l.l." md.

³²³ Cevherî, *es-Sihâh*, "s.l.l." md.; Bereketî, "el-İslâl" md.

³²⁴ Zemahşerî, *el-Fâik*, "s.l.l." md.

Rüşvetin haram olduğu konusunda İslâm alimlerinin icmai vardır.³²⁵

Tabii seyrinde gelişen hediyeleşme içten gelen bir bağış olduğu için gönülleri birbiriyle kaynaştıran, sevgiyi besleyen bir güç özelliği taşıdığı için teşvik edilmiş, rüşvet ise haksız kazanç kategorisine alınarak yasaklanmıştır. Bununla birlikte bu ikisini birbirinden ayıran temel ölçütün ne olduğu ve aralarında nasıl bir alakanın bulunduğu merak uyandıran bir husus olmuş, rüşvet-hediye ilişkisi ilk dönemlerden itibaren üzerinde durulan en esaslı problemlerden birisi olmuştur.

Meselenin özünü rüşvetin hediye görüntüsü altında alınıp verilmesi oluşturur. Hz. Peygamber'in, İslâm toplumunun hediye arkasına gizlenmiş rüşvetin de içinde bulunduğu helallerle kamufle edilmiş bir dizi haramlara bulaşmalarını kendi sonlarını hazırlayan felaketler olarak tavsif ettiği hadisi,³²⁶ ilk akla gelen temel hadis kaynaklarında yer almasa bile bu rivayeti, Hz. Peygamberin kendisine takdim edilen çeşitli hediyelerle gelen zekat memuru İbnü'l-Lütbiyye için söylediği sözleri desteklemektedir. Çünkü Hz. Peygamber bu hadisinde, verilen hediyelerin görünüşte hediye de olsa gerçekte böyle olmadığını, bunun bir rüşvet olduğunu ifade etmiş olmaktadır.³²⁷

Rüşvetin, özellikle de nüfûzun kötüye kullanılarak menfaat temin etmenin yasak olduğuna delalet eden en temel rivayetlerden birisi Hz. Peygamber'in özelde zekat memurlarına³²⁸ genel olarak da devlet görevlilerine verilen hediyeleri³²⁹ gulûl şeklinde tanımlamasıdır. En genel anlamıyla gulûl devlet malına hiyanet etmek, özellikle de taksim edilmeden önce ganimet malından bir şey çalmak demektir.³³⁰ Bu hadislerin isnadında

³²⁵ İbn Hazm, *Merâtibü'l-icmâ'*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye), s. 50.

³²⁶ Deylemî, I, 334, nr. 1331; ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Fâik*, "b.h.s." md.; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, "s.h.t." md.

³²⁷ İbn Hacer el-Heytemî, s. 106-107.

³²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 424

³²⁹ Beyhakî, *es-Süneü'l-kübrâ* (nşr. M. Abdülkadir Atâ), Beyrut 1414/1994, X, 233; Şevkânî, VIII, 268, 269.

³³⁰ bk. Ferhat Koca, "Gulûl", *DÎA*, XIV, İstanbul 1996, 190-192.

zayıflık bulunsa da mânâyı güçlendiren daha açık rivayetler de mevcuttur. Zekat toplamak üzere tayin ettiği bir görevlinin kendisine verilen hediyelerle gelerek “şu senindir bunlar da bana verilen hediyelerdir” demesi üzerine kızan Rasûl-i Ekrem ayağa kalkarak: “Bu âmilin (zekat toplama memuru) hali nedir? Ben onu bir işe tayin ediyorum sonra bana gelip hesap verirken şu sizindir bu da bana hediye verildi, diyor!. O babasının-anasının evinde otursaydı ona hediye verilir miydi, verilmez miydi baksaydı ya! Muhammedi kudret elinde tutan Allah’a yemin ederim ki herhangi biriniz devlet-millet malından hainlik yapıp haksız bir şey alırsa, muhakkak kıyamet gününde o çaldığı malı, sırtında böğüren bir deve, bağırان bir sığır, meleyen bir koyunla gelecektir” buyurarak³³¹ devlet görevlilerine verilen hediyelerin hiyanet kapsamında yer aldığını açık bir şekilde ifade etmiştir.

Hız. Peygamber’in Hayber hurmalarının miktarını belirlemek üzere tayin ettiği Abdullah b. Revâha, Yahudilerin meyvaların taksimi hususunda kendilerinin lehine hareket etmesi amacıyla kadınlarından topladıkları zinet eşyalarını vermeyi teklif etmeleri üzerine: “Teklif ettiğiniz bu rüşvet bir suht’tür, biz onu yemeyiz” diyerek reddetmiştir.³³² Çünkü bu hediyeler görevden dolayı verildiği için hediye edenin bir beklentisinden dolayı rüşvete dönüşmektedir.

Esasen rüşvetin hediye ile kamuflesi, hukuken izin verilme-yen sonuçların ya da menfaatlerin meşru hükümler arkasına gizlenip şekli bir meşruiyet zeminine çekilerek (kanuna karşı hile) elde edilmeye çalışılması probleminin özel bir örneğini teşkil eder. Diğer türleri yanında özellikle adliye teşkilatına kök salmış rüşvetin toplumu temelinden sarsan özelliğine, şeklen de olsa hediye görüntüsü altında bir meşruiyet zeminine kavuşması mücadeleyi zorlaştıran en temel unsurlardan birisidir. Bu sebeple Hız. Peygamber zekât toplamakla görevli memurların yanı sıra diğer görevlilerin rüşvet veya nüfuzun kötüye

³³¹ Buhârî, “Eymân” 3; “Hiyel”, 15; Dârimî, “Zekât”, 30; “Siyer”, 52.

³³² *Muvatta’*, “Musâkât”, 2.

kullanılması anlamına gelebilecek hediye kabulünü doğrudan doğruya yasaklamıştır.³³³

Aynı hassasiyet daha sonra Hulefâ-i râşidîn döneminde de devam etmiş, devlet görevlileri sıkı bir denetime tabi tutulmuştur. Hz. Ömer her yıl kendisine kestiği devenin butunu getiren bir şahsın bir davası sırasında: “Ey mü’minlerin emiri! But’un deveden ayrıldığı gibi aramızdaki davayı hallediver” demesi üzerine valilerine bir genelge çıkarak rüşvet olduğu gerekçesiyle hediye kabulü ile ilgili yasağı hatırlatmıştır.³³⁴ Özellikle Hz. Ömer’in, hilafeti döneminde nüfûzun kötüye kullanılmasından doğan haksız mal edinimini engellemek için tayin ettiği valilerden mal bildirimini aldığı ve görevi sırasında malvarlığında dikkat çekici artışlar olan görevlileri azlettiği ve mal varlığının bir kısmına el koyduğu bilinmektedir.³³⁵

Hz. Ali de zekat memuru veya vali olarak tayin ettiği Benî Esed kabilesinden Dabî’a b. Züheyr’in kendisine verilen bir hediyenin helal olup olmadığını sorması üzerine kendisine mal edinmesi halinde bunun hadiste ifade edilen devlet malına hıyanet (gulûl) kapsamına gireceğini belirtmiştir.³³⁶

Halife Ömer b. ‘Abdîlâzîz de bir görevlisine yazdığı mektubunda görev sırasında hediye kabul edilmemesini, kabulü halinde devlet gelirlerine dahil edilmesini emretmiştir.³³⁷ Bunun temel sebebi rüşvetin hediye ile kamufle edilmesidir. Nitekim kendisine Hz. Peygamber’in hediye kabul ettiği halde kendisinin niçin almadığı sorulduğunda: “Hediye Hz. Peygamber döneminde hediye idi. Bu gün ise rüşvettir”³³⁸ şeklindeki meşhur sözyle hediyenin rüşvete dönüşmesinden duyduğu rahatsızlığı ifade etmiştir.

Hanefî fukahâsından Husâmüşşehîd (ö. 536/1141) bu sözü

³³³ bk. Ali Bardakoğlu, “Hediye”, *DİA*, XVII, 151-155.

³³⁴ Beyhakî, X, 234.

³³⁵ msl. bk. Ali Muhammed es-Sallâbî, *Sîretü Emîri'l-Mü'minin 'Ömer b. el-Hattâb: Şahsiyyetüh ve asruh*, Beyrut 1425/2004, s. 314, 343-344.

³³⁶ Husâmüşşehîd, s. 91.

³³⁷ Husâmüşşehîd, s. 87.

³³⁸ Buhârî, “Hibe”, 17; Husâmüşşehîd, s. 88.

hediye ve rüşvet arasındaki ince farkı ortaya koyacak şekilde şöyle açıklar: Hz. Peygamber döneminde birisine hediye veren gayr-ı meşru herhangi bir beklenti içinde değildi ve amacı sadece sevgiyi ve muhabbeti pekiştirmek idi. Daha sonra ise bu durum değişti ve hediye veren, karşı taraftan gayr-ı meşru bir menfaat elde etme amacıyla hediye vermeye başladı ki bu rüşvet anlamına gelir.³³⁹

Aralarında daha önceden hediyeleşme bulunmayan herhangi bir kamu görevlisine verilen hediyelerin, sevgi ve dostluğa zemin hazırlamasından³⁴⁰ çok çıkar elde etme amacına yöneldiğini söylemek güç değildir. Esasen kamu görevlisine hediye rüşvet haline getiren de aralarında doğan bu sevgi ve onun potansiyel olarak doğuracağı haksızlıktır. Çünkü insan tabiatı üzerinde iyiliğin büyük etkisi vardır. Kalpler kendisine iyilikte bulunana karşı sevgi besler. Bu sebeple bir kamu görevlisine, yetki ve sorumluluk alanına giren bir konuda başvuran eşit şartlardaki iki kişiden kendisine hediye verene kalben bir yakınlığı bulunması sebebiyle bilerek ya da farkında olmadan iltimasta bulunması ya da ona herhangi bir ayrıcalık tanıması sûretiyle adaletsizlik yapması her zaman mümkündür. Bu açıdan bakıldığında fonksiyon olarak hediye ile rüşvet arasında herhangi bir ayırım gözükmemektedir. Bu anlamda Serahsî'nin "Hediye kapıdan girince görev sorumluluğu ve hassasiyeti (emânet) pencereden çıkar" sözü³⁴¹ oldukça anlamlıdır.

Hediye'nin hikmet ışığını söndürdüğü ve rüşvetin öncüsü (zerî'a) olduğu³⁴² şeklindeki diğer ifadeler de hediye'nin rüşvete basamak kılınabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Esasen kamu görevlisine hediye rüşvet haline getiren temel saiklerden birisi de bu psikolojik durumdur.

İslâm hukukunda rüşvetle mücadelenin sağlıklı ve güçlü bir

³³⁹ Husâmüşşehîd, s. 88, 91.

³⁴⁰ *el-Muvatta'*, "Hüsnu'l-huluk", 16; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, II, 405; Tirmizî, "Velâ", 6.

³⁴¹ Serahsî, *el-Mebsût*, Kahire 1324-31, XVI, 82.

³⁴² İbn Ferhûn, *Tebsiratü'l-hükkâm* (haz. Cemal Mar'aşlı), Beyrut 1416/1995, I, 27.

zeminde yapılabilmesi için adliye mensuplarına bazı kısıtlamalar öngörölmüştür. Mesela hakimın borç isteme, ariyet alma gibi kendisini minnet altına sokacak ya da bu hissi uyandıracak ilişkilerden kaçınması gerektiği belirtilmiş,³⁴³ hediye alma yasağı bulunan kişilerin vereceği ziyafet ya da diğer toplantılarına katılamayacağı, onların temin ettiği menfaatlerden yararlanamayacağı ve ticaret yapamayacağı hükme bağlanmıştır. Nitekim Ebû Hanife (ö.150/767) Abbâsiler döneminde Kâdî'l-kudât olarak adalet hizmetlerinden sorumluluk mevkiine getirilen talebesi Ebû Yûsuf'a, halkta mala karşı zaafının bulunduğu ve rüşvete eğilimli olabileceği şeklinde bir intiba uyandıracak davranışlardan kaçınması gerektiğini hatırlatmış ve bunun için ticaret yapmamasını, halk ile bilgi gerektiren konular dışında ticaret ve mâlî işlerle ilgili hususlarda konuşmamasını tavsiye etmiştir.³⁴⁴

Bütün bunlardan ortaya çıkan sonuca göre rüşvet ile hediye biribirinden ayıran en temel unsurun menfaat beklentisinin bulunup bulunmaması olduğunu söylemek mümkündür. Cessâs (ö. 370/980)³⁴⁵ ve Gazzâlî'nin (ö.505/1111)³⁴⁶ “hediyeler hakimlik, vergi tahsildarlığı, vakıf müteveli heyeti üyeliği gibi kamu görevinde bulunmaktan dolayı veriliyor ve bu görev olmasaydı verilmeyecek idiyse verilen şey isim olarak hediye olsa da mahiyet olarak rüşvettir” şeklindeki ifadeleri aradaki farkı oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Hz. Ömer muhtemelen bu sebeple eşi Hz. Ali'nin kızı Ümmü Gülsüm'e Bizans kralının kızının verdiği hediyeyi uygun bulmamış ve iadesini istemiştir.³⁴⁷ Buna göre rüşvet, herhangi bir çıkar beklentisi için, hediye ise böyle bir beklenti olmaksızın verilen malî değeri ifade eder. Hediyeyi, rüşvet konumuna getiren de karşılığında beklenen menfaattir. Akrabaların, yakınlık bağı sebebiyle mutad ölçüler içinde alıp verdikleri hediyeler bu tartışmaların dışındadır.

³⁴³ İbn Nüceym, “*er-Rüşve*”, *er-Resâilü'z-Zeyniyye*, Kahire 1419-20/1998-99, s. 200.

³⁴⁴ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'nezâir*, IV, 310.

³⁴⁵ *Ahkâmu'l-Kur'ân*, İstanbul 1315-18, II, 434.

³⁴⁶ *İhyâ'u 'ulûmî'd-dîn*, II, 155-156.

³⁴⁷ Cessâs, II, 434.

Bazı alimler de kamu görevlisine hediyein müracaattan önce veya sonra verilmesine göre değişeceğini, önce verilenin rüşvet, iş bittikten sonra verilenin ise hediye olduğu yönünde bir kriter koyarlar.³⁴⁸

Yakınların hediyeleşmesini engellemek İslâm dininin çok önem verdiği akrabalar arası ilişkilerin (sıla-i rahim) bozulmasına sebep olabileceği için bu hususta daha esnek bir tutum benimsenmiştir.³⁴⁹ Nitekim Halife Ömer b. Abdülazîz'in kendisine hediye edilen elmayı kabul etmediği, orada bulunan akrabalarından birisinin satın alıp kendisine hediye etmesi üzerine söylediği rivayet edilir.³⁵⁰

Kamu görevlilerinin, mahrem akrabalarından ya da bulundukları göreve atanmadan önce aralarında hediyeleşme ilişkisi bulunan dostlarından mutad olan miktarı geçmeyecek ölçüde hediye alabilmesine izin verilmesi de herhangi bir çıkar beklentisinin bulunmaması şartına bağlıdır. Aksi halde hediye rüşvet kapsamına girer. Bazı âlimlerin, hediyein yasak kapsamına girip girmediği dolayısıyla rüşvet gibi değerlendirilip değerlendirilemeyeceği noktasında verenin o kamu görevlisinin bölgesine bakan birisi olup olmadığı ayırımına bakarak sonuçlandırmaları da aynı esastan kaynaklanan bir husustur.³⁵¹

Hz. Peygamber'in başta devlet başkanı ve hâkimler olmak üzere devlet görevlilerine hediye almayı yasakladığı halde aynı zamanda bir devlet başkanı olarak kendisinin alması, ganimet malındaki payı gibi zatına mahsus bir hüküm olmasıyla,³⁵² Allah'ın elçisi sıfatını taşıdığından diğer insanlarda bulunan zatlardan korunduğu (ma'sûm), dolayısıyla diğer idarecilerdeki olumsuzlukların onda ortaya çıkmayacağı, O'na verilen hediyelerin devlet başkanı olduğu için bir çıkar beklentisiyle değil

³⁴⁸ İbn Hacer el-Heytemî, s. 138.

³⁴⁹ Serahsî, XVI, 82.

³⁵⁰ Husâmü'sşehîd, s. 91.

³⁵¹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr* (nşr. Ali M. Muavvez-Âdil Ahmed Abdülmecvûd), Kahire 1414/1994, XVI, 281, 286.

³⁵² Sübkî, *Muhtasarı Fasli'l-makâl fi hedâyâ'l-'ummâl (Fetâvâ's-Sübkî* içinde), Beyrut, ts. (Dâru'l-Ma'rife), I, 204, 205.

peygamber olmasından dolayı kendisine olan sevgiden kaynaklanmasıyla izah edilmektedir.³⁵³

Kabulünü haklı kılan sebeplerin oluşmadığı devlet görevlilerine verilen hediyeler, kamu menfaatine harcanmak üzere devlet hazinesine gelir kaydedilir.³⁵⁴

Son söz olarak devlet görevlilerinin özellikle kendi işini ilgilendiren konularda ticaret yapmaları, nüfuz alanlarına giren konularda ihalelere girmeleri, birinci dereceden yakınları ile görev alanına giren hususlarda ticarî ilişki içinde olmaları da bir suiistimaldir ve kaçınılması gerekir. Bu tür durumlarda işler tabii seyrinde yürüse bile görevlinin töhmete düşmesine sebep olabileceği için yine de kaçınılması gerekir. Mesela bir belediye görevlisinin emlakçılık, mütahhitlik yapması bu açıdan uygun değildir. İçeriden birisi olarak hangi alanlarda ne tür ekonomik gelişmelerin olabileceğini, nerelerin rant alanına girebileceğini bildiği için haksız bir kazancın sahibi olacağını ve kendisine ayrıcalıklı bir alan oluşturacağını belirtmek gerekir. Bir başkasıyla ortaklık kurması, bu yöndeki bilgileri ücretli veya ücretsiz ya da yakınlarına ayrıcalık sağlama amacıyla sızdırması da caiz görülemez.³⁵⁵

Beklenmeyen / umulmayan halleri gözetmek

Akdin gereğinin yerine getirilmesi bütün hukuk sistemlerinin benimsediği ve titizlikle korunması yönünde tedbirler aldığı bir ilkedir. Çünkü hukukun istikrarı, akit güvenliği ve hakların güvence altında tutulması bunu zarurî kılmaktadır. Ancak iki tarafa da borç yükleyen akitlerde akdin yapıldığı zamanın şartları ile ifâ vaktinin koşulları arasında önceden kestirilemeyen ve beklenilmeyen sebeplerle bir takım ciddi değişiklikler olabilir. Çünkü hayat baştan sona birçok olaylar ve risklerle doludur. Eğer

³⁵³ bk. İbn Ferhûn, I, 27.

³⁵⁴ Suğdı, *en-Nütef fi'l-fetâvâ* (nşr. Muhammed Nebil Bahsalı), Beyrut 1417/1996, s. 474.

³⁵⁵ Rüşvetle ilgili daha geniş bir mütalaa için bk. Saffet Köse, "İslâm Hukukunda Rüşvet Suçu ve Cezası", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 11, Konya 2008, s.139-166; a.mlf., "Rüşvet", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 303-306.

hadise hayatın normal gereklerine ve hesaplarına göre beklenmeyen bir olay ise bir beklenmeyen hal (cas furtuit) var demektir. Beklenmeyen hallerin bir kısmı borçlu tarafından alınacak bazı tedbirlerle önlenabilir. Fakat bir kısmının önüne geçmek imkânsızdır. Bu takdirde beklenmeyen hal bir mücbir sebep (force majeure) özelliği kazanır. O halde her mücbir sebep bir beklenmeyen haldir; fakat her beklenmeyen hal bir mücbir sebep değildir. Burada bir cümle ile söylemek gerekirse beklenmeyen hallerde akdin gereği yerine getirilebilir ancak akit esnasında öngörülme-yen büyük bir zarar söz konusu olur, mücbir sebeplerde ise istense de akdin gereğini yerine getirme imkânı olmaz.

Deprem, genel grev, savaş, sel baskını, ithalat veya ihracat yasağının konması gibi haricî kuvvetlerin tesiriyle ortaya çıkan kaçınılması imkansız ve tahmin edilemeyen mücbir sebepler veya kiralanan evin yanması, iş yerinde kaza çıkması gibi borçlu açısından kaçınılmaz olan olağanüstü hal ortaya çıktığında borcun ifâsı imkan dahilinde değildir. Beklenmeyen halde ise borcun ifâsı mümkün olmakla birlikte akdin yapıldığı zamandaki şartlarda önemli ölçüde değişiklikler meydana geldiğinden borçlunun borcunu ifâ etmesi ona aşırı bir yük ve zarar getirecektir. O zaman bu noktada iki prensip çatışmaktadır:

^a“Akit tarafların kanunudur” kaidesi ve ahde vefa ilkesinin bir gereği olarak her şeye rağmen borcun ifa edilmesi. Böylece hukukî işlemlerdeki emniyet ve istikrarın sağlanmak istenmesi.

^bAdalet ve hakkaniyet ilkesine dayalı olarak hesapta olmayan şartların ortaya çıkardığı dengesizliğin dikkate alınarak akdin feshi ya da tadili yoluna gidilmesi.

Beklenmeyen hal teorisi her iki tarafın da sebebiyet vermediği olumsuz şartlar sonucunda ifanın hüsn-i niyet kuralları ile bağdaşmayacak biçimde borçluya ağır bir yük ve masraf getirmesi sebebiyle akdin tadili veya feshine gidilerek hakkaniyet ölçülerinin muhafazasını esas almaktadır.

Hukuk kuralları toplumsal hayatta hakları koruma ve görevleri ifâyı sağlayan en önemli araçtır. Bu kuralların, beklenmeyen birtakım şartların oluşması sebebiyle kendileriyle gözetilen menfaat dengelerinin bozulmuş olmasına rağmen uygulanmaya çalışılması birtakım olumsuzlukları beraberinde getirir. Bu sebeple İslâm hukuku zaruret hali, özür, ihtiyaç, sıkıntı, ikrah hali, acz ve zaafiyet gibi birey ve toplumun karşı karşıya kaldığı olağanüstü durumları dikkate alıp güçlüğü kaldırarak, bu durumda kolaylık sağlayacak ve bazı sorumlulukları hafifletecek esaslar vazetmiştir. İslâm hukukçuları adalet ve hakkaniyet ilkesi ile “zarar izâle olunur”³⁵⁶ kaidesinin bir gereği olarak olağanüstü şartların doğurduğu olumsuzluklar sebebiyle akitlerin gereğinin yerine getirilmesi ve ahde vefa ilkesinin katı bir biçimde uygulanması anlayışını aşarak her iki tarafın menfaatini dengeleme yoluna gitmişler ve bunun tabîi sonucu olarak günümüz hukukunda beklenmeyen hal nazariyesinin muhtevasında yer alacak bir çok ictihadî hüküm ortaya koymuşlardır.

Beklenmeyen hal nazariyesi, bütün İslâm hukukçularının ittifakla kabul ettikleri zaruret prensibinin en önemli uygulama alanlarından birisidir. Ünlü Fransız hukukçusu Lambert ve merhum Abdurrezzâk es-Senhûrî (ö. 1971) de bunu açıkça dile getirmektedirler. “Meşakkat teysiri celbeder”,³⁵⁷ “Bir iş zîk oldu- ta müttesi’ olur”,³⁵⁸ “Zarar izâle olunur”,³⁵⁹ “Zaruretlar memnû olan şeyleri mubah kılar”³⁶⁰ gibi İslâm hukukunun temel kaide- leri beklenmeyen hal nazariyesinin dayanaklarındandır.

Hanefilerin icâre akdinde ele aldıkları özür hali de bugünkü anlamıyla beklenmeyen halin uygulama alanlarından birisini oluşturmaktadır. Özür, yapılan akdin devamı halinde taraflar- dan birinin akitle üstlenmediği bir zarara uğramasıyla sonuçla- nan ârizî gelişmelerdir. Diğer bir ifadeyle akdin devamı halinde

³⁵⁶ *Mecelle*, md. 20.

³⁵⁷ *Mecelle*, md. 17.

³⁵⁸ *Mecelle*, md. 18.

³⁵⁹ *Mecelle*, md. 20.

³⁶⁰ *Mecelle*, md. 21.

akdi yapanlardan birinin malına veya canına önceden hesap edilemeyen bir zararın ulaşmasıdır. Bu durumda kiralananandan gerektiği şekilde yararlanmak mümkün olmakla birlikte akde devam edildiği takdirde taraflardan birisine akitte öngörülme-yen yeni ve beklenmeyen bir zarar ulaşacaktır. Söz gelimi,

- » belli bir iş icra etmek üzere bir çarşıda dükkân kiralayan kişinin ticareti bırakarak o çarşıdan ayrılması,
- » yolculuğa çıkmak üzere araç kiralayan kişinin yolculuktan vazgeçmesi,
- » bir mesleği icra edenin meslek değiştirmesi veya iflas etmesi,
- » hamam gibi bir yerdeki işyerinin kiralananmasından sonra korku vb. sebeplerle halkın orayı terketmesi sonucu işletmenin çalışamaz hale gelmesi,
- » kiracının hastalanması birer özürdür ve akdi fesih sebebi-dir.
- » Keza iş akdinde velisi veya vasisi tarafından bir işe verilen küçüğün buluşa ermesi,
- » belli derinlikte bir kuyu kazmak üzere anlaşma yapıldıktan sonra alt tabakada taş veya sert bir toprak çıkması sebebiyle kazıya devam etmenin oldukça zorlaşması ya da hayatî bir tehlikenin meydana gelmesi gibi işçi belli bir işi yüklenmiş-ken daha sonra, o işin ifasını son derece zorlaştıran beklen-medik haricî bir halin ortaya çıkması,
- » düğünde yemek pişirmek üzere bir aşçı tutulduğunda dü-ğünden vazgeçilmesi gibi bir işe bağlı olarak ikinci bir iş için işçi tutmuşken esas olayın gerçekleşmemesi,
- » evini yıkmak için işçi tutan bir işverenin daha sonra bun-dan vazgeçmesi halinde olduğu gibi işverenin iş akdinden beklediği maksadın ortadan kalkması ve iş akdine devam edilmesi halinde işveren için karşılıksız bir zarar durumu-nun ortaya çıkması,

» işinin üstlendiği işin kendi aslı meslek ve sanatı olmaması ve işin aynı zamanda küçültücü yönünün bulunması

gibi hallerde eğer zarar akde bağlılıktan ayrılmayı gerektirecek ölçüde ve fiilî olarak mevcutsa, zararla akde devam arasında kuvvetli bir illiyet bağı bulunuyorsa, zarar iş akdiyle üstlenilmemiş, beklenmeyen bir zarar ise icâre (kiralama) akdinin feshi için Hanefilerce birer özür kabul edilmiştir.

Akdin feshine esas alınacak özür açık ise akit mahkeme kararına veya iki tarafın rızasına gerek kalmadan kendiliğinden fesholur, eğer özür açık değilse akit mahkeme kararıyla fesholunur.

Hanefi hukukçuların özür sebebiyle akdin feshedilebileceği anlayışının temelinde zararı önleme düşüncesi vardır ve bu düşüncüyü savunan âlimler bunun üzerinde ısrarla durmaktadırlar. Kiracının bir özürlü ortaya çıkmışken kira akdine devam etmesinde ısrar etmek açıkça onun karşılıksız bir zararı üstlenmesini istemek demektir. Kiracı, akdi beklediği bir menfaatten dolayı yapmıştır. Özürlü sebebiyle bunda bir menfaatin olmadığı ve zarar durumu ortaya çıktığında akdi feshetmek sûretiyle bu zararını önleyecektir. Kişinin kendisine zarar vermeye zorlanması kabul edilemez. Beklenmeyen bir durum işveren ve kiraya veren için de sözkonusu olabilir. Bu durumda sırf akdin bağlayıcılığına dayanarak akitten doğan yükümlülüğün yerine getirilmesini talep etme işveren ya da kiracının zarar görmesini istemek demektir. Bu ise hakkaniyete uygun değildir. Hanefilerin bu anlayışı bugünkü hukukta yer alan beklenmeyen hal nazariyesinin bir tatbikatı olarak kabul edilebilir.

Bu konudaki uygulama alanlarından birisi de Hanefî mezhebi imamlarından Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) borcun sabit olduğu zaman ile ödeme zamanı arasında ortaya çıkan şartlar nedeniyle para değerinin değişmesinin gözönünde bulundurularak borcun sabit olduğu gündeki reel değerinin ödenmesi yönündeki görüşüdür. Hanbelîlerde de buna benzer görüşler vardır. Adalet ve hakkaniyetin sağlanması ile zararın kaldırılması prensibinin uygulanmasının örneğini oluşturan bu içtihat beklenmeyen hal nazariyesinin en önemli örneklerinden birisidir.

Mâlikîler ile Hanbelîler meyve ve sebzelere kısmen veya tamamen zarar veren, önceden öngörülme- yen ve beklenmeyen bundan dolayı da önlenemeyen âfet anlamına gelen “câiha” konusundaki görüşleriyle bu nazariyeye önemli katkılarda bulunmuşlardır. Dalında veya tarlada iken satılan fakat müşteri tarafından henüz kaldırılmayan meyve ve sebzelerin afete maruz kalması halinde Mâlikîler ve Hanbelîler Hz. Peygamber’in:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- قَالَ «
إِنْ بَعْتَ مِنْ أَخِيكَ تَمْرًا فَأَصَابَتْهَا جَائِحَةٌ فَلَا يَحِلُّ لَكَ أَنْ تَأْخُذَ
مِنْهُ شَيْئًا بِمَ تَأْخُذُ مَالَ أَخِيكَ بِغَيْرِ حَقٍّ».

“Kardeşine bir meyve satmış olsan ve peşinden ona bir âfet isabet etse (mücbir sebep), artık o kardeşinden bir şey alman sana helâl olmaz. Sen kardeşin demek olan müşterinin malını neye karşılık alacaksın?”³⁶¹

hadisinden hareketle (aralarında bazı görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte) prensip olarak akdin tadili yoluna gidilip, caihayı müşterinin ödeyeceği bedelin indirilmesi için yeterli ve uygun bir sebep kabul etmişlerdir. Mâlikî mezhebinde yer alan bir görüşe göre, insanların fiil ve müdahalesi sonucu meydana gelen zararlar da sakınılamaz olması veya müşterinin fiili dışında meydana gelmiş bulunması şartıyla caiha sayılır ve mal bedelinde indirimde gidilir.

Hanbelî ve özellikle Mâlikî hukukçular caihayı beklenmeyen hal olarak değerlendirmişler ve satıcıyı da zarara ortak ederek alış-veriş akdinde karşılıklı dengeyi korumaya çalışmışlardır.

Günümüz batı hukukuna ilk önce idare hukuku ve kısmen de milletlerarası hukuk alanında kendisine yer bulan bu nazariye giderek özel borç münasebetlerini kapsayacak şekilde yaygınlık kazanmış ve ilk defa 1932 yılında Polonya Borçlar Kanununun 269. maddesiyle: “Savaş, salgın hastalık veya mahsulün tamamen helaki gibi doğal âfetler ortaya çıkar ve bunun sonucunda

³⁶¹ Müslim, “Müsâkât”, 14-17; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 58; Nesâî, “Büyû”, 29.

akdin ifasında şiddetli zorluklarla karşı karşıya kalınırsa veya akdin ifası durumunda taraflardan birine akdi yaptıkları esnada beklemedikleri ağır bir zarar tehdidi sözkonusu olursa mahkeme zaruret gördüğünde iyi niyet ilkelerini tatbik ederek ve tarafların maslahatları arasında dengeyi gözeterek akdin uygulanması yöntemini tayin edebilir veya borcun miktarını belirleyebilir, hattâ akdin feshine hükmedebilir” şeklinde kanunlaşmıştır. Bundan sonra birçok batı ülkesi kanunlarında bu anlayışa yer vermişlerdir. İslâm hukukunda başlangıcından itibaren mevcut olan bu yaklaşım tarzının, batı hukukunun ancak XX. yüzyılda ulaşabildiği beklenmeyen hal nazariyesine öncülük etmesi ve zengin uygulama örneklerini bize sunmuş olması dikkat çekici bir husustur.³⁶²

Ma’dûm’un satışı

İslâm hukuku, taraflar açısından aldanma ya da zarar riski taşıyan veya anlaşmazlığa düşüren, çatışmaya zemin hazırlayan her türlü belirsizliği akde etki eden bir amil olarak görmüştür. Akde konu olan malın mevcut olmayışı anlamına gelen ma’dûm henüz olgunlaşmamış sebze-meyve ya da doğmamış yavru veya akit esnasında satıcının mülkünde bulunmayan ve daha sonra mülkiyetine geçecek olan malda olduğu gibi üzerine akit yapılmakla birlikte teslim edilemeyen özellikteki nesneyi ifade eder.³⁶³ Teslim edebilme imkânını ya da teslim zamanını veya akit esnasında öngörülen evsafı riske sokan bu tür bir mal üzerine yapılan akit tarafları çekişmeye götürebilecek, aldanmaya sebep olabilecek özellik taşıdığından Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır. Hakîm b. Hızâm (r.a.) ve diğer bazı sahabelerin soruları üzerine Hz. Peygamber:

³⁶² Bu konuda bk. Saffet Köse, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku*, İstanbul Rağbet Yayınları, s. 110-117 ve buradaki kaynaklar.

³⁶³ Bk. Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-hükkâm*, İstanbul 1330, I, 606-607; İsmail Bilgili, “İslâm Hukukunda Ma’dûm’un Satışı”, *İHAD*, sy. 8, Konya 2006, s. 213 vd.

عَنْ حَكِيمِ بْنِ حِزَامٍ قَالَ : نَهَانِي رَسُولُ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- أَنْ أَيْعَ مَا لَيْسَ عِنْدِي . وَفِي رِوَايَةِ حَمَّادٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- قَالَ لَهُ : « لَا تَبِعْ مَا لَيْسَ عِنْدَكَ » .

“elinin altında bulunmayan bir malı satma” ya da “teslim alıncaya kadar bir malı satma”

buyurarak kendilerini uyarmıştır.³⁶⁴

Kanaatkâr olmak-hırstan, tamahtan kaçınmak

İnsanın mala karşı bir zaafının bulunduğu bunun terbiyeye muhtaç olduğu bilinen bir husustur. Atâ b. Ebî Rabâh'ın Abdullah b. Abbas'tan dinlediğine göre kendisi Resûlullah'ı (s.a.s.) şöyle buyururken iştirmiştir:

عَنْ عَطَاءٍ قَالَ سَمِعْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا يَقُولُ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَوْ كَانَ لِابْنِ آدَمَ وَادِيَانِ مِنْ مَالٍ لَا يَبْتَغِي ثَالِثًا وَلَا يَمْلَأُ جَوْفَ ابْنِ آدَمَ إِلَّا التُّرَابُ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ تَابَ

“Âdem oğlunun iki vadi dolusu malı (bazı rivayetlerde altını) olsa, üçüncü bir vadi daha isterdi. Âdem oğlunun karnını topraktan başka bir şey dolduramaz. Amma Allah, tevbe eden kimsenin tevbesini kabul eder.”³⁶⁵

İnsan, bu kadar mala düşkün ve aç gözlü olsa da bir gerçek var ki ne kadar çok malı olursa olsun ondan istifadesi sınırlıdır. Şunu hadis bunu ifade eder:

³⁶⁴ Buhârî, “Büyû”, 65; İbn Mâce, “Ticârât”, 20; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 7; Tirmizî, “Büyû”, 19; Nesâî, “Büyû”, 60, 72; Ahmed b. Hanbel, V, 252, 257, 264, 268 / Buhârî, “Büyû”, 51, 54, 55; Müslim, “Büyû”, 29-32, 34-36, 39, 41; İbn Mâce, “Ticârât”, 37; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 65; Tirmizî, “Büyû”, 56; Nesâî, “Büyû”, 55, 107; Dârimî, “Büyû”, 25; Ahmed b. Hanbel, I, 215, 221, 252, 270, 285...

³⁶⁵ Buhârî, “Rikâk”, 10; Müslim, “Zekât”, 116, 119; Tirmizî, “Menâkub”, 32, 64; Dârimî, “Rikâk”, 62; Ahmed b. Hanbel, V, 117, 131, 132, 219.

عَنْ مُطَرِّفِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الشَّخِيرِ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ
الْآيَةُ (أَلْهَافُكُمْ التَّكَاثُرُ) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ-
« يَقُولُ ابْنُ آدَمَ مَالِي مَالِي وَهَلْ لَكَ مِنْ مَالِكَ إِلَّا مَا أَكَلْتَ
فَأَفْنَيْتَ أَوْ لَبَسْتَ فَأَبْلَيْتَ أَوْ تَصَدَّقْتَ فَأَمْضَيْتَ ».

“Mutarrif b. Abdillâh eş-Şihhîr babasından naklen rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) “Çoklukla öğünmek sizi meşgul etti” (Tekâsür, 102/1) âyeti nazil olunca şöyle buyurdu: “Ey Âdemoğlu! Malım, malım der durursun. Bir bak bakalım! Yiyip-içip bitirdiğin, giyip eskittiğin ve sadaka verip sevabını beklediğinden başka senin malın var mı?”³⁶⁶

Bu hadisin Ebû Hureyre rivayetinin devamında: *“Bunlar dışındakiler gidici ve sahibini terkedici özelliğe sahiptir”* buyurmuştur.³⁶⁷

Bu hadislerde kannate güçlü bir işaret vardır denilebilir. Kanaat azla yetinme anlaşılmalıdır. Gerçek anlamda kanaat, ticaretin kendine özgü tabii-ahlâkî kurallarına dayalı kazancı merkeze alması, insanın bütün benliğini saran kazanma arzusu (tamah, hırs, ihtiras) terbiye etmesi, kontrol altına alması, aç gözlülük etmemesi, helali-haramı ayırması, şüpheli olanlara haram gibi davranıp onlardan uzak durması anlamındadır. Bu yönüyle bir çok ahlâkî kavramı bünyesinde bulunduran kanaat malî iffetin sebebidir³⁶⁸ ve ahlâkî değerlerin dışına çıkmayı engelleyen bir nitelik arzettiği için de kişinin izzetini / şerefini koruyan bir özelliğe sahiptir. Tersî olan hırs ve tamah ise insanı zillate düşüren bir niteliği haizdir. Bu sebeple kanaat zenginliğe karşı bir tepki değildir. Helal yoldan kazanılan ve malî yükümlülükleri (zekât, infâk, vergi) eda edilen servetten oluşan zenginlik, bir de cömertlikle taçlandırılabilirse asla yerilen bir durum olamaz. Nitekim Hz. Peygamber:

³⁶⁶ Müslim, “Zühd”, 3, 4; Tirmizî, “Zühd”, 31, “Tefsîr”, 102/1; Nesâî, “Vesâyâ”, 1; Ahmed b. Hanbel, II, 368, 41; IV, 24, 26.

³⁶⁷ Müslim, “Zühd”, 4.

³⁶⁸ Münâvî, I, 290.

نَعْمَ الْمَالُ الصَّالِحُ لِلْمَرْءِ الصَّالِحِ

“Salih (iyi) kişi için salih (helal) mal ne kadar güzeldir”

buyurarak³⁶⁹ bu hususa işaret etmiştir. Hatta insanların zenginlik konusunda sohbeti koyulaştırdıkları bir mecliste Hz. Peygamber Allâh'ın emir ve yasakları hususunda hassasiyet gösteren bir mü'min için zenginliğin bir sorun teşkil etmeyeceğini söylemiştir.³⁷⁰ Burada esas sorun zenginliği kazanma yöntemindeki olumsuzluk, zenginlik sonrası mâlî sorumlulukları ihmal ve kişi üzerinde oluşturduğu menfi etkidir. Aynı problem fakirlik için de geçerlidir. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.s.) zenginlik ve fakirliğin şerrinden / fitnesinden Allâh'a sığınmıştır.³⁷¹ Fakirlik ya da zenginlik başlı başına övülecek ya da yerilecek bir durum değildir.

Zenginliğin en güzel örneklerinden birisini mü'minlerin annesi Hz. Hatice (r.a.) vermiştir. Kendisinin zengin ve sâliha birisi olduğunda asla şüphe yoktur. Bir kıtlık yılında süt annesi Halîme Hz. Peygamber'den yardım talebiyle Mekke'ye geldiğinde bizzat Hz. Hatice devreye girerek ona kırk koyun ve en değerlilerinden bir deve bağışlayarak hayırlı bir şekilde uğurlamıştır³⁷² ki bu miktar İslâm'da zekât mükellefi olmayı gerektiren bir zenginlik ölçüsüdür. Daha sonra Halîme Hz. Muhammed (s.a.s.) peygamberlikle şereflenince eşi Haris'le birlikte gelip Müslüman olmuşlardır.³⁷³

Burada yerilen mala tutku ve aşırı düşkünlük ile bunun getirdiği cimrilik dolayısıyla hem kazanç hem de harcama itibariy-

³⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, IV, 197, 202; *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Balbân*, VIII, 6; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, II, 446.

³⁷⁰ İbn Mâce, “Ticârât”, 1; Ahmed b. Hanbel, V, 372, 381.

³⁷¹ Buhârî, “De'avât”, 39, 44-46; Müslim, “Zikr”, 49; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 32; Tirmizî, “De'avât”, 76; Nesâî, “İstî'aze”, 17, 26; İbn Mâce, “Du'â”, 3; Ahmed b. Hanbel, VI, 57, 207.

³⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbâs), Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), I, 113; Ebû İshâk el-Harbî, *Garibü'l-hadis* (nşr. Süleyman İbrahim el-Âyid), Cidde 1405/1985, I, 55.

³⁷³ İbnü'l-Verdi, *Târih*, Beyrut 1417/1996, I, 96.

le meşruiyet sınırlarına riayet etmeme, ahlâkî ilkeleri göz ardı etme halidir. Yoksa fakirlik yüceltilmiş değildir. Allah'ın sunduğu imkânlar içinde yoksul kalmak, fakir düşmek, sıkıntı içinde yaşamak övünülecek bir durum olamaz. Enes b. Mâlik'ten rivayete göre Hz. Peygamber'in şu hadisi fakirliğin insana sıkıntı veren yüzünü ortaya koyar:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:
”كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا”

“Fakirlik neredeyse küfür olayazdı.”³⁷⁴

Buna göre burada kanaatle kastedilen helalden taviz vermeme erdemine ulaşma ve mala tahakkümdür. Hırsla, helal-haram demeden çok kazanmaktansa az ama helalinden kazanmaktır. Kaldı ki hırs bütünüyle olumsuz bir duygu da değildir. Allah abesle iştigal etmediğine göre bu duygunun yaratılışında da mutlaka bir hikmet vardır. Duygu tatmin istediğine göre hırsın makul şekli ne ise ona sahip olmak da bir erdemdir. Yoksa kazanma arzusunun yok oluşu da insana zarar veren bir durumdur.

İslâm âlimlerinin ifadesiyle “kanaat tükenmez bir hazine”dir.³⁷⁵ Filozoflar, elindekine kanaat edenin maddî olarak fakir de olsa gerçek zengin olduğunu, kanaat etmeyen varlığının ise gerçek fakir olduğunu³⁷⁶ söylerlerken iki tavrın psikolojik yönüne de işaret etmiş olmaktadırlar. İşte bundan dolayı olmalı ki Ebû Hureyre'nin rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَيْسَ الْغِنَى
عَنْ كَثْرَةِ الْعَرَضِ وَلَكِنَّ الْغِنَى غِنَى النَّفْسِ

³⁷⁴ Kudâi, *Müsnedü's-Şihâb*, I, 342; Beyhaki, *Şu'abü'l-imân*, IX, 12; Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, II, 863.

³⁷⁵ Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, Beyrut 1415/1994, I, 289.

³⁷⁶ Münâvî, I, 289-290.

“Zenginlik mal çokluğundan değildir, önemli olan gönlün zengin olmasıdır.”³⁷⁷

Böyle bir zihniyete sahip olmanın en önemli etkisi sahibinin mal sevgisini gönlünden çıkarmasından dolayı malına hükmetmesini sağlaması, onu gerektiğinde harçayabilmesine zemin hazırlaması, kendisini malın peşinden koşturma değil malı kendi peşinden koşturabilmeye imkân vermesi kısaca malına bağımlı/esir olmamasıdır. Ebû Hureyre, Hz. Peygamber’in kendisine içinde kanaatin de yer aldığı bir dizi tavsiyesini şu şekilde anlatır:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ كُنْ وَرِعًا تَكُنْ عَبْدَ النَّاسِ وَكُنْ قَنِعًا تَكُنْ أَشْكَرَ النَّاسِ وَأَحَبَّ لِلنَّاسِ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ تَكُنْ مُؤْمِنًا وَأَحْسَنَ جَوَارَ مَنْ جَاوَرَكَ تَكُنْ مُسْلِمًا وَأَقْلَّ الضَّحْكَ فَإِنَّ كَثْرَةَ الضَّحْكِ تُمَيِّتُ الْقُلُوبَ

“Yâ Ebâ Hüreyre! Vera sahibi ol! Yani haramlar bir yana şüpheli şeylerden bile sakınma hususunda titiz ol! O takdirde insanların Allah’a en çok ve en iyi kulluk edeni olursun. Kanâatkâr ol! O zaman insanların Allah’a en çok şükredeni olursun. Kendin için sevip arzuladığın şeyleri diğer insanlar için de sevip arzula! O zaman kâmil mü’min olursun. Sana komşu olanlara iyi komşuluk et! O takdirde tam bir müslüman olursun! Az gül! Çok gülmek kalbi öldürür.”³⁷⁸

Hadislerde hırs ve tamaha karşı kanaat ve diğerkâmlık övülmüş ve örnekler zikredilmiştir. Hz. Peygamber bazı kıssalar üzerinden ders çıkarılması gereken örnekler zikretmiştir ki konu açısından şu olay ilginçtir:

Ebû Hureyre’nin (r.a.) anlattığına göre Hz. Peygamber şöyle buyurdu. Bir adam bir tarla satın aldı. Satın alan bu toprakta içi altın dolu bir küp buldu. Hemen tarlayı kendisine satan zata

³⁷⁷ Buhârî, “Rikâk”, 15; Müslim, “Zekât”, 120; Tirmizi, “Zühd”, 40; İbn Mâce, “Zühd”, 6; Ahmed b. Hanbel, II, 243, 261, 315, 390, 438, 443, 539, 540.

³⁷⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 24.

giderek: “Altınlarını al, ben senden tarla satın aldım, altın değil” dedi. Satan adam da: “Ben sana bu tarlayı her şeyiyle sattım, altınları alamam, onlar senin” diye cevap verdi. Satın alan altınları vermede satan da almamak da direnince bir hakem tayin ettiler. Hakem onlara: “Sizin evlenme çağında çocuklarınız var mı?” diye sordu. Birisi benim bir oğlum, diğeri de bir kızım var deyince “bunları evlendirin ve altınları onlara harcayın” tavsiyesiyle arabuluculuk yaptı ve onlar da bunu kabul ettiler.³⁷⁹

Emânet bilinci / karşı tarafa güven verme zenginliktir

Ticarî hayatın en önemli değeri güven unsurudur. Enes b. Mâlik’in rivayetine göre Hz. Peygamber’in:

عن أنس بن مالك قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم:
الأمانة غنى

“Güven, zenginliktir”³⁸⁰ hadisi ile

الأمانة تجلب الرزق، والخيانة تجلب الفقر

“Emânet bilinci / güvenilirlik rızkı, hıyanet fakirliği celbeder”³⁸¹

şeklindeki rivayet ticarî hayatın en önemli değerini belirlemektedir. Güveni sağlayan en önemli unsur da söz ve eylemde dürüstlüktür. Tersinden bakıldığında ticarî hayatta işin gerektirdiği şekilde davranmamak, sözleşme yapıldığında bunun tek tarafı olarak bozmak ya da verilen bir söze aykırı davranmak hıyanet anlamına geleceğinden gerek günlük yaşamda gerek iş hayatında gerekse ticarî faaliyetlerde en önemli yıkıcı unsurdur. Güvenin ortadan kalkması bir başka ifadeyle hıyanet ticaret ve iş hayatının kıyametidir.

³⁷⁹ Buhârî, “Enbiyâ”, 54; Müslim, “Akdiye”, 21; İbn Mâce, “Lukata”, 4; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 316.

³⁸⁰ Kudâî, *Müsnedü’ş-Şihâb* (nşr. Hamdi es-Selefi), Beyrut 1407/1986, I, 44.

³⁸¹ Suyûtî, *el-Câmi’u’s-sagîr* (Münâvî, *Feyzü’l-Kadîr* ile), Beyrut 1415/1994, I, 338.

Antlaşmanın uygulanması ve söze sadakat konusunda Hz. Peygamber'in ciddiyetini göstermesi açısından birincisi Ebû Cendel (ö.18/639), ikincisi de Ebû Basîr (ö.6/628) ile ilgili iki önemli örnek zikredeceğiz. Ebu Cendel Bedir Gazvesi öncesi Mekke'de Müslüman olmuş, bu sebeple babası tarafından hapsedilerek zincire vurulmuş ve hicret etmesine izin verilmemişti. Hudeybiye antlaşması sırasında Mekkeliler'in temsilcisi olan babası Süheyl b. Amr'ın antlaşma metni üzerinde Hz. Peygamber'le çalıştıkları bir sırada Mekke'den kaçıp zincirlerini sürüyerek oraya gelmişti. Süheyl antlaşma gereği oğlunun iadesini istedi. Hz. Peygamber antlaşmanın henüz imzalanmadığını Ebu Cendel'in bunun dışında tutulması gerektiğini söyledi ise de Süheyl itiraz etti ve antlaşmayı imzalamayacağını söyledi. Hz. Peygamber kendi hatırı için oğlunun bırakılmasını rica etti fakat o bunu da reddetti. Hz. Peygamber Kureyşliler'le yaptığı antlaşmaya sadık kalacağına dair Allah adına söz verdiğini belirterek ona sabır tavsiye ederek teslim etti. Kendi durumunda olanlar için Allah'ın yakında bir çıkış yolu göstereceğini müjdelledi. Süheyl oğluna işkence etmeyeceğine dair söz verdiği halde onu sürükleyerek götürmeye başladı. Müslümanları çok derinden üzen bu olay "Yevmü Ebî Cendel" (Ebû Cendel Günü) diye anıldı.³⁸²

Aynı akibeti paylaştan bir başka sahabî de Ebû Basîr idi. Müslüman olduğu için Kureyşliler tarafından hapsedilmişti. Hudeybiye antlaşmasından sonra Mekke'den kaçıp Medine'ye Rasullâh'ın yanına geldi. Müşrikler antlaşma gereği onun iadesini istediler ve iki muhafızı kendisini alıp getirmek üzere Medine'ye gönderdiler. Hz. Peygamber Ebû Basîr'i çağırarak antlaşma gereği kendisini Kureyşliler'e teslim etmek zorunda olduğunu fakat Allah'ın ona ve onun durumunda olanlara yakında bir çıkış yolu göstereceğini hatırlattı. Ebû Basîr düşmana teslim edilmemesini istedi ise de Hz. Peygamber antlaşma

³⁸² Buhârî, "Sulh", 6; "Şurut", 1, 15; "Megazi", 35; "İtisam", 7; Taberî, *Tarih*, Kahire 1960-70, II, 635-636; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Beyrut 1399/1979, II, 204-205; Asri Çubukçu, "Ebu Cendel", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 118-119.

esaslarına uymak zorunda kaldı. İki muhafız Ebû Basîr'i alarak Mekke'ye gitmek üzere yola çıktılar. Yolda yemek molası verdikleri bir sırada Ebû Basîr onlardan birisini öldürdü, öteki de kaçtı. Tekrar Medine'ye gelen Ebû Basîr Hz. Peygamber'e kendisini teslim etmek sûretiyle antlaşmaya uyduğunu ve kendisinin de canını kurtardığını söyledi. Hz. Peygamber'in kendisini Mekkeliler'e teslim edeceğini hissedince de Medine'den ayrıлып Sifü'l-Bahr'a kaçtı. Bunu haber alan Ebû Cendel de kendisi gibi hapsedilmiş 70 kadar müslümanla birlikte oraya kaçtı. Orada toplanan bu müslümanlar Kureyş ticaret kervanları için tehlike oluşturmaya başlayınca Mekkeliler Hz. Peygamber'den kendilerinden İslâmiyet'i kabul edenlerin antlaşma gereğince iade edilmesi şartından vazgeçtiklerini, onların eylemlerinin engellenmesini Hz. Peygamber'e bildirdiler. Hz. Peygamber Ebû Basîr ve arkadaşlarına bir mektup yazarak Medine'ye gelmelerini istedi. Mektup oraya ulaştığında Ebû Basîr vefat etti. Ebû Cendel ve arkadaşları Medine'ye gittiler.³⁸³

Karşılıklı güven tesisi açısından gerek fertler arasında gerekse uluslararası ilişkilerde antlaşmaya sadakat/ahde vefa prensibi büyük önem arzettiğinden Kur'an-ı Kerim bu prensiplere uyulması üzerinde ısrarla durmuş³⁸⁴, Hz. Peygamber de buna titizlikle uymuştur. Şu örnek bu konudaki ciddiyeti göstermesi açısından dikkate şayandır. Sahabeden Huzeyfe b. Yeman ile babası Bedir savaşının hemen öncesinde Mekke'den Medine'ye gelirken müşrikler tarafından yakalanmışlar ve harbe iştirak etmeyeceklerine dair söz verdikten sonra serbest bırakılmışlardı. Hz. Peygamber'e geldiklerinde olayı anlatmışlar ve Rasulullah şöyle söyleyerek Medine'ye gitmelerini emretmişti: "Biz verdiğimiz sözümüz tutar, onları yenmek için Allah'tan yardım isteriz."³⁸⁵

Yukarıda zikredilen üç olay Hz. Peygamberin sözüne ne ka-

³⁸³ Buharî, "Şurut", 15; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 331; İbn Hişam, *es-Sîre*, Kahire 1355/1996, III, 211-212; İbn Kesir, *es-Sîre*, Beyrut 1411/1990, III, 321-324; M. Yaşar Kandemir, "Ebu Basîr", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 101.

³⁸⁴ Mâide, 5/1; Nahl, 16/91-92, 94.

³⁸⁵ Müslim, "Cihad", 98; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 395; Zehebî, *Siyeru â'lami'n-nübelâ*, Beyrut 1401-1405/1981-85, II, 364.

dar sadık kaldığını, dürüstlüğe ne kadar değer verdiğini gösteren en iyi örneklerdendir. Sadece ticaret hayatında değil her zaman ve hayatın her alanında olması gereken de budur. Dürüstlüğün en önemli kriterlerinden birisi olan güvenilirlik, sözünde durma ve emanet bilincine sahip olma karşılıklı olarak güveni tesis eden bir özelliğe sahiptir. Bütün bunlarda da en iyi örneğin bizzat Hz. Peygamber olduğu görülmektedir.

Satıcıya teminat: rehin, kefil, kaparo

İslâm hukuku alacağı teminat almaya yönelik bazı tedbirler öngörmüştür. Rehın ve kefâlet bunlardır. Kaparo da daha çok satıcının satım akdini garantiye alma amacıyla alıcıdan aldığı bir meblağdan ibarettir. Bunlar daha çok güven ortamının zayıfladığı, ahlâkî değerlerin yozlaşmaya yüz tuttuğu dönemlerde önem kazanan uygulamalar olarak gözüксе de ‘güven tedbire engel değildir’ kuralınca yine de ihtiyaten hakkı sağlama almayı yeğleyenlerin başvurduğu meşru yöntemlerdir. Kefâlet borca ve şahsa kefalet şeklinde ikiye ayrılrsa da burada kastolunan birincisidir.

Birisinin borcuna kefil olmak yardımlaşmanın bir türüdür ve sevaba vesiledir. Nitekim bazı hadis mecmuaları mesela İbn Mâce es-Sünen’inde kefaleti “sadakalar” başlığı altında ele alır. Bizzat Hz. Peygamber de borçluya kefil olmuş ve borcunu ödeyemeyen borçlunun borcunu ödemiştir.³⁸⁶ Birçok fıkıh kitabında yer alan hatta Hanefî mezhebine mensup fukahanın eserlerinde Tevrat’ta olduğu nakledilen:

الرَّعَامَةُ (الْكَفَالَةُ) أَوَّلُهَا مَلَامَةٌ (حَمَاقَةٌ) وَأَوْسَطُهَا نَدَامَةٌ
وَأَخْرُهَا غَرَامَةٌ

“Kefâlet, başı kınanmak (Şâfi’î kaynaklarda ahmaklık), ortası pişmanlık, sonu da borçlanmadır / ödemedir” şeklindeki sözden hareketle kefil olmak iyi karşılanmasa da bu daha çok istismarın yaygın olduğu ve ahlâkî değerlerin yozlaştığı dönemler için geçerli sayılabilecek bir sözdür.

³⁸⁶ İbn Mâce, “Sadakât”, 9.

İhtiyaç sahibinin borç bulması ve borcunu ödeyemediği takdirde alacaklıya bir teminat oluşturması açısından kefalet borçluya önemli bir yardımdır ve âyet ve hadislerde büyük önem verilen sadaka örneklerinden birisidir.

Kur'an³⁸⁷ ve Sünnette³⁸⁸ delilleri yer alan ve fıkıh kitaplarında geniş şekilde ele alınan kefâlet alacağı talep konusunda zimmeti zimmete eklemek şeklinde tanımlanır. Bunun anlamı borca kefil olan şahsın o borcu ödemek üzere alacaklının muhatabı haline gelmesidir. Buna göre alacaklı, hem asıl borçludan hem de kefilden alacağını talep hakkına sahiptir. Çünkü bu akit kefil, alacaklı açısından esas borçlu ile aynı konuma getirmektedir. Hz. Peygamber'in "kefil borçludur"³⁸⁹ hadisi bu konuda delildir.

Görüldüğü üzere kefalette, kendi zimmetini borçlunun zimmetine ekleyerek onun yüklendiği borcu kendisi de yüklenen kişi (kefil), borcuna kefil olunan şahıs (mekfûlün anı) ve alacaklı (mekfûlün leh) olmak üzere üçlü bir ilişki ağı mevcuttur. İyilikte yardımlaşmanın güzel bir örneği olan kefalet borçluya yardımda önemli bir uygulamadır. Fıkıh kitaplarında konu etrafı biçimde incelenmiştir.

Borca karşılık rehin almak da caizdir. Rehin, çok genel ifadeyle alacağa karşılık borçludan alınan menkul veya gayr-ı menkul bir malı ifade eder. Kur'an-ı Kerim'de yolculuk sırasında borcu ispat için bir vasıta mesela bir yazıcı (kâtib) bulunamaması halinde rehin almanın yeterli olacağı belirtilmektedir.³⁹⁰ Bizzat Hz. Peygamber bir Yahûdî'den satın aldığı yiyecek maddesi için zırhını rehin vermiştir.³⁹¹ Hatta Hz. Peygamber'in vefat ettiğinde zırhının Yahûdî'de borç karşılığı rehin bulunduğu rivayet

³⁸⁷ Âl-i İmrân (3), 37; Yusuf (12), 72.

³⁸⁸ Ebû Dâvûd, "Büyü", 88; Tirmizî, "Büyü", 39, "Vesâyâ", 5; İbn Mâce, "Sadakât", 9; Ahmed b. Hanbel, V, 267, 293.

³⁸⁹ Ebû Dâvûd, "Büyü", 88; Tirmizî, "Büyü", 39, "Vesâyâ", 5; İbn Mâce, "Sadakât", 9.

³⁹⁰ Bakara (2), 283.

³⁹¹ Buhârî, "İstikrâz", 1, "Büyü", 14, 33, 37, 88, "Selam", 5, 6, "Rehin", 1, 2, 5, "Humus", 18; Müslim, "Müsâkât", 124-126, "Cihâd", 42; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 136...

edilmektedir.³⁹² Buna göre borcun ödenememesi halinde belli şartlar dâhilinde alacağın rehin maldan tahsili mümkündür. Ay- rıntılar fıkıh kitaplarında anlatılmaktadır.

Kaparo, satım veya icâre akdinde müşterinin, sözleşmeyi tamamlaması halinde tarafların anlaştıkları fiyattan düşülmesi, fesih durumunda ise akidden dönmenin karşılığında yaptırım özelliğini de taşıyan bir hibe olarak mal sahibinde kalması şartıyla yaptığı ön ödemeye denir.³⁹³ Buna göre satım veya kira akdi tamamlandığında verilen pey fiyata dahil edilerek toplam bedel- den düşülecek, akitten vazgeçilmesi halinde ise önden ödenen bedel yani kaparo satım akdi ise satıcıda, kira sözleşmesi ise ki- raya verende kalacaktır.

Tanımlandığı ve tasvir edildiği şekliyle kaparo, mezhep imamları döneminden itibaren tartışılan ve cevazı konusunda farklı görüşler serdedilen bir uygulamadır. Çoğunluk fukaha olumsuz yaklaşmaktadır. Mesela Hanefilere göre fâsîd, Mâlikîler ve Şâfilere göre batıldır. Bazı istisnalar dışında Hanbelîler ise kaparoyu caiz görmektedirler. Bu konunun delili Nâfi' b. el- Hâris'in Hz. Ömer adına hapisane yapmak üzere Safvân b. Ümeyye'nin evini tanımlanan şekliyle kaparolu olarak satın al- masıdır.³⁹⁴

İslâm Konferansı Teşkilatına bağlı İslâm Fıkıh Akademisi 1-7 Muharrem 1414/ 21-27 Haziran 1993 yılında Bruney'de yapmış olduğu VIII. dönem toplantısında geniş müzakereler sonucu 72 no'lu kararıyla kaparo'nun caiz olduğu görüşünü benimsemiş ve karara bağlamıştır.³⁹⁵

³⁹² Buhârî, "Cihâd", 89, "Megâzî", 86; Tirmizî, "Büyü", 7; Nesâî, "Büyü", 58, 82; İbn Mâce, "Ruhûn", 1...

³⁹³ *DİA*, "Kaparo" md.

³⁹⁴ "Bey'u'l-'urbûn", *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*, Kuveyt 1404-1427, IX, 93-95, 169.

³⁹⁵ *Karârât ve tavsiyâtü Mecma'i'l-Fıkhi'l-İslâmî el-münbesik min münazzameti'l-mü'temeri'l-İslâmî* (haz. Abdüsettar Ebû Gudde), Devha 1423/2003, s. 248-249 (1-14. Dönemler; 1-134 arası kararlar).

Cuma vakti alış-verişi bırakmak

Kur'ân-ı Kerim'de Cuma bir sûreye isim olmuş ve çok açık biçimde ticaret özelinde bütün işlerin bırakılarak namaza koşulması emredilmiştir. Bu, Cuma günü ve Cuma namazının ne kadar önemli olduğunu göstermeye yeter bir bilgidir. Bununla birlikte hadislerde de Cuma gününün sadece namazıyla değil diğer özellikleriyle de bir mü'minin hayatında çok önemli bir yere sahip olduğu ifade edilmektedir. Buna göre Cuma, ibadet ve duanın çok değerli olduğu mübarek bir gündür. Mesela Hz. Peygamber'e salâtü selâm okuma emrinin³⁹⁶ Cuma günü daha büyük bir itina ile yerine getirilmesi önem arzeder. Çünkü Hz. Peygamber bu günde kendisine çok salavât getirilmesini istemiş, salavât esnasında meleklerin hazır bulunacağını bitiminde de bunu kendisine ulaştıracaklarını haber vermiştir.³⁹⁷

Yine cumanın özelliği ve faziletiyle ilgili bir çok hadis varid olmuştur. Hz. Peygamber, "Güneşin doğduğu en hayırlı gün cumadır; Âdem o gün yaratılmış, o gün cennete girmiş ve o gün cennetten çıkarılmıştır; kıyamet de cuma günü kopacaktır"³⁹⁸ sözünü bu günün özelliğini dile getirmiş; Cuma günü veya Cuma gecesi ölenlerin kabir fitnesinden korunacağını bildirmiştir.³⁹⁹

Hız. Peygamber, Cuma günü guslederek namaz için camiye gelip hutbeyi dinleyen mü'minin iki Cuma arasındaki günahlarının bağışlanacağını haber vermiştir.⁴⁰⁰ Hız. Peygamber Cuma için camiye erken gelinmesini cumadan geri kalanın cennetten geri kalmış olacağını bildirmiştir.⁴⁰¹ Hız. Peygamber zaruri bir durum olmaksızın / mazeretsiz olarak üç cumayı terk edenin kalbini Allâh'ın mühürleyeceğini bildirmiştir.⁴⁰²

Enes b. Mâlik'ten rivayet edildiğine göre Cebrail (a.s.) Rasûl-i

³⁹⁶ Ahzâb (33), 56.

³⁹⁷ İbn Mâce, "Cenâiz", 65.

³⁹⁸ Müslim, "Cum'a", 17, 18; Nesâî, "Cum'a", 4, 5.

³⁹⁹ Tirmizî, "Cenâiz", 72; Ahmed b. Hanbel, II, 169, 176, 220.

⁴⁰⁰ Buhârî, "Cum'u'a", 6, 19; Müslim, "Cum'u'a", 26, 27; Tirmizî, "Cum'u'a", 5.

⁴⁰¹ Ahmed b. Hanbel, V, 10.

⁴⁰² Müslim, "Mesâcid", 256; Tirmizî, "Cum'u'a", 7; Ebû Dâvûd, "Salât", 203, 204; İbn Mâce, "İkâmet", 93; el-Muvatta', "Cum'u'a", 20.

Ekrem'e (s.a.s.) üzerinde siyah bir noktanın bulunduğu parlak bir ayna getirmiş Hz. Peygamberin bunun ne olduğunu sorması üzerine: "Bu cumadır. Allâh bu günü sana ve ümmetine bayram kıldı" dedikten sonra şu müjdeyi vermiştir: "Cuma gününde öyle bir zaman dilimi vardır ki ona rastlayıp dua edenin dileği mutlaka Allâh Te'âlâ tarafından karşılanacaktır." Hz. Peygamberin ayna üzerindeki siyah noktanın ne olduğunu sorması üzerine de bunun kıyamet olduğunu ve kıyametin de günlerin efendisi olan Cuma günü kopacağını bildirmiştir. Peşinden de Cuma gününü ahiret için kendi aralarında yevmü'l-mezîd olarak isimlendirdiklerini söylemiştir. Hz. Peygamber'in yevmü'l-mezîd'in anlamını sorması üzerine de şu cevabı vermiştir: "Rabbin cennette misk kokularının estiği bir vadi edindi. Cuma günleri burada tecelli edip kürsüsünün etrafında peygamberler, şehitler, sıddıklar ve cennet ehli toplanacak onları huzura kabul edecek, onlar O'na bakacaklar ve Allâh Te'âlâ kendilerine şöyle hitap edecektir: "Ben size yaptığım vaatte doğru söyledim. Nimetimi size tamamladım. Burası benim ikram mahallimdir. Dileyin benden." Onlar da: "Senin rızanı isteriz" diyecekler. Peşinden Allah onlara hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir beşerin kalbine doğmadığı nimetler bahşedecektir. Mü'minler Rablerini görmek ve nimetlerin artışı için cumadan daha önemli bir şeye ihtiyaç duymayacaklardır.⁴⁰³

Hz. Peygamber (s.a.s.) Cuma namazı vakti meleklerin mescidin kapısına oturarak öncelikli gelmek sonrasına göre daha faziletli olduğu için erken camiye girenleri gelenleri öncelik sırasına göre kayda geçtiklerini ve imam minbere çıkıncaya kadar bu işleme devam ettiklerini ve bu andan itibaren de defteri dürüp hutbeyi dinlediklerini beyan etmiştir.⁴⁰⁴

⁴⁰³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (nşr. Muhammed Avvâme), IV, 157-159, nr. 5560; Taberânî, *el-Evsat* (nşr. Tarık İvedullah-Abdülmuhsin el-Hüseynî), Kahire 1415, II, 314; VII, 15; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, VII, 228; Beyhâkî, *Şu'abü'l-îmân* (nşr. Muhammed Zağlûl), Beyrut 1410, II, 150-151, nr. 5560; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, Beyrut 1412, X, 779-780.

⁴⁰⁴ Buhârî, "Cumû'a", 31, "Bed'ü'l-halk", 6; "Müslim, "Cumû'a", 24; Nesâî, "Cumû'a", 13, "İkâmet", 82...

Hız. Ali (r.a.) Hız. Peygamber'den şeytanların Cuma günleri pazarlara gidip bayraklarını dikerek insanların cumaya gitmelerini engellemek için zihinlerini bir takım şeylerle meşgul ettiklerini, meleklerin ise mescidin kapısına oturarak gelen cemaati öncelik sırasına göre kayda geçtiklerini duyduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁵

İslâm dünyasının her tarafından müslümanları bir araya getiren en büyük toplu ibadet olan hac, arefe gününün cumaya rastlaması halinde "hacc-ı ekber" (büyük hac) olarak anılır.

Bütün bu özelliklerinden dolayı bir Müslüman ticaret de dâhil hangi işle meşgul olursa olsun Cuma günkü işlerini Cuma namazını merkeze alarak planlamalıdır. "Onlar, ticaretin de alım-satımın da kendilerini Allah'ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan ve zekâtı vermekten alıkoyamadığı, gözlerin ve gönüllerin dehşetle sarsılacağı bir günden korkan adam gibi adamlardır" âyeti⁴⁰⁶ bir de Cuma namazı özelinde hatırlanmalıdır. Buna göre imkânlar ölçüsünde ne kadar camiye erken gelinebilirse o günün feyzinden o kadar fazla istifade etme imkânı olacaktır. Namaz kılındıktan sonra herkes işinin başına gitme hususunda serbesttir. Kazanacak olanlar bu şekilde davrananlardır. Ticaretinin dini vecibelerini engellemediği kişilerle ilgili olarak Kur'an-ı Kerim az önceki âyetin devamında şunu söyler: "Çünkü Allah, kendilerini, yaptıklarının en güzeli ile mükâfatlandıracak ve lütfundan onlara fazlasıyla verecektir. Allah, dilediğini hesapsız rızıklandırır."⁴⁰⁷ Buradaki mükâfat ve rızıklandırma dünya ve ahireti kapsayan bir ihsandır.

Meşguliyetleri terk ederek Cuma namazına gitmeyi emreden âyetler şöyledir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (٩)

⁴⁰⁵ Ebû Dâvûd, "Salât", 203; Ahmed b. Hanbel, I, 93.

⁴⁰⁶ Nûr (24), 37.

⁴⁰⁷ Nûr (24), 38.

فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ
وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (١٠) وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا
انْفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ
التَّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ (١١)

*“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrıldığınızda Allah’ı an-
maya koşunuz ve alışverişi bırakınız. Eğer bilerseniz, bu sizin için çok
hayırlıdır. Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lüt-
fundan nasip arayın. Allah’ı da çok anın ki kurtuluşa eresiniz. Ama
onlar bir ticaret veya eğlence gördüklerinde ona yönelip seni ayakta
bırakıverdiler. De ki: Allah’ın nezdinde olan, eğlenceden de ticaretten
de üstündür. Allah nızık verenlerin en hayırlısıdır.”⁴⁰⁸*

Âyet, Cuma vakti meşru bir mazereti olmaksızın alış-veriş
ve diğer meşguliyetlerin bırakılmasını emretmektedir. Yasakla-
nan zaman dilimi, iç ezanın okunmasından namaz kılınıncaya
kadarki süredir. Bu zaman içerisinde bir dünya işiyle meşgul ol-
mak Hanefiler’e göre tahrimen mekruh, çoğunluğu oluşturan
diğer fukahaya göre ise haramdır. Hatta Cuma günü Şâfiler’le
Hanbeliler vakit girsin veya girmesin, cuma namazını kılmadan
yolculuğa çıkmanın haram olduğunu savunmuşlardır. Mâlikiler
haramlılığı namaz vaktinin girmesi şartına bağlarlar. Bu konuda
en hafif görüş Hanefiler’e aittir. Onlara göre vakit girse de yola
çıkma mekruhtur. Burada şuna da işaret etmek gerekir ki yol-
da Cuma namazını kılma imkânının bulunması veya meşru bir
mazeretin oluşması yolculuğa çıkmaya engel değildir.

Cuma günü namaz çağrısına uyumayanların yaptıkları alış-
verişin hükmü de fikhî olarak tartışılmıştır. Hanefî ve Şâfiler bu
zaman zarfında yapılan alışverişi hukuken geçerli sayarlarken
Mâlikî ve Hanbeliler akdin geçerli olmadığı görüşünü savun-
maktadırlar.

⁴⁰⁸ Cumu’a (62), 9-11.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İş Hayatı

El emeğinin değeri

Hız. Peygamberin el emeğine büyük değeri verdiğini, başkasına yük olmayı hoş karşılamadığını biliyoruz. Çalışma ile ilgili şöyle buyurur:

عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ أَطْيَبَ مَا أَكَلَ الرَّجُلُ مِنْ كَسْبِهِ وَإِنْ وَلَدَ الرَّجُلُ مِنْ كَسْبِهِ

Hız. Âişe'nin rivayet ettiğine göre Hız. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kişinin yediği şeyin en hoşu el emeğine / kendi kazancına dayanandır. Çocuk da ebeveynin kazancındandır. [Çocuklarınızın kazançlarından yiyebilirsiniz]."409

مَا أَكَلَ أَحَدٌ طَعَامًا قَطُّ خَيْرًا مِنْ أَنْ يَأْكُلَ مِنْ عَمَلِ يَدِهِ وَإِنَّ نَبِيَّ اللَّهِ دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ يَأْكُلُ مِنْ عَمَلِ يَدِهِ

"Hiç kimse asla el emeğiyle kazandığından daha hayırlı bir yiyecek yememiştir. Allâh'ın nebisi Dâvûd (a.s.) da el emeğini yerdi."410

409 İbn Mâce, "Ticârât", 1; Dârimî, "Büyü", 6; Ahmed b. Hanbel, VI, 31, 42...; ayrıca bk. Tirmizî, "Ahkâm", 22; İbn Mâce, "Ticârât", 64; Dârimî, "Büyü", 6; Ahmed b. Hanbel, VI, 162 / Ebû Dâvûd, "Büyü", 77; Nesâî, "Büyü", 1; İbn Mâce, "Ticârât", 64; Ahmed b. Hanbel, II, 214.

410 Buhârî, "Büyü", 15, "Enbiyâ", 37.

İslâm ahlâkının kazançla ilgili en önemli ilkelerinden birisini belirleyen bu hadislerle göre en hayırlı ve insana huzur-mutluluk veren kazanç, kişinin kimseye yük olmadan hayatının temel ihtiyaçlarını bizzat kendi emeği ile elde ettikleridir. Kişinin kendi hizmetini kendisinin görmesi de bu hadisin kapsamındadır. İlk olarak bu tutumun mutlulukla ilişkisi vardır. Son dönemlerde yapılan araştırmalarda kişinin kendisinin kazancının ya da kendi hizmetini kendisinin görmesinin ona sağladığı mutluluğun daha kalıcı ve daha huzur verici olduğu tespit edilmiştir. Söz gelimi kişinin kendi yetiştirdiği bir sebze ile yine kendisinin ondan yaptığı yemeğin başkalarının yetiştirdiği ve başkalarının yaptığı yemeğe göre daha fazla ve uzun süreli mutluluk verdiği, kişinin içine daha çok sindiği tespit edilmiştir. Bu sebeple hadiste tîb / tayyib kökünden gelen insana hoş bir lezzet / koku veren, onu saran, iç dünyasını ferahlatan adeta iliklerine kadar işleyen özellik arzeden, saf, katışıksız, fıtrata uygun tabii hali ifade eden etyab kelimesiyle ifade edilmiş olması da bu açıdan anlamlıdır.

İkinci olarak kendi ihtiyacını karşılayabilecek güce, imkana sahip olanların bir başkasına yük olmamaları gerekir. Bu insanın onurunu kırıcı bir özellik taşır. Hz. Peygamber hadislerinde dilencilliği yüzüstlük ve onursuzluk olarak nitelemiştir.⁴¹¹ Dolayısıyla dilencilik asalaklık, başkalarının sırtından geçinme demektir ki hadiste de belirtildiği üzere insanın mükerrer sıfatını / şerefini⁴¹² ayaklar altına alan bir tutumdur. Nitekim bir hadiste şöyle buyrulmuştur: “Sizden birinizin dağa giderek bir arkalık odunu yüklenip satarak ihtiyacını karşılamasıyla şerefini kurtarması —verilir veya verilmez ayrı bir şey ama— insanlar-dan istemekten daha hayırlıdır.”⁴¹³

Buna göre ülkemizde simit satmak, ayakkabı boyacılığı yapmak gibi sermaye gerektirmeyen ve herkesin yapabileceği basit işler bile dilenmekten daha şereflidir. Nitekim Hz. Peygamber-

⁴¹¹ Müslim, “Zekât”, 103.

⁴¹² İsrâ’ (17), 70.

⁴¹³ Buhârî, “Müsâkât”, 13, “Zekât”, 50, “Büyû”, 15; Müslim, “Zekât”, 107; İbn Mâce, “Zekât”, 25; Ahmed b. Hanbel, I, 167.

rin bu yöndeki uygulaması ve peşinden söylediklerinden böyle bir netice çıkmaktadır. Olay şudur: Ensardan bir zat kendisine gelerek bir şeyler isteyince Hz. Peygamber: Evinde hiçbir şeyin yok mu diye sordu. Adam: “Bir kısmını giydiğimiz bir kısmını da yaygı olarak kullandığımız bir bez / çul gibi bir şey ile su içtiğimiz bir de bardak var” dedi. Hz. Peygamber: “Onları bana getir” buyurdu. Adam getirdi. Hz. Peygamber onları eline alıp yanındakilere: “Bunları satın alacak var mı” diye sordu. Sahebeden birisi: “Ben bir dirheme alayım” deyince Hz. Peygamber: “Daha fazla veren yok mu?” diye sordu. Bir başka sahabi: “Ben iki dirheme alayım” dedi. Hz. Peygamber malı ona verip iki dirhemi aldıktan sonra o dilenene şunu söyledi: “Şu iki dirhemi al. Biriyle yiyecek satın al evine götür. Bir dirheme de bir balta al bana getir.” Adam Hz. Peygamber’in dediği gibi yaptı ve baltayı alıp kendisine getirdi. Hz. Peygamber baltaya kendi elleriyle bir sap takarak buyurdular ki: “Bu baltayı al. Odun kes ve sat. Seni on beş gün görmeyeyim.” Adam buna uydu ve on beş gün sonra on dirhem biriktirmiş olarak geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Onun bir kısmıyla yiyecek, bir kısmıyla giyecek satın al” dedikten sonra şu uyarıyı yaptı: “İşte bu kıyamet günü dilencilik lekesi ile Allah’ın huzuruna çıkmadan hayırlıdır. Dilencilik ancak üç kişi için düşünülebilir: Fakr u zaruret içinde bulunan, ağır borç yükü altında ezilmiş gariban, ızdırap verici kan bedeli ödemek durumunda kalan kişi.”⁴¹⁴

Üçüncü olarak el emeği kazançla ilişkiyi daha sağlıklı bir zemine oturtur. Emek harcanarak elde edilmiş bir eşyanın sahibi ile bütünleşmiş bir hali vardır. Ona ruh veren emek olduğu için emeğin sahibi malını hazır bulmaya göre onu daha korumacı, daha fazla itinalı ya da esirgeyici biçimde kullanma ihtiyacı hissederek. Türkçemizde kullanılan “el emeği”, “göz nuru”, “alın teri”, yine Türkçe’deki miras değil alın teri ya da mirasyedi gibi ifadeler üretilen ya da kazanılan varlıkta sağlanan başarının ifadesi olsa da onun değerine de önemli bir vurgudur. Dolayısıyla hazır bulanın ona emek vermediği için malın kıymetini bilmediğini

⁴¹⁴ Ebû Dâvûd, “Zekât”, 26; İbn Mâce, “Ticârât”, 25.

de ifade eden son derece anlamlı sözlerdir. Sonuç olarak bu ilişki malı koruma ilkesinin yansıması açısından oldukça anlamlıdır.

Dördüncü olarak “kendi el emeğinin kazancını yemek” ifadesini sembolik bir anlatım olarak değerlendirecek olursak —ki hadislerde bu derinlik her zaman vardır— kişinin bireysel olarak başkasına ya da millet olarak dışa bağımlılıktan kurtulması, bağımlı olmaması, toplum olarak kendi ihtiyaçlarını bizzat kendisinin üretimiyle karşılaması, özellikle stratejik maddelerde kendi kendisine yeter hale gelmesi çok daha değerli ve çok daha güven verici bir nitelik arzeder. Çünkü herkes ya da her millet kendi ihtiyaçlarını önceleyeceği, kendi dengelerini gözeteceği için bağımlı olan her zaman ikinci planda kalmaya, bazı hallerde de dışarıdan gelecek olandan mahrum kalmaya mahkûmdur. Üretim, bilgi bir güç olduğu için anlaşmazlık durumunda karşı tarafın her zaman bir silah olarak kullanması da mümkündür. Hz. Peygamberin bu hadisine bir de bu gözle bakmak gerekir.

Burada üretimden sadece günlük gıda ya da kazanç anlaşılmalıdır. Bireysel anlamda kişiye zaruri olarak lazım olan ne varsa buna dahildir. Sürekli ihtiyaç olan bir konuda hep başkasının yardımına başvurmak yerine kendi kendisine yeter hale gelmeyi de bu hususa dahil edebiliriz. Burada bilgisayar kullanımı, yabancı dil bilgisi vs. örnek olarak zikredilebilir.

Hadisteki çocuğun ebeveynin kazancı olduğuna dair kısım onun malından yararlanmaya bağlı olarak varid olmuştur. Çocukların anne-babalarına bakma yükümlülüklerini ısrarla belirten birçok âyet ve hadis vardır.⁴¹⁵ Bu nasslara binaen ihtiyaç durumunda anne-baba çocuklarının mallarından istismar etmemek kaydıyla ihtiyaç miktarınca yararlanma hakkına sahiptirler.⁴¹⁶

⁴¹⁵ Konu hk. Bk. Saffet Köse, “İslâm Açısından Ebeveynin Çocukları Üzerindeki Hakları veya Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 12, Konya 2008, s. 345-368.

⁴¹⁶ Bk. Saffet Köse, “İslâm Hukukunda Çocuğun Çalışması, Gelirinin Korunması ve İstismarını Önleyici Tedbirler”, *Çocuk Sorunları ve İslâm Sempozyumu*, Rize 30 Eylül-2 Ekim 2005, Ensar Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

İşçinin işin, işverenin işçinin hakkını vermesi

Hz. Peygamber'in işçi-işveren ilişkilerini konu alan ve genel esasları belirleyen meşhur bir hadisi vardır. Şöyle ki:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ مَرْفُوعًا: «أَعْطُوا الْأَجِيرَ أَجْرَهُ قَبْلَ أَنْ يَجِفَّ عَرَفُهُ وَأَعْلَمَهُ أَجْرَهُ وَهُوَ فِي عَمَلِهِ».

“Ebû Hureyre'nin merfu⁴¹⁷ [aynı rivayet Abdullah b. Ömer'den de gelmektedir] olarak rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “İşçiye [hak ettiği] ücreti alın teri kurumadan verin.”⁴¹⁸ İş esnasında da o iş için alacağı ücreti de bildirin.”⁴¹⁹

Aynı konuda diğer bir hadis de şudur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- : «قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ ثَلَاثَةٌ أَنَا خَصْمُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَنْ كُنْتُ خَصْمَهُ خَصَمْتُهُ رَجُلٌ أَعْطَى بِي ثُمَّ غَدَرَ وَرَجُلٌ بَاعَ حُرًّا فَأَكَلَ ثَمَنَهُ وَرَجُلٌ اسْتَأْجَرَ أَجِيرًا اسْتَوْفَى مِنْهُ وَلَمْ يُوفِهِ».

“Ebû Hureyre'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Allah Te'âlâ buyurmuştur ki: Üç grup insan vardır ki kıyamet gününde onun doğrudan davacısı benim. Ben kime davacı olursam o davayı kaybeder. Birincisi benim adımla anarak söz verip de sözünde durmayan; ikincisi hür bir kimseyi satıp da parasını yiyen; üçüncüsü de işçi tutup da onun emeğini istediği gibi kullanıp onun hakkını vermeyen istismarcılar.”⁴²⁰

Hz. Peygamber bu hadislerinde işçi-işveren hakları hususunda birisi işçi diğeri de işveren ile ilgili olarak dört temel ilke ortaya koymaktadır:

⁴¹⁷ Hz. Peygambere nispet edilen söz, fiil ve onaylar (takrîr) için kullanılan bir hadis usulü terimi.

⁴¹⁸ İbn Mâce, “Ruhûn”, 4.

⁴¹⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 120.

⁴²⁰ Buhârî, “Büyü”, 106, “İcâre”, 10; İbn Mâce, “Ruhûn”, 4; Ahmed b. Hanbel, II, 358.

Birincisi işçinin işin hakkını vermesi gerekir. Alın teri ifadesi bunu anlatır.

İkincisi işçinin alacağı ücretin kendisine bildirilmesidir ki rızasının olup olmadığı ortaya çıksın ve gönül hoşnutluğu sağlansın. İş, bir akit olduğundan işveren ile işçi, iş ve ücret konusunda daha baştan anlaşmalı ve rızayı bozacak karanlık noktaları aydınlatmalıdırlar. Aksi bir durum ihtilafları beraberinde getireceğinden gereksiz çekişmelere ve haksızlıklara sebep olacaktır.

Üçüncüsü işverenin işçinin hakkı ne ise onu vermesi gerekir.

Dördüncüsü de hakkının geciktirilmeden zamanında verilmesi lazımdır.

Bunlar üzerinde kısaca şu şekilde durabiliriz.

İş meşru olmalı ve işçi işin hakkını vermelidir

İşçi belli bir işi ücret karşılığında yapan bir anlamda emeğini satan kişi demektir. İş, sürekli olabileceği gibi belli bir iş ile de sınırlı olabilir. Birincisi aylıklı ikincisi yevmiyeli işçidir. Her ikisi de ülkemizde uygulanmaktadır. Burada temel esas, işin yasaklanmış bir iş olmaması bir başka ifadeyle işin meşru olması, işçinin de ele aldığı işin hakkını vermesidir. Şu âyet bu hususa işaret etmektedir.

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً
وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (سورة النحل: ٩٧)

“Erkek olsun kadın olsun, kim inanmış bir insan olarak yaptığı işi doğru dürüst / gerektiği gibi / usulüne uygun şekilde yaparsa kesinlikle ona çok hoş bir hayat yaşatacağız ve böylelerinin ecirlerini de hiç kuşkusuz yapmış olduklarının daha güzeliyle vereceğiz.”⁴²¹

Âyetten anlaşıldığı kadarıyla bir işin öncelikle meşru olması (sâlih) sonra da onun hakkının verilerek yapılması iki cihan sadetini kazandıran bir özelliğe sahiptir. Böyle bir iş ve işçinin de dürüstçe vazifesini yapması kazancın helal olmasını sağlar. Böyle-

⁴²¹ Nahl (16), 97.

lece hem iş hem de kazanç kişinin içine siner, ona huzur verir. Bu da dünyada mutluluk kaynağı olur, Allâh'ın manevî yardımını çeker. Böyle bir çalışma da doğası gereği yapılan işe talebi artıracığından dünyada kazancı bereketlendirir, ahirette de ecrin kat kat verilmesinin sebebi olur.

Hız. Âişe'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber de şu hadis-i şerifinde aynı hususa vurgu yapar:

عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ”إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُحِبُّ إِذَا عَمِلَ أَحَدُكُمْ عَمَلًا أَنْ يُتْقِنَهُ“

“Sizden biriniz bir iş yaptığında Allah (c.c.), yaptığınız içinize sinecek ölçüde hakkını vermenizi sever.”⁴²²

Hadisten açıkça anlaşıldığı üzere öncelikle bir işi yapan onu becerebilecek bir güce ve donanıma sahip olması gerekir. Başka türlü işin hakkını vermek mümkün değildir. İkincisi de her işin kendine özgü, onun fitratından / doğasından kaynaklanan kuralları vardır. Onun mutlaka gözetilmesi, dürüstçe uygulanması, ihmal edilmemesi, en küçük bir ayrıntının bile gözden kaçırılmaması gerekir. Kur’ân-ı Kerîm de daha açık biçimde şu âyetiyle tabii kurallarına uyarak işin hakkını vermeyi emreder:

وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Evlere kapılarından girin. Allâh'ın emir ve yasaklarına karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun. Umulur ki kurtuluşa erersiniz.”⁴²³

Meşhur müfessir Zemahşeri'nin (ö.538/1144) yorumuyla âyet şunu ifade eder: “Her iş kendi tabii kuralına / metoduna göre layık-ı vechiyle yapın. Aksini yapmayın.”⁴²⁴

Ayetten ve bu yorumundan anlaşıldığı kadarıyla her işin bir

⁴²² *Müsnedü Ebi Ya'lâ* (nşr. Hüseyin S. Esed), Dımaşk 1404/1984, VII, 349; Beyhaki, *Şu'abü'l-îmân* (nşr. Abdülali A. Hâmid), Bombay-Riyad 1423/2003, VII, 233.

⁴²³ Bakara (2), 189.

⁴²⁴ *el-Keşşâf*, I, 235.

münasibi, yöntemi, ona ait tabii kuralı vardır. O da onun kapısından girmektir. Yani kuralını uygulamaktır. Maksada ulaştırılan budur. İyilik (birr) de bundan doğar. Onun aksini yapmak işleri tersine götürür. Ebussuûd Efendi'nin (ö.982/1574) ifadeyle kural dışılıkta ('udûl) iyilik yoktur.⁴²⁵

Bu âyette anlatıldığı üzere zaten evlere kapıdan girilir. Tabii olan budur. Cahiliye Araplarının yaptığı gibi evlere arkadan girmek ve bundan hayır ummak tabii olana aykırılık taşıdığı için hayırlı bir sonuç vermez. Bütün işler böyledir.⁴²⁶ Buna göre ister imalat isterse hizmet sektöründe ya da bir başka şeyde olsun bir işin hakkını vermemek kul hakkına girmek anlamına gelir ki bunun affı yoktur. Kul hakkından daha önce bahsedilmişti.

Burada aynı konuyla bağlantılı olarak Hz. Peygamber'in şu hadisi de dikkate alınmak durumundadır:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الْمُسْلِمُ
مَنْ سَلِمَ النَّاسُ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ وَالْمُؤْمِنُ مَنْ أَمِنَهُ النَّاسُ عَلَى
دِمَائِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ

“Ebû Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Gerçek Müslüman diğer insanların elinden ve dilinden selamette olduğu, gerçek mü'min de insanların kanları ve malları konusunda güvende olduğu kimsedir.”⁴²⁷

Bazı ilave ve farklılıklarla aynı temada birçok rivayeti bulunan⁴²⁸ bu hadis yapılan işin hakkını verme konusunda da önemli bir hususu ihtiva etmektedir.

Yaptığı işin hakkını vermeyerek insanların haksız yere parasını alan kişinin ürettiği ya da tamirini yaptığı mal güvenli değildir. Canını ilgilendiren bir hususta gereken özeni göstermeyen kişiden can emniyetinde değildir. Mesela otomobilinin fren

⁴²⁵ İrşâdü'l-'akli's-selîm, Beyrut 1983, I, 203.

⁴²⁶ Bk. Saffet Köse, “Sosyal Bir Sorun Olarak Trafik (Kur'an-Sünnet Bağlamında Bir Yaklaşım)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.15, Konya 2010, s. 16-17.

⁴²⁷ Nesâî, “İmân”, 8.

⁴²⁸ *Concordance*, II, 507.

sistemlerinde arıza olan birisinin aracını gerektiği şekilde tamir etmeyen tamirci ya da bu parçanın üretiminde gerekli özeni göstermeyen imalatçı bu hadisin muhatabıdır. Bu özensizlik sebebiyle çalışmayan ya da yeterince işlevsel olmayan firenden dolayı bir kişi ya da grup hem malından hem canından olabilir. Ödediği para ve kaybettiği zaman da ek bir külfettir. Şimdi zarar gören bu insanlar bu tür işçi ve üreticinin elinden selamette midirler? düşünülmelidir. Bu hususu sağlık ve gıda sektörüne ya da diğer hayati alanlara uyguladığımızda da maalesef birçok insanın zihninde, verilen örnek cinsinden hatıralar canlanacaktır.

Buraya kadar söylenenleri özetleyecek olursak işçi, yapacağı işi bilmeli ve onun gerektirdiği donanımına sahip olmalıdır. İkincisi de işçinin hakkını vermeli ve bunun için gereken çabayı göstermelidir, yaptığı iş onun içine sinmeli ve tatmin olmalıdır.

Sonuncusu bir diğer esası da zorunlu kalmaktadır. Bu da sorumluluk bilincine sahip olmaktır. Kısaca buna iş ahlâkı da diyebiliriz. Bu olmadığında vicdanın devreye girmesi söz konusu olmaz. Bir işi yapan, iç dünyasında huzur bulabiliyor ise bu onun hakkını verdiğinin bir işareti sayılabilir. Vicdani bir huzursuzluk, kalpteki bir kıpırtı sorumluluğun tam anlamıyla yerine getirilemediğini gösteren bir husus olarak değerlendirilmeli ve mutlaka telafi yoluna gidilmelidir. Hz. Peygamber'in koyduğu ölçü budur. Nitekim Rasûl-i Ekrem:

الْبِرُّ حُسْنُ الْخُلُقِ وَالْإِثْمُ مَا حَاكَ فِي صَدْرِكَ وَكَرِهْتَ أَنْ يَطَّلَعَ
النَّاسُ عَلَيْهِ

“İyilik güzel ahlâktır, günah ise seni huzursuz eden ve insanların bilmesinden hoşlanmadığın şeydir” buyurarak⁴²⁹ çok ince bir noktaya dikkat çekmekte, böyle bir durumda da huzursuzluk veren şey ne ise ondan dönülmesini / vazgeçilmesini / terk edilmesini istemektedir.⁴³⁰

⁴²⁹ Müslim, “Birr”, 14-15.; Tirmizî, “Zühd”, 52; Dârimî, “Büyû”, 2.

⁴³⁰ Ahmed b. Hanbel, V, 252, 256.

İşveren işi becerisi olana teslim etmeli, işçinin hakkını vermelidir

İşveren ya da esnaf veya sanatkârlar bir işi öncelikle yapabilecek olana vermelidirler. Bu önemli bir ilkedir. İşin hakkını ancak ona kabiliyeti olanlar ve yeterli eğitimi alarak liyakatli hale gelmiş kişiler verebilir. O sebeple bir işe başlamak isteyen ya da iş verilmek istenen şahsın bu tabii esasa uygun olup olmadığına bakılmalıdır. Esasen bu Kur’ân-ı Kerîm’in de emridir:

{ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا } [٥٨/٤]

“Şüphesiz Allah sizden emanetler i hline vermenizi emretmektedir.”⁴³¹

Hız. Peygamber emanet sorumluluğunda eda edilmesi gereken bir işin ehline verilmemesi halinde ya da o işe talip olmanın dünyadaki ve ahiretteki sonucunu açıklamaktadır. Dünyevi sonucu kıyametin kopmasıdır.⁴³² Bundan maksat işten bir netice alınamamasıdır. Uhrevî sonucu da bu emaneti taşıyamayanlar ve gerektiği şekilde yerine getiremeyenler için aldıkları görevin hesap günü perişanlık ve pişmanlık doğurmasıdır.⁴³³

İşveren öncelikle ücreti belirlerken işin ağır ya da hafif oluşu, işçinin sağladığı katma değer, ülkenin ve çalışanın hayat standartları ve geçim şartları, çalışanlar arasında adalet göz önünde bulundurularak makul bir ücreti takdir etmeli, bunu da olağanüstü bir durum olmadıkça zamanında ödemelidir.

Ücret konusunda önemli bir husus da daha önce ele alındığı üzere işveren işçinin içinde bulunduğu zorunlu şartlardan yararlanarak onun hakkına tecavüz etmemelidir. Bu hem bir haksızlık hem de berekete engel bir durumdur.

Hadisin açıklamasını yapan eserlerdeki⁴³⁴ bilgilerden de

⁴³¹ Nisâ’ (4), 58.

⁴³² Buhârî, “İlim”, 2.

⁴³³ Müslim, “İmâret”, 16.

⁴³⁴ Msl. Bk. İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-müşkil* (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Riyad 1418/1997, I, 1013.

yola çıkararak denilebilir ki insan, kuldur efendisi de rabbidir. Hiç kimse kendisini Tanrı yerine koyarak diğerini kul kendisini de efendi gibi görmemelidir. Bu sadece iş hayatında değil bütün alanlarda geçerli bir esastır. Çünkü bu, insanlık onurunu çiğneme ve zillete düşürme anlamına gelir ki rencide edici özelliği çok fazladır. Bu haksızlık karşısında da davacı olacak olan o kulun efendisi Allah'tır. Kaldı ki rızkı ve bereketi veren de sadece Allah Te'âlâdır. Buna göre kişi çalışanın emeğini sömürebileceği bir davranış içine girmemelidir.

Hadiste sayılan 'işçi tutup da onun emeğinden istediği gibi yararlanıp karşılığını vermeyen istismarcılar' ifadesinde böyle davrananlara ağır bir tehdit vardır. Böyle bir davranış sonucu elde edilecek dünyalık, Allah'ın gazabını çekeceğinden asla kazanç sayılamaz. Dünyada felaket ahirette helak sonucunu doğuracak bir davranış olacağından bundan uzak durmak gerekecektir. İşçinin hakkını vermeyerek onun sırtından kazanılan parayla yapılan ibadetlerin Allah tarafından kabul edilmeyeceğini beyan eden hadis daha önce geçmişti.

Hadiste zikredilen Allah Te'âlâ'nın davacı olacağı üç kişiden ikincisi olan hür bir kişiyi satıp parasını yiyen kişi örneğinde anlatılmak istenen ne olabilir? sorusuna çeşitli cevaplar bulunabilir. Hür bir insanın satılıp parasının yenmesi kabul edilebilir bir şey olmadığı gibi köleliğin yaygın olduğu dönemlerde bile sık rastlanan bir durum gibi de gözükmemektedir. Hadisten hür bir insanı köle gibi kullanıp, emeğini sömürerek sırtından para kazanmak şeklinde bir anlam çıkarmak onun ruhuna uygun gözükmektedir.

Burada bir hususa daha işaret etmek gerekirse bazı zengin işverenler hayırsever davranış sergilemektedirler. Bu oldukça takdire değer bir husustur. Ancak başkalarına hayır adına karşılıksız bir çok para verilirken kendi işçisini görmezden gelmeleri bir tutarsızlıktır. Bir işveren önce işçisinin emeğini tam olarak vermeli, hayrını onlardan artan para ile yapmalıdır ki esas olan da budur. Çünkü birincisi farz derecesinde bir zorunluluk diğeri ise ihtiyardır.

İşçi hakkı konusunda Hz. Peygamberin anlattığı çok ilginç

bir olay vardır. Çok değerli üç amel içinde işçi hakkına gösterilen hassasiyetin de bulunduğu olay şudur:

Bir zamanlar üç kişi yolda giderlerken yağmura yakalanmışlar ve bir mağaraya sığınmışlar, peşinden de mağaranın ağzını dağdan düşen büyük bir kaya kapatmış. Üç arkadaş birbirine: Amellerimizi gözden geçirelim ve yaptığımız salih amellerle Allah'a dua edelim, belki Allah buradan bizi kurtarır demiş.

Birisi şöyle dua etmiş: "Allah'ım benim yaşlı annem-babam vardı. Onlara hizmette kusur etmezdim. Hayvanlarımı yanlarına getirir, sütlerini sağlar önce onlara sonra çocuklarıma ve eşime iştirirdim. Bir gün geldiğimde onlar uyumuşlardı. Her zamanki gibi sütü sağdım fakat onları uyandırmaya kıyamadım, elimde sütle çocuklarımin bağırıp ağlamasına aldırmadan sabaha kadar başlarında ayakta bekledim. Eğer benim bunu senin rızanı dileyerek yaptığımı biliyorsan bu kayayı biraz arala da dışarıyı görelim demiş."

Bunun üzerine kayanın üçte biri aralanmış. Diğeri: "Ey Rabbim! Aşkın son derecesinde vurulduğum amcamın bir kızı vardı. Onun nefsinden murad almak istediğimde yüz altın getirmedikçe kabul etmedi (Bir rivayete de göre açlık ve susuzluğa dayanamayacak hale geldiği için onun teklifini kabul etmiş).

Çalışıp güç şartlarda yüz altını toplayıp kendisine verip de kendisini bana arzettiğinde istediğim işe tam başlayacakken: 'Ey Allah'ın kulu! Allah'tan kork ve haksız/gayr-ı meşru bir biçimde bu mührü açma' (bekâretimi zina ile bozma) dedi ve bunun üzerine ben hemen böyle bir fiili ika etmekten (zina etmekten) vazgeçtim." Eğer bunu senin rızanı dileyerek yaptığımı biliyorsan, bu kayanın bir kısmını bize aç demiş ve kayanın üçte ikisi aralanmış. Üçüncüsü de "Ey Rabbim! Bir ölçek pirince bir çırak tutmuştum. İşini bitirince benim tam kızgın olduğum bir anda: 'Bana hakkımı ver' dedi. Ben de onu azarladım ve ücretini almadan çekip gitti. Sonra ben onun hakkı olan pirinci ektim ve ondan elde ettiğim gelikle ona davarlar aldım ve bir sürü oldular.

Bir gün hakkını istemeye geldiğinde çobanları ile birlikte davar sürüsünü kendisine teslim ettim. Eğer bunu senin rızanı kazanmak için yaptığımı biliyorsan, bize kayanın kalan kısmını da aç demiş ve kaya tamamen aralanmış da oradan kurtulmuşlar.”⁴³⁵

Bu hadis üç hususu ele almaktadır ve üçü de çok değerlidir. Burada işçinin hakkı konusunda hassasiyet gösteren bir işverenin Allah katında ne kadar makbul bir kul olduğu görülmektedir. Hadiste anlatılan olay ve sonucu dikkate alındığında denilebilir ki işçinin hakkını vermede hassasiyet gösteren bir kul başı daraldığı zaman bununla Allah’a iltica ettiğinde o anda karşılık görebilir.

Başarıyı takdir etme

Takdir edilme, kadru kıymetinin bilinmesi insandaki en temel duygulardan birisidir. Allah’ın verdiği bütün duygular gibi bunlar da tatmin ister. Aksi takdirde, bir başarının, bir iyiliğin takdir edilmemesi insanlar üzerinde olumsuz etkiler yapabilir. Örneğin iş hayatında bir başarının görmezlikten gelinmesi verimsizliğe, isteksizliğe, motivasyon kaybına, bir teşekkürün bile esirgenmesi, başarılı olanlara karşı ilgisizlik, vefasızlık isteksizliğe, verimsizliğe yol açabilir. Bir başarıdan dolayı kutlama, ödüllendirme, en azından bir teşekkür etme, bu başarıyı zaman zaman yâd etme, başarının devamı konusunda motive edici temel unsurlardır. Buna göre bir başarıyı elde edenin takdir beklemesi son derece tabii-insanî bir duygudur. Dolayısıyla başarının takdir edilmemesi insanı üzen ve olumsuz etkileyen bu yönüyle de verimi düşüren bir özellik arzeder. Konuyla ilgili Hz. Peygamber’in hadis-i şeriflerinde bazı hususlara dikkat çekilmiştir.

Takdirin başlangıç noktası bir teşekkürdür. Hz. Peygamber (s.a.s.): “İnsanlara teşekkür etmeyen Allah’a şükretmez” bu-

⁴³⁵ Buhârî, “Enbiyâ”, 53, “Edeb”, 5; Müslim, “Zikir”, 100; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, III, 142-143.

yurmuştur.⁴³⁶ Yine Hz. Peygamber'den şöyle bir hadis rivayet edilir: “Başarıyı / iyiliği takdir etmeyen mesela bir teşekkür etmeyen ve hatayı bağışlamayan idareci, gördüğü iyiliğin üstünü örten ve kötülüğü yayan komşu, yanında olduğunda eziyet eden bulunmadığında ihanet eden eş insanın belini kıran üç büyük felakettir.”⁴³⁷

Teşekkür, başarıyı takdir etme anlamı taşıdığı sahibine ayrı bir huzur verir, sonuçta da başarının artmasına vesile olur.

İyiliğe teşekkür, iyilik edene vefa, ona saygı medeni insan olmanın en temel göstergelerinden birisidir. Yukarıda anlatılan örnekler oldukça çarpıcı bir biçimde bu noktayı ortaya koymaktadır.

Bunun yanında başarılı olanla başarısız olanın aynı kefeye konulması başarının ödüllendirilmemesi de iş hayatında olumsuz bir tutumdur. Bilgi, beceri, üretim, katkı vb. açılardan fark oluşturan insanların aynı özellikte olmayan ya da benzer başarıyı gösteremeyenle eşit tutulması bir başka olumsuzluk olarak vicdanları yaralar. Bilenlerle bilmeyenler bir değildir⁴³⁸ ve insan için sadece çalıştığının karşılığı vardır, onun karşılığı da tastamam ödenmelidir.⁴³⁹ Yapılan iş hardal tanesi ağırlığına farklı bile olsa tartıya konulmalı ve karşılığı verilmelidir.⁴⁴⁰ Bu adaletin gereğidir. İyiliğin karşılığı ancak iyiliktir.⁴⁴¹ Bir işten istenen verim alınmak isteniyorsa iyiliğe iyilikle mukabele şarttır. Toz miktarı bile olsa iyilik ve kötülüğün karşılıksız kalmaması adaletin gerektirdiği bir sonuçtur.⁴⁴²

⁴³⁶ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, nr. 19581; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, nr. 2438.

⁴³⁷ Suyûtî, *Câmi'u'l-ehâdis*, nr. 11165.

⁴³⁸ Zümer (39), 9.

⁴³⁹ Necm (53), 39, 41.

⁴⁴⁰ Enbiyâ' (21), 47.

⁴⁴¹ Rahman (55), 60.

⁴⁴² Zilzâl (99), 7-8.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kazanç Sonrasında Tacir

Kazanca şâibe karışabileceğini dikkate alarak sadaka vermek

Bundan önceki başlıkta yer verilen hadislerden de anlaşılacağı üzere insanın mala karşı bir zaafının bulunduğu⁴⁴³ ve nefsinin onu her an zayıf konumda yakalayabileceğini bu hususun özellikle alış-veriş esnasında daha da hassasiyet gerektirdiğini ifade etmek gerekir. Satıcının müşteriyi, müşterinin satıcıyı etkilemek için başvurduğu bazı abartılar ya da manipölasyonlar ister istemez sağlıksız sonuçlara yol açabilir ve kişinin kalbini rahatsız eden neticeler doğurabilir. Bunlar alış-verişin tabii kuralları dikkate alındığında meşruiyet çerçevesinde görülebilecek davranışlar da olabilir. Çünkü ortada karşılıklı rıza vardır. Açık haksızlığın zaten yapılmaması, yapılmış ise telafi edilmesi gerekir. Nitekim taraflardan birisi hile ya da hata tespit ettiğinde dünyada bu haksızlığı telafi edebileceği ve alacağını tahsil edebileceği mekanizmalara sahiptir. Bahsedilen konu ise tarafların dünyevî bir itiraza konu olmasa da kendi haline bırakıldığında yine de içinin rahat olmadığı bir alış-verişle ilgili gözükmemektedir. Neticede bu da ufak bir gönül hoşnutsuzluğu olduğu için ve bunu da ilgili tarafın söz ya da eylemleri doğurduğu için yine de bir sadaka ile telafi yoluna gidilmesi ya da basit bir dünya kazancı için gereksiz yere yemin edilip Allâh Te'âlâ şahit tutularak isminin buna alet edilmesi sebebiyle O'nun rızasının kazanılması

⁴⁴³ Haşr (59), 9; Tegâbün (64), 16.

tavsiye edilmektedir. Bunun da yolu sadaka vermektir. Esasen zekât/ sadaka veya infakın hem kişiyi arıtıp iç dünyasını rahatlatan hem de malı temizleyen özelliğe sahip olduğu Kur’ân-ı Kerîm’de ifade edilmektedir.⁴⁴⁴ Alış-veriş ile ilgili daha özel olan bu konuyu hadis şöyle ifade etmektedir:

عَنْ قَيْسِ بْنِ أَبِي غَزَزَةَ، قَالَ: خَرَجَ عَلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى السُّوقِ، فَقَالَ: “يَا مَعْشَرَ التُّجَّارِ، إِنَّ هَذِهِ السُّوقَ يَحْضُرُهَا اللَّغْوُ وَالْحَلِفُ فَسُوبُوهُ بِالْصَّدَقَةِ.”

"Kays b. Ebî Garaze anlatıyor: Bir gün Hz. Peygamber bizim çarşımıza uğradı ve şöyle seslendi: "Ey tacirler! Bu pazarlarda her zaman yararsız (lağv) söz, iş ve yemin bulunur. Bunların doğurduğu kirliliği sadaka ile temizleyiniz."⁴⁴⁵

Kur’ân-ı Kerîm’in:

إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ
"İyilikler kötülükleri giderir"

âyeti⁴⁴⁶ ile Ebû Zerr el-Gıfârî’nin rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber’in:

عَنْ أَبِي ذَرٍّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ حَيْثُمَا كُنْتَ وَأَتَّبِعِ السَّيِّئَةَ الْحَسَنَةَ تَمَحُّهَا وَخَالِقِ النَّاسَ بِخُلُقٍ حَسَنٍ

"Nerede olursan ol Allâh’ın emir ve yasaklarına gönülden gelen bir saygı ile bağl ol, işlediğin kötülüğe karşı hemen iyilik yap ki onu imha etsin, insanlara güzel ahlâkın gerektirdiği şekilde davran"⁴⁴⁷

hadisinin özel bir uygulamasıdır.

Buna göre bir tacir kul hakkına bilerek veya bilmeyerek girmiş ve dünyada iken bunu halletmemiş ise ahirete kalacaktır. O

⁴⁴⁴ Tevbe (9), 103.

⁴⁴⁵ Ebû Dâvûd, "Büyü", 1; İbn Mâce, "Ticârât", 3...

⁴⁴⁶ Hûd (11), 114.

⁴⁴⁷ Tirmizî, "Birr", 55; Dârimî, "Rikâk", 74; Ahmed b. Hanbel, V, 153, 158, 169, 177, 228, 236.

zaman o hak kadar bir sadakası olmalı ki hak sahibinin affetmesi durumunda kıyamet gününde yaptığı haksızlığı karşılansın.

Varlığı ve yokluğu yönetebilmek

Ticarî hayat kâr ve zarar riski taşıyan bir özellik arzeder. Ticarette yüksek kâr ve zenginlik söz konusu olabileceği gibi büyük bir zarar da olabilir. Zararın en ağırı ise iflastır. Bir zengin her an fakir olabileceğini göz önünde bulundurmalıdır. Zira mülkün sahibi Allah'tır ve ondan dilediği zaman, dilediği kadar verdiği gibi dilediği zaman ve dilediği kadarını da alabilir, dilediğini yüceltir, dilediğini rezil eder.⁴⁴⁸ Burada önemli olan varlık ve yokluğun, kazanmanın ve kaybetmenin imtihan sebebi olduğunun bilincinde olmaktır.

Kaybettiren zenginlikten kazandıran yokluk, kaybettiren fakirlikten kazandıran zenginlik elbette daha değerlidir. Önemli olan insanın içinde bulunduğu hali yönetebilmesidir. Bu sebeple Hz. Peygamber, hem zenginliğin hem de fakirliğin fitnesinden (sınav) Allah'a sığınmıştır.⁴⁴⁹

Varlıklı olduğu halde bunu yönetememek, varlık içinde darlık çekmek anlamına gelir. Varlığı, her an bitiverecekmiş gibi düşünmek ve ne olursa olsun onu korumaya çalışmak, gerektiğinde gerektiği kadar harcamamak, harama helale dikkate etmeden kazanmaya çalışmak insana gönül azabıdır. Şeytanın fakirlikle korkutmasına⁴⁵⁰ bağlı olarak cimrileşmek daha büyük bir azaptır. Çünkü hadis-i şerifte anlatıldığı üzere insan cimrileştikçe demir bir zırh gibi onu gitgide sıkarak ve psikolojik azaba maruz bırakır.⁴⁵¹ Helalinden kazanmak, sadaka ve gerektiğinde meşru ihtiyaçlar için harcamak ise hem bereketi hem malı arttırır⁴⁵² hem de karşı tarafın gönlünü almaya, onun bir duasında bulunmaya vesile olduğundan insana psikolojik rahatlık

⁴⁴⁸ Âl-i İmrân (3), 26.

⁴⁴⁹ Buhârî, "De'avât", 39, 44-46; Müslim, "Zikir", 49.

⁴⁵⁰ Bakara (2), 268.

⁴⁵¹ Buhârî, "Cihad", 89, "Zekât", 27, "Libâs", 9; Müslim, "Zekât", 76, 77.

⁴⁵² Bakara (2), 276.

sağlar, huzur verir.⁴⁵³ Bu da gönül zenginliğiyle olabilecek bir tutumdur. İşte bunun için gerçek zenginlik mal çokluğundan değil hadiste geçtiği üzere gönül zenginliğidir.⁴⁵⁴

Zenginliğin fitnesi ile ilgili çeşitli şeyler söylenebilirse de varlığın kişiye hükmetmesi, şımarıklığa vesile olması, harcamalarda savurganlık ve israfa sebep olması, insanlara karşı fizikî ya da psikolojik bir güç olarak kullanılması öne çıkan kısımlarındandır.

Hız. Peygamber, zenginliğin ciddi bir soruna dönüşebileceğini bir örnekle anlatır: Rasûlullah (s.a.s.) Ebû Ubeyde b. Cerrah'ı, vergisini toplayıp getirmek üzere Bahreyn'e göndermiş, o da Bahreyn'den vergileri toplayıp getirmişti. Ensar Ebû Ubeyde'nin geldiğini duyunca Rasûlullah ile birlikte sabah namazına geldiler. Hız. Peygamber (s.a.s.) namazı kılınca oradan ayrılırken önüne geçtiler. Rasûlullah onları gördüğü vakit gülümsedi. Sonra: "Zannederim siz Ebû Ubeyde'nin Bahreyn'den bir şeyler getirdiğini duydunuz" dedi.

Evet, yâ Rasûlallah! dediler.

"O halde sevinin ve sizi sevindirecek şeyi ümit edin! Vallahi! Ben sizin fakirliğinizden korkmuyorum. Benim asıl endişem, dünyanın sizden öncekilerin ayaklarının altına serildiği gibi sizin de ayaklarınızın altına serilmesi yani zenginleşmeniz ve dünya için onların yarıştıkları gibi sizin de yarışmanız, dünyanın onları helak ettiği gibi sizi de helâk etmesidir" buyurdu.⁴⁵⁵

Zenginlik sınavının kazanılması, varlığa hükmedebilmek, gerektiğinde Allah yolunda harçayabilmek, israf ve savurganlıktan (tebzîr) sakınmak, tevazuu elden bırakmamak, bir gün fakir düşebileceğini ve bu insanların arasında yaşayacağını bilincinde olmakla olur.

Makam, mevki / statü, mal, mülk gibi zenginliğin kaybettirmesi bunların kibire vesile olması, insanın nefsine uyarak Rab-

⁴⁵³ Tevbe (9), 103.

⁴⁵⁴ Buhârî, "Rikâk", 15; Müslim, "Zekât", 120; Tirmizî, "Zühd", 40; İbn Mâce, "Zühd", 9; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, II, 243, 261, 315, 390, 438, 443, 539, 540.

⁴⁵⁵ Buhârî, "Cizye", 1, "Megâzi", 12, "Rikâk", 7; Müslim, "Zühd", 6; Tirmizî, "Kiyâmet", 28; İbn Mâce, "Fiten", 18; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, IV, 137.

bini unutmaması, başarıyı ve kazanımlarını Kârûn gibi kendi gücüne ve çalışmasına vererek Allah'ı devre dışı bırakması,⁴⁵⁶ kendi kendini yeterli görerek azgınlaşmasıdır: “Gerçek şu ki insan, kendini müstağni görerek yani kendini kendine yeterli görerek azgınlaşmaktadır! Oysa neyin varsa bil ki o Rabbin ile ilgilidir ve dönüşün de O'nadır.”⁴⁵⁷ Görüldüğü gibi zenginliğin fesad ve azgınlığın sebebi olması insanın kendi elindedir.

Fakirliğin fitnesi, zararın fitnesi ise isyan etmek ve Allah'a güvenmektir. Bu sınavda başarılı olmak ise kişinin onun altında ezilmemesi, meşru ölçüler içinde ondan kurtulmaya bakması, ona karşı sabretmeyi becerebilmesidir. Bu sebeple Hz. Peygamber sadece şımartan ve azdıran zenginlikten değil aynı zamanda süründüren, perişan eden, dünyalık peşinde koşarken Allah'ı unutturan fakirlikten de Allah'a sığınmıştır.⁴⁵⁸ Hz. Peygamberin fakirliğin insanı sürükleyebileceği olumsuz sonuçları hatırlatıcı hadis-i şerifleri vardır. Bunlardan birisi şudur:

عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:
«كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا»

Enes'ten rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Fakirlik neredeyse insanın küfrüne sebep olacaktı.”⁴⁵⁹ Diğer bir hadis-i şerifinde Hz. Peygamber fakirlik fitnesinin⁴⁶⁰ şerrinden Allah'a sığınmıştır.⁴⁶¹

Fakirlik, insana dünyalık peşinden koşarken Rabbini unutturabilir, isyana sevkedebilir ve sonuçta helakine sebep olabilir.

⁴⁵⁶ Kasas (28), 78.

⁴⁵⁷ Alak (96), 6-8.

⁴⁵⁸ Ma'mer b. Râşid, *el-Cami'*, Beyrut 1403, X, 439; İbn Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, Riyad 1414/1994, I, 727.

⁴⁵⁹ Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, Beyrut 1497/1987, I, 342; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, Riyad 1423/2003, IX, 12.

⁴⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 57, 207.

⁴⁶¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 101; Nesâî, “Sehv”, 90, “İsti'âze”, 16, 29; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 36, 39, 42, 44.

Kazancı infakla taçlandırmak

İnfak, İslâm dininin îman-ibâdet-ihsan'la birlikte dört rûknünden birisini oluşturur. İnfak, zekât gibi farz ibadetler ve vergi gibi kanuni yükümlülükler dışında mükellefin kendi imkânları ölçüsünde ve belirlediği miktarda ihtiyaç sahiplerine yaptığı maddî yardımları ifade eder.

İnfak denildiğinde sadece para yardımı anlaşılmamalıdır. Mâlî imkânları yerinde olmayan bir hastayı bir hekimin tedavi edivermesi, haklı olduğu halde kendisini savunmaktan aciz olan bir hak sahibini mahkemede bir avukatın savunulması, ek ders alabilecek imaknı olmayan kabiliyetli bir öğrenciyi kur vermek, bir yere gitmek zorunda olup da parasız olanı bir taksicinin oraya götürülmesinde olduğu gibi meslek erbabının yaptıkları işlerden imkânsız olan ihtiyaç sahiplerini yararlandırmaları infakın birer çeşididir, hatta en değerlisidir. Hatta infak kazancın fiili şükrüdür. Esasen her bir nimetin şükrünün kendi cinsinden olmasının daha makbul olduğunu söyleyecek olursak kazancın gerçek şükrünün de infak olduğunu ifade etmemiz gerekir.

Mâlî ibadet kapsamında yer alan infak, veren açısından huzur veren psikolojik bir etkiye sahiptir. Hz. Peygamber cimri ile cömerti üzerinlerinde zırh bulunan iki tip olarak tasvir etmiş cömertin infak ettikçe rahatladığını, cimrinin ise cimrileşikçe zırhın kendisini sıktığını yani mal hırsının iç dünyasındaki sıkıntı ve huzursuzluğunu sürekli arttırdığını belirtmiştir.⁴⁶² Bu yapısıyla cimrilüğün kişiyi Allâh'tan ve cennetten olduğu kadar insanlardan da uzaklaştırdığını/yalnızlaştırdığını bildirmiştir.⁴⁶³

İslâm medeniyetinin göz kamaştıran kurumları olan vakıflar infak'ın kurumsal kimliği ve somutlaşmış biçimidir. Konu ile ilgili ilk dönemlerden itibaren bir çok değerli araştırmalar yapılmıştır.

Kur'an-ı Kerîm ve Hz. Peygamber infak'ın, Müslüman tacir açısından da değerlendirilebilecek iki önemli yönüne, verdiği ör-

⁴⁶² Buhârî, "Cihâd", 89, "Zekât", 28, "Talâk", 24, "Libâs", 9; Müslim, "Zekât", 76, 77; Nesâî, "Zekât", 61; Ahmed b. Hanbel, II, 256, 389, 523.

⁴⁶³ Tirmizî, "Birr", 40.

neklerle temas eder. Birincisi Kur'ân-ı Kerîm Allâh'ın lutfettiği nimetten, ihsan ettiği varlıktan insanları faydalandıran, infakta bulunan bunun karşılığını hem dünyada hem de ahirette kat kat görecektir. Nitekim bir âyette infak edilen malın yerini dolduracağını Alah Te'âlâ açıkça taahhüt etmektedir.⁴⁶⁴ Kur'ân-ı Kerîm bu gerçeği Bakara sûresinin 261-274. âyetlerinde şu şekilde genişçe ele alır:

İlk olarak infak (karşılıksız yardım) her bir başağında yüz tane olmak üzere yedi başak veren bir taneye benzetilmiş, insani boyutuna dikkat çekilmiş, bu bağlamda infaka muhatap olan kişinin incitilmesine özen gösterilmesi, kişiliğiyle oynanmaması, infak edilen malın o toplumda değer ifade eden bir özelliğe sahip olması, kötü, bayağı, değersiz olmaması, inanç farkı gözetilmemesi, riya ve gösterişten uzak biçimde sırf Allah rızasının esas alınması talep edilmiş, böyle yapanların Allâh'ın verdiği bol yağmurla iki kat ürün veren bahçeye benzetilerek mala kazandırdığı berekete işaret edilmiş, infak önünde engel çıkaranlara, infaktan soğutmak amacıyla çaba sarfeden şeytan ve o yapıdaki insanlara iltifat edilmemesi istenmiş, infakın ahiretteki mükâfatının da çok özel olduğuna vurgu yapılmış ihtiyaç içinde olup da hayası sebebiyle insanlardan istemeye utananların aranıp bulunması talep edilmiştir.⁴⁶⁵ Peşinden iyilik merkezli ilişkileri bozan ve ekonomik düzeni altüst eden faizin yasaklandığı sert ifadelerle belirtilmiş, faizin Allâh ve Rasûlü ile savaş anlamına geldiği, Allâh'ın arttı zannedilen faizi mahvedeceği sadakaları ise arttıracığı anlatılmıştır.⁴⁶⁶

İnfakın Allâh rızası için yapıldığının ve gösteriş amacı taşımadığının en temel göstergesi gizlilik içinde yapılmasıdır. Hz. Peygamber, sağ elinin verdiğini sol eli görmeyecek kadar gizlilik içinde verenleri, Allâh'ın hesap gününde özel olarak ağırlayacağı yedi grup içinde sayar.⁴⁶⁷ Bu sebeple Osmanlı kültüründe zimem

⁴⁶⁴ Sebe' (34), 39.

⁴⁶⁵ Bakara (2), 261-274.

⁴⁶⁶ Bakara (2), 275-279.

⁴⁶⁷ Buhârî, "Ezân", 36, "Zekât", 13, 16, "Hudûd", 19; Müslim, "Zekât", 91; Tirmizî, "Züh'd", 53; Nesâî, "Kudât", 2; Muvatta', "Şi'r", 14.

defterleri ve sadaka taşları gibi iki önemli uygulama örneği tarihin altın sayfalarında yerini almıştır. Zimem defterleri veresiye defterleri demektir. Ramazan ayında zenginler tebdil-i kıyafet yaparak bakkal, manav gibi alış-veriş dükkânlarından veresiye alış-veriş yapıp borcunu hesabına yazdıran fakirlerin veresiye defterindeki hesaplarına bakarlar ve onların borçlarını ödeyerek defterden sildirirler, “Allâh kabul etsin” diyerek çekip giderlerdi. Böylece ne fakir borcunu ödeyen zengini tanır ve bilir, ne de zengin borcunu ödediği fakiri tanır ve bilirdi. Sadaka taşları da Osmanlı zerafetinin bir simgesidir. Mahallelerin belli yerlerine yerleştirilen sadaka taşları içine para konulabilecek şekilde oyukları bulunan taşlardan oluşmakta olup zekat yükümlüsü ya da infakta bulunmak isteyen zengin parasını getirir bu oyuklara yerleştirir, fakir gelir ihtiyacı kadarını alır giderdi. Böylece ihtiyacı olup da birisinden isteyemeyen insanlar buradan yararlanırlardı. Bu gün bazı kurumların Türk televizyonlarında canlı yayınlarla ya da banttan yaptıkları yayınlarda ihtiyaç sahiplerine yaptıkları yardımları halka göstermeleri ve eli mahkûm fakirlerin ihtiyaçlarını istismar ederek kendi reklamlarını yapmaları, fakirlerin de içinde bulundukları şartlar sebebiyle bu kepezeliği göze almaları, rencide olmayı yeğlemeleri İslâm kültürünün ne ölçüde erozyona uğradığını gösteren acı bir örnektir.

Hız. Peygamber de kazancından infakı yaşam biçimi haline getirenlerle ilgili ilginç bir örnek anlatır:

Sizden önceki ümmetlerden bir adam vardı. Çölde gidiyordu. Filanın bahçesini sula diye buluta talimat veren bir ses işitti. Derken bulut gitti suyunu bir taşlığa boşalttı. Bir de ne görsün su yollardan birisine girip akmaya başladı. Bu defa adam suyu takip etmeye başladı. Su gidip bir adamın bahçesine vardı. Bir de baktı ki bir adam elinde küreğiyle suyu bekliyor ve su geldiğinde de tarlasına çevirmeye başlıyor. Belliki suyun geleceğini bekliyor. Ona: ‘Ey Allah’ın kulu senin adın nedir?’ diye soruyor. Adam filandır diyerek bahçesini sulaması için buluta talimat verilen ismi söylüyor ve adını niçin sorduğunu öğrenmek istiyor. Adam olayı anlatıp bahçe hakkında ne yaptığını soruyor. [Çünkü Allah Te’âlâ’nın ona istediğini vererek daha dünya-

da iken adeta cennet hayatı yaşatması merakını celbediyor]. Tarla sahibi madem ki sordun söyleyeyim diyor ve ekliyor: Ben bu bahçeyi eker-diker zamanı geldiğinde ürününü hasat ederim ve üçe ayırırım. Üçte birini ihtiyaç sahiplerine dağıtırım, üçte birini ailemin nafakasına ayırırım, üçte birini de bahçenin ihtiyaçlarına sarfederim diye cevap verdi.⁴⁶⁸

Başka söze hacet bırakmayacak biçimde Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber maddi kazançtan bir kısmının infak edilmesi-ne verdiği önemi ve bunun sonucunda cömert adamın bundan olan maddî-manevî kazancını ilginç biçimde anlatmaktadırlar. Bir de bunun tersi vardır. Kazancına kimseye koklatmayan, insanları mahrum bırakan, esirgeyen, paylaşmayan ve gizleyen kişiler dünyada malının hayrını görmediği gibi ahiret yurduna da günahı boynunda gelecektir.⁴⁶⁹ Kur'ân-ı Kerîm bunu ders çıkarılması / ibret alınması amacıyla bahçe sahipleri örneğinde anlatır:

Müfessirlerin ifadesine göre salih bir adamın, San'a şehri yakınlarında bir bahçesi vardı. Bu bahçe sebze ve meyve bakımından son derece zengin bir ürüne sahipti. Hasat zamanı gelince bunlardan fakirlere bol bol dağıtır ikramda bulunurdu. Allah da ona bol bol verirdi. Adam ölünce bahçe üç oğluna miras kaldı. Çocuklar aralarında anlaşır "zaten bize yetmeyecek bir de başkasına mı verelim" tavrıyla hiçbir kimseye herhangi bir şey vermeme konusunda kesin bir karara vardılar. Bunun için sabaha karşı gizlice, bahçeye gidip ürünü toplayacaklardı. Onların bu tutumlarına karşılık Allah Te'âlâ, geceleyin o bahçeyi yakıp-batırırverdi. Öyle ki bahçe tanınmaz hale geldi. Üç kardeş anlaştıkları şekilde yola çıkıp bahçeye ulaştıklarında yollarını şaşırdıklarını zannettiler. Anladılar ki, orası kendilerine ait olan bahçedir. Kötü niyetleri yüzünden, Allah'ın kendilerini cezalandırdığının farkına vardılar. Pişman olup tevbe ettiler ama iş işten geçmişti.⁴⁷⁰ Bu

⁴⁶⁸ Müslim, "Zühd", 45; Ahmed b. Hanbel, II, 296.

⁴⁶⁹ Nisâ' (4), 37.

⁴⁷⁰ Bk. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhit* (nşr. Sıdkı Muhammed Cemil), Beyrut 1420, X, 241.

olayı Allah Te'âlâ kalem sûresinde (17-33) şöyle anlatır:

Biz, vaktiyle şu bahçe sahiplerine belâ verdiğimiz gibi onlara da belâ verdik. Hani bahçe sahipleri, kendilerinden öyle emindiler ki -Allah izin verirse gibi- bir kayıt koymaksızın sabah erkenden bahçenin meyvesini kesinlikle devşireceklerine yemin etmişlerdi. Fakat onlar daha uykudayken rabbın tarafından gelen kuşatıcı bir âfet bahçeyi sarıverdi de bahçe adeta kuruyup kül oldu. Sabahleyin birbirlerine şöyle seslendiler: "Eğer ürünü toplayacaksanız erkenden tarlanıza gidin!" Derken aralarında şöyle fısıldaşarak yola koyuldular: "Aman, bugün orada hiçbir yoksul yanınıza sokulmasın!" Amaçlarını gerçekleştirebilecek şekilde (cimrilğin gereğini yapmak üzere) erkenden yola düşüp gittiler. Bahçeyi gördüklerinde ise "Kesinlikle yanlış bir yere geldik" dediler. İçlerinden daha sağduyulu olanı şöyle dedi: "Ben size 'Allâh'ın emrine uyarak şanımı yüceltmelisiniz, bu şekilde davranmamalısınız' dememiş miydim?" Şöyle cevap verdiler: "Rabbimizi tenzih ederiz; doğrusu biz haksızlık etmişiz." Ardından: "Yazıklar olsun bize! Gerçekten biz isyankâr / azgın kişilermiyiz! diyerek birbirlerini kınamaya başladılar. Belki Rabbimiz bize bunun yerine daha iyisini verir. Biz Rabbimizden bunu diliyoruz." İşte ceza budur. Âhîret azabı ise elbette daha büyüktür. Keşke bilselerdi!

Görüldüğü üzere Allâh'ın ihsan ettiği bir nimeti mesela kazancı kıskançlıkla elde tutup cimrilik etmek mesela toprak mahsulünden ya da kurulan bir fabrika ya da atölyede üretilen bir maldan ihtiyaç sahiplerini gözetmemek, bencillik ve cimrilik duygularıyla hareket etmek o nimetin helakine vesile olabilir en azından bereketini giderir. Bu sadece vergi ve zekâtla ilgili bir husus da değildir. Onlar zaten kanuni görevdir. Bir de onun dışında serbest biçimde ve cömertçe sırf Allâh rızası için verilmesi gereken, isteyebilen ya da hayası istemeye engel olan ihtiyaç sahipleri vardır. Bunların görülmesi, bulunması ve gözetilmesi dini bir görevdir. Bu durum hizmet sektöründe görev yapan öğretmen, hekim, avukat, şoför, taksici, berber... gibi meslek erbabı için de geçerli bir husustur.

Bakara sûresinin 265 ve 266. âyetlerinin tasvir ettiği iki husus konuyu netleştirmektedir. Birincisi 265. âyetin ifade ettiği

gerçeklerdir. Sırf Allâh'ın rızasını kazanmak ve tabiatlarındaki cömertliği güçlendirmek için infak edenler ya da zaten bunu bir yaşam biçimi olarak benimsedikleri için eylemleriyle daha da perçinleyenlerin durumu, bol yağmur alan ve iki kat ürün veren, sarmaş-dolaş içindeki bol ağaçları bulunan havadar bir yerdeki güzel bir bahçeye adeta cennete benzer. Bol yağmur yağmasa bile toprağının bereketli, havasının mükemmel olması sebebiyle hafif bir yağmur, bir çisinti de yeter. Verceğini yine verir. Allâh'ın kazancın ne kadarının başkalarıyla paylaşıldığıyla orantılı olarak gösterdiği muamele işte budur. Âyet, ihlâs ve samimiyetle infakı gönülden gelen bir coşkuyla tabii bir eylem haline getirenlere Allâh'ın dünyada bereket vereceği, bu insanların ahiret yurdunda da büyük mükâfata nail olacaklarını ortaya koymaktadır.

İkincisi 266. âyetle bahsedilen husustur. Buna göre toprağı ve suyuyla verimli bir arazide bol ürün veren ve çeşit çeşit ağaçlardan oluşan zengin bir bahçesi olan bir kişi vardır. Bahçesine büyük emek vererek mükemmel bir hale getirmiştir. Bakıma muhtaç çoluk-çocuğu varken kendisi de ihtiyarlayıp acziyete düşmüş, tam bahçeye ihtiyacı olduğu bir anda da yakıcı bir kasırga gelip kül ederek batırvermiştir. Tabii ki böyle bir felaketi hiç kimse arzu etmez. İşte dünyada kazancından insanları faydalandırmayanlar ya da yaptıkları yardımları Allâh'ın rızası dışında başka bir amaçla yapanların, yardımlarını başa kakanların, eziyet edenlerin servetlerinden elde edecekleri böyle bir felaket olacaktır. Bu tür eylemlerden ahiret için bir sevap-ecir birikmediği için tam buna ihtiyaç duydukları anda tıpkı gençliğinde ihtiyarlık dönemleri için hazırladığı serveti yanıp kül olmuş çaresiz yaşlı gibi elleri bomboş kalacaktır. Sahibini kederlendiren de budur. Boşa giden emeğine mi yansın, düştüğü acziyet sebebiyle pişmanlığının fayda vermeyeceği bir halde bulunmasına mı hayıflansın yoksa çoluk-çocuğunun çektiği sıkıntıya mı kahrolsun! Tam bir felaket hali!"

Kur'ân-ı Kerim şu uyarıda bulunur:

"Ey iman edenler! Allah'ın emir ve yasaklarına saygılı davranın. Herkes yarın (ahiret) için ne azık hazırladığına bir baksın. Allah'ın emir

*ve yasaklarına saygılı davranın. Şüphesiz Allah yapıp ettiklerinizden bütünüyle haberdardır. Allah'ı unutan, bu yüzden Allah'ın da kendilerine kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. İşte onlar gerçekten yoldan çıkmışlardır (fasık)."*⁴⁷¹

İslâm'ın temel kaynaklarında cömertlik en büyük erdemlerden birisi olarak sayılmıştır. Cimrilik ise yerilen bir tavidir. Hz. Peygamber cimrilikle imanın beraber bulunamayacağını⁴⁷² ifade ederken imanı olana cimriliğin yakışmadığını, mü'mine yaraşmanın cömertlik olduğunu belirtmek istemiştir.

Kazançta hamd ve şükür yoklukta sabır ile Allah'a yaklaşma

Allah sürekli olarak hayatın içindedir ve yaratma halindedir.⁴⁷³ Mülk O'na aittir ve O dilediğine dilediği kadar verir.⁴⁷⁴ Bazılarına çok verir şükürünü eda edip etmeyeceğiyle dener, bazılarına kısar onları da sabredip etmeyeceğiyle dener. Her ikisi de zor birer imtihandır. Şu âyette insanların mutlaka imtihan edileceğini ve sabredenlerin kazanacağını belirtir:

{وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ
وَالْأَنْفُسِ وَالْثَّمَرَاتِ وَبَشِيرِ الصَّابِرِينَ} [١٥٥/٢]

*"Şüphesiz biz sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltme ile imtihan edeceğiz. Müjdele o sabredenleri!"*⁴⁷⁵

Kur'an-ı Kerim'de darlık halinde sabredenler övülmüştür.⁴⁷⁶

Bir nimete kavuştuktan sonra şükredenlere de Allah Te'âlâ bunun bir karşılığı olarak nimetini arttıracakını şu âyette belirtir:

⁴⁷¹ Haşr (59), 18-19.

⁴⁷² Nesâî, "Cihâd", 8; Ahmed b. Hanbel, II, 256, 340, 441.

⁴⁷³ Rahmân (55), 29.

⁴⁷⁴ İsrâ' (17), 30; Şûrâ (42), 12.

⁴⁷⁵ Bakara (2), 155.

⁴⁷⁶ Bakara (2), 177;

وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي
لَشَدِيدٌ (۷) سورة إبراهيم

“Ve hatırlayın ki Rabbiniz size şöyle bildirmişti: Yüceliğim hakkı için şükrederseniz elbette size (nimetimi) artırırım ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir.”⁴⁷⁷

Verilen nimete şükretmemek bir nankörlüktür ve nimetin kıymetini takdir edememek demektir. Bu nimetin zevaline bir vesiledir. Kaçınmak gerekir.

Şükür, nimeti verene saygı kabilinden o nimetten duyduğu memnuniyeti, sevinci ifade etmektir. Hamd ise herhangi bir nimete bağlı olmaksızın güzel olanı zikretmektir. Dolayısıyla şükür, nimet ve iyiliğe bağlı bir eylem iken hamd herhangi bir nimete bağlı olarak yapılmaz. Şükür, bir anlamda nimeti verene ödenen bir borç niteliğindedir. Hamd ise sadece Allah’a özeldir, O’na yapılır. Çünkü her türlü nimeti veren O’dur.⁴⁷⁸ En büyük nimette insan olarak yaratmış olmasıdır.

Hamd, sadece dil ile yapılır. Aşağıda geleceği üzere her nime-
tin kendi cinsinden özel bir şükrü vardır. Bu bakımdan hamd,
şükrün özel şekli olarak kabul edilebilir. Bu durumda şükür
hamde göre daha geniş bir anlam ifade eder. Bu sebeple Hz.
Peygamber: “Hamd, şükrün başıdır. Allah’a şükretmeyen O’na
hamd etmiş olmaz”⁴⁷⁹ buyurmuştur. Hamd’in karşıtı, zem / yer-
me; şükrün karşıtı ise nankörlük / nimeti takdir etmeme, onun
kıymetini bilmemedir.⁴⁸⁰ Nitekim bir ayette şöyle buyrulur: “Siz
beni hatırdan çıkarmayın ki ben de sizi hatırdan çıkarmayayım. Bana
şükredin, nankörlük etmeyin!”⁴⁸¹

⁴⁷⁷ İbrahim (14), 7.

⁴⁷⁸ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku’l-luğaviyye*, Kahire, tsi (Dâru’l-İlm ve’s-sekâfe), s. 49-50.

⁴⁷⁹ Ma ‘mer b. Râşid, *el-Câmi’* (nşr. Habîburrahman el-A‘zamî), Beyrut 1403, X, 424.

⁴⁸⁰ bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Beyrut 1407, I, 9.

⁴⁸¹ Bakara (2), 152.

Ancak dildiler arada fark gözetse de⁴⁸² nimet söz konusu olduğunda birçok alim hamd ve şükürün aynı anlamı ifade ettiğini düşünürler. Bu bağlamda hamd ve şükür nimetin sahibine derin bir saygı duyma, ona hürmet gösterme, verdiği nimetin değerini kavradığını ifade etme, minnet duyma ve elde ettiği ile huzur duyma demektir. Sözlü olarak ifadesinde de nimet ve iyiliğin farkında olduğunu açıkça dile getirme, nimetin sahibine minnettarlığını bildirme vardır. Kulun Allah'a şükürü, nimetlerinin bilincinde olmak (ma'rifet), organlarını amaç dışı kullanmamakla gerçekleşir.⁴⁸³

Şükür, doyumsuzluk sebebiyle varlıkta yoluk çekme, zengin-fakir olma duygusunu yenmenin ifadesidir.

Allah Te'âlâ kullarından şükretmelerini istemekte ve bu konuda ihmalkar davrandıkları konusunda ikazda bulunarak dikkatli davranmalarını istemektedir:

اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ
(۱۳) سورة سبأ

“Çalışın ey Davud hanedanı, şükür için çalışın. Ama kullarım içinde şükreden azdır.”

Bu ayet şükredenlerin az olduğunu belirttiği gibi diğer ayetlerde de zaman zaman “ne kadar az şükrediyorsunuz”⁴⁸⁴ diye ikazlar sertleşmekte, bazen de “şükretmeniz gerekmez mi”⁴⁸⁵ diye açıkça şükür görevi hatırlatılmaktadır.

Rivayet olunur ki Hz. Ömer bir adamın “Allah’ım beni az olanlardan eyle” diye dua ettiğini duyunca: “Bu nasıl dual” diye sormuş. O zat, “Duydum ki, Allah ‘Kullarım içinde şükreden azdır’ buyuruyor. Beni de o azlardan kılmasını istiyorum” diye ce-

⁴⁸² Msl. bk. Ebû Hilâl el-Askerî, s. 48-50.

⁴⁸³ Râğıb el-İsfahânî, *ez-Zerî’a ilâ mekârimi’ş-şerî’a*, Kahire 1428/2007, s. 198-199.

⁴⁸⁴ A’râf (7), 10; Mü’minûn (23), 78; secde (32), 9; Mülk (67), 23.

⁴⁸⁵ Vâkıa (56), 70.

vap verince Hz. Ömer: “Herkes Ömer’den daha bilgili” demiştir.⁴⁸⁶

Kur’ân-ı Kerim’de bir çok nimetin hatırlatılmasından sonra da “umulur ki şükredersiniz” şeklindeki hatırlatma nimete şükürün önemini ortaya koymaktadır.⁴⁸⁷

Burada şükürle ilgili bazı ayrıntıları hatırlatmak mümkündür. Kur’ân lügatı müellifi Râgıb el-İsfahânî şükredeni merkeze alarak üç türlü şükürden bahseder:

Kalp ile şükür: Nimeti hatırdaki tutmak, onu düşünmektir (tasavvur).

Dil ile şükür: Nimeti vereni övgüyle anmaktır.

Organlar ile şükür: Nimet sahibine hakettiği şekilde karşılık (mükafaat) vermektir.

Aynı müellif, şükredilene nispetle de şükürü üç kısımda ele alır:

Kendinden üstte olana şükür: Hizmet, övgü ve dua ile,

Aynı seviyede olana: Aynı karşılığı (iyiliğe iyilikle karşılık) vermekle,

Aşağı seviyede olana ise onu ödüllendirmekle olur.⁴⁸⁸

Hamd ile de benzer değerlendirmeler vardır. Mesela Şakik b. İbrahim el-Belhî hamdin üç şartı olduğunu söyler:

1- Nimeti verenin Allah Te‘âlâ olduğunun bilincine varmak

2- Allah’ın verdiği rızaya razı olmak

3- O nimetten doğan güç / enerji bedende olduğu müddetçe O’na isyan etmemektir.⁴⁸⁹

Burada fiili şükürün ya da hamdin önemli bir boyutu vardır. O da her nimetin kendi cinsinden şükürünün bulunduğudır. Bu da Allah’ın lütfettiği nimeti insanlarla paylaşmak, ihtiyaç duru-

⁴⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Beyrut 1407, III, 573; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-veciz*, Beyrut 1422, IV, 410.

⁴⁸⁷ Bakara (2), 52, 56, 185; Âl-i İmrân (3), 123; Maide (5), 6, 89; Enfâl (8), 26; Nahl (16), 14, 78; Hacc (22), 36; Kasas (28), 73; Rûm (30), 46; Fâtır (35), 12; Câsiye (45), 12;

⁴⁸⁸ Râgıb el-İsfahânî, s. 198-199.

⁴⁸⁹ Ebülleys es-Semerkandî, *Tenbihü’l-gâfilin*, Dımaşk-Beyrut 1421/2000, s.449; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*, Kahire 1384/1964, I, 134.

munda insanlardan esirgememek, cimrilik yapmamakla olur. Bu bağlamda mesela bir doktorun şükrü, yeterli imkana sahip olmayan hastayı tedavi edivermek; bir avukatın şükrü, haklı olup da kendisini savunmaktan aciz ve yeterli imkana sahip olmayan bir sanığı savunuvermek; ulaşım sektöründe çalışan bir taşıyıcının şükrü, gideceği yere parası olmayan birisini gideceği yere götürüvermek; bir öğretmenin şükrü, öğrenme ihtiyacı olup da yeterli imkana sahip olmayan bir öğrenciye yardımcı olmaktır... Şu ayet buna açıkça delalet eder:

وَلَا يَحْسِبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَاللَّهُ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (سورة آل عمران ١٨٠)

“Allah’ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilâkis bu onlar için kötüdür. Cimrilik ettikleri şey kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah’ındır. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁴⁹⁰

Görgüsüzlükten kaçınmak / Tevazuu elden bırakmamak

Ticaret, kendi tabii kurallarına göre yapıldığında zenginlik sağlayan bir uğraş alanıdır. Bir de helal kazanca dikkat edilirse bereket getiren ve dolayısıyla huzur veren bir özellik de arzeder. Ticaretin her geçen gün getirdiği zenginlik insanı değiştirirse, öncesinden farklı olarak insanlarla kendisi arasında bir mesafe oluşturmaya başlarsa, kibir ve tepeden bakmaya vesile olursa ya da kişinin zikri, kazancıyla övünme ve görgüsüz bir rekabet ortamı oluştursa işte bu ahlâkî bir zaafın ifadesidir. Hz. Peygamber Cibrîl hadisi olarak meşhur olan rivayette kıyamet alametlerinden birisi olarak sonradan görmenin getirdiği görgüsüzlük ve zenginliğin verdiği şımarıklığı saymaktadır:

⁴⁹⁰ Âl-i İmrân (3), 180.

عَنْ يَحْيَى بْنِ يَعْمَرَ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ قَالَ حَدَّثَنِي عُمَرُ بْنُ
الْخَطَّابِ قَالَ: بَيْنَمَا نَحْنُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
ذَاتَ يَوْمٍ إِذْ طَلَعَ عَلَيْنَا رَجُلٌ شَدِيدُ بَيَاضِ الثِّيَابِ شَدِيدُ سَوَادِ
الشَّعْرِ لَا يُرَى عَلَيْهِ أَثَرُ السَّفَرِ وَلَا يَعْرِفُهُ مِنَّا أَحَدٌ حَتَّى جَلَسَ إِلَى
رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَسْنَدَ رُكْبَتَيْهِ إِلَى رُكْبَتَيْهِ وَوَضَعَ
كَفَّيْهِ عَلَى فَخْذَيْهِ ثُمَّ قَالَ يَا مُحَمَّدُ ... فَأَخْبَرَنِي عَنِ السَّاعَةِ قَالَ
مَا الْمَسْئُولُ عَنْهَا بِأَعْلَمَ بِهَا مِنَ السَّائِلِ قَالَ فَأَخْبَرَنِي عَنْ أَمَارَاتِهَا
قَالَ أَنْ تَلِدَ الْأُمَةُ رَبَّتَهَا وَأَنْ تَرَى الْحَفَاةَ الْعُرَاةَ الْعَالَةَ رِعَاءَ الشَّاءِ
يَتَطَاوَلُونَ فِي الْبُنْيَانِ ثُمَّ انْطَلَقَ فَلَبِثْتُ مَلِيًّا ثُمَّ قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا عُمَرُ أَتَدْرِي مِنَ السَّائِلِ قُلْتُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ
أَعْلَمُ قَالَ فَإِنَّهُ جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَتَاكُمْ لِيُعَلِّمَكُمْ أَمْرَ دِينِكُمْ

Hız. Ömer anlatıyor: Bir gün Resûlullah'ın (s.a.s.) yanında bulunduğumuz bir sırada aniden yanımıza, elbisesi bembeyaz, saçları simsiyah bir zât çıkageldi. Üzerinde yolculuk belirtisi görülüyordu. İçimizden de kendisini tanıyan yoktu. Geçti Hız. Peygamber'in önüne oturdu; dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerini de onun uylukları üzerine koydu. Başladı sormaya... Yâ Muhammed! "Bana kıyametin ne zaman kopacağını haber ver" dedi. Rasûlullah (s.a.s.): Bu meselede sorulan sorandan daha bilgili değildir" diye cevap verdi. Bunun üzerine o zat: "O halde bana onun âlâmetleri ile ilgili bilgi ver!" dedi. Cevaben Rasûl-i Ekrem (s.a.s.): "Cariyenin efendisini doğurması ve yalın ayak, baldırı çıplak, yoksul çobanların yükselttikleri binalarla birbirleriyle yarış ettiklerini görmendir" şeklinde cevap verdi. Bundan sonra o zât gitti. Ben hayli bir müddet bakakaldım. Nihayet Resûlullah (s.a.s.) bana: "Yâ Ömer! O sual soran zâtın kim olduğunu biliyor musun?" diye sordu. Ben de: "Allah ve Resûlü daha iyi bilir" dedim. "O Cibril'di. Size dininizi öğretmeğe gelmişti" buyurdular.⁴⁹¹

⁴⁹¹ Müslim, "İmân", 1, 5, 7; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16; Tirmizî, "İmân", 4; Nesâî,

Bu hadis kıyametin iki ilginç alametinden bahsetmektedir. Birincisi çocuğun ailede hükümdar olmasıdır. Buna göre ailenin bütün programı çocuğa göre ayarlanacak adeta çocuk evin küçük hükümdarı haline gelecek, aileyi yönetecek, bu halet-i ruhiye ile büyüyecek çocuk da belli bir statü kazandığında anne-babası ile kendi arasına bir mesafe koyacak, onlara saygılı ve hürmetkâr değil onlar cariye-köle kendisi efendi gibi davranacak, beğenmeyecek ve onları terbiye etmeye kalkacaktır. Kısaca kötü bir efendinin köle-cariyesine yaptığı muameleyi onlara reva görecektir.

İkincisi ise halk tabiriyle beş parasız, meteliksiz, ne idüğü belirsiz, yiyecek ekmeğe muhtaç bazı insanlar çeşitli sebeplere bağlı olarak zenginleşecekler, bütün gündemleri de bu zenginlikleri olacak ve elde ettikleri dünyalıklarıyla övünecekler, birbirleriyle yarışacaklar, geçmişlerini çabuk unutacaklar, belki muhtaç oldukları, fayda gördükleri insanlara efendilik taslayacaklardır. Mesela daha önce elinde sopasıyla çobanlık yapan ve herhangi bir vesileyle zenginleşmiş olan sonradan görme kişiler her hangi bir sebeple elde ettikleri imkânları birbirleriyle yarış için kullanacaklardır. Hadisteki ifadeyi esas alırsak mesela bir apartman diktiklerinde “benimki şu kadar katlı senin ki kaç katlı” diye sorup şu kadar şeklinde aldığı cevaba kendi apartmanın daha yüksek olduğunu söyleyerek cevap verecektir. Karşı taraf-taki de onu geçmek için hemen vakit geçirmeden faaliyete başlayacaktır. Hadis aslında sahip olduğu eşyanın markası, modeli, büyüklüğü, kalitesi vs. konularında karşı taraftaki insanı taciz edecek bir görgüsüzlük içinde olanların ortaya çıkaracağı olumsuzluğu anlatmaktadır. Bub gün hadiste geçen bina örneğini otomobil, telefon, saat, kıyafet vs. gibi eşyaya uyguladığımızda güncellenmiş olacaktır.

Kısaca evin kralı çocuklar, toplumun kralı da bu görgüsüzler olacaktır.

Bu hadiste en kötü ahlâkî zaaf olarak anlatılan bu iki tavır konusunda Kur’ân-ı Kerîm’de de uyarılar vardır:

“İmân”, 5, 6; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9, “Fiten”, 25; Ahmed b. Hanbel, I, 27, 52, 319. Ayrıca bk. Buhârî, “İmân”, 37.

وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ (١٨) وَأَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ (١٩)

“İnsanlara karşı gurur-kibir içinde olma. Yeryüzünde çalım satarak-şımarıklık yaparak yürüme. Unutma ki Allah gurura kapılıp kendini beğenen hiçbir kimseyi sevmez. Yürüyüşünde tabii ol / ölçülü davran / orta yolu tut / sırat-ı müstakîm üzere ol, sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini eşek sesidir.”⁴⁹²

وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا (٣٧)

“Yeryüzünde kibir ve azametle yürüme! Çünkü sen asla yeri yaramazsın ve boyca da dağlara erişemezsin.”⁴⁹³

Âyetlerden anlaşıldığı kadarıyla Allâh’ın verdiği bir nimet mesela servetin miktarı ve kalitesi kişinin davranışlarını değiştirmemeli yani kişiyi kibir, gurur, tepeden bakma, şımarıklık gibi ahlâk dışı tavır ve davranışlara sevk etmemeli, azgınlık ve taşkınlığa sebep olmamalı, tam aksine şükre vesile olmalı, nimet çoğaldıkça tevazu da artmalıdır. Hz. Peygamber eldeki nimetleri kibre vasıta kılanlara rahmet nazarıyla bakmayacağını giyim örneğinde anlatır⁴⁹⁴ ve iki elbisesiyle kibirli bir şekilde yürüyen şımarık bir insanı Allâh’ın yere batırdığını haber verir.⁴⁹⁵ İşte bu ruhi anlamda hastalıktır. وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ âyeti buna işaret etmektedir. Zira bu ifade boynunda yer alan hastalık sebebiyle eğri büğrü yürüyen deve için kullanılmaktadır. Aynı şekilde servetine ya da diğer statülerine dayalı olarak mağrur bir şekilde

⁴⁹² Lokman (31), 18-19.

⁴⁹³ İsrâ’ (17), 37.

⁴⁹⁴ Buhârî, “Libâs”, 1,2, 5, “Fedâilü’s-sahâbe”, 5; Müslim, “Libâs”, 42-48; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 25-27...

⁴⁹⁵ Müslim, “Libâs”, 49.

hareket eden kişide de benzer hastalık var demektir.

Kur'ân-ı Kerîm —günümüz diliyle söyleyecek olursak— sahip olduğu serveti Allâh'ın lütfettiğini görmezden gelerek kendi bilgi ve becerisiyle elde etmişçesine bu gücün verdiği havayla hareket edip caka satarak / çalım yaparak diğer insanları küçük görenleri, onlara haksızlık edenleri, kendince elde ettiği imtiyazla diğer insanları maddî ve manevî açıdan ezmeye çalışanları, mesela taciz edenleri, sindirme ve sıkıştırma politikası izleyenleri, bozgunculuk yapanları hulasa her türlü küstahlığı kendisine mubah gören narsis tavırlı insanlar bu âyetlerin kapsamına girmektedirler. Bu şekilde davranan ve ikazda bulunanları hiçe sayan, onlara kulak tıkayan şımarıkları Kur'ân-ı Kerîm Kârûn örneğiyle uyarmaktadır. Karun, Hz. Musa'nın kavminden olup hazinelerinin anahtarlarını ancak güçlü bir topluluğun taşıyabildiği, zenginliğiyle mağrur, servetiyle şımaran, gösterişi seven, kavminin arasında ihtişamlı dolaşmaktan zevk duyan, kavminin uyarılarına rağmen servetini kendi bilgi ve becerisi sayesinde elde ettiğini söyleyen küstah bir kişiydi. Sonuçta bu tavırları sebebiyle helak olmuştur.⁴⁹⁶

Serveti, şöhreti, statüsü vb. güçleriyle toplum içinde şımarıp ta Allâh'ın kendisini izlediğini unutanlar, sorumlu davranmayanlar ahiret yurdunda gördükleriyle pişman olacaklardır. Ancak kendilerine ait ikinci bir fırsatları olmayacaktır.⁴⁹⁷

Aslında üzerinde durduğumuz konularda zikri geçen **وَأَقْصِدْ** âyetindeki kasd kelimesi önemli bir inceliğe işaret etmektedir. Bununla âyet hem bir kasıt / amaç için yürümeyi hem de yürümede tabiiliği, ölçülü olmayı ifade etmektedir. Az yukarıda bahsedilen olumsuzluklar amaçsız biçimde başıboş dolaşma sonucunda ortaya çıkar. Başıboş dolaşmak ise halk tabiriyle serseriliktir. Kişiyi taşkınlığa sevk eder.

Kur'ân-ı Kerîm nimetin şımarıklığa değil şükre vesile olması gerektiğini, verilen nimetlere birer imtihan aracı olduğunun bi-

⁴⁹⁶ Kasas (28), 76-82.

⁴⁹⁷ İnşikâk (84), 10-15.

linciyle yaklaşılması gerektiğini ve şöyle söylenmesi gerektiğini özellikle binek araçlarını zikrederek hatırlatır:

وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ الْفُلْكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ لِيَسْتَثْوُوا عَلَىٰ ظُهُورِهِ
ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي
سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ وَإِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ

“O Allâh ki binmeniz için denizde gemilerden karada hayvanlardan binekleri hizmetinize vermiştir. Onlara bindiğinizde de Rabbinizin nimetini düşünesiniz ve diyesiniz ki: Bütün bunları bizim hizmetimize veren Allâh ne yücedir. Çünkü O olmasaydı biz bunları elde edemezdik. Elbette biz sonuçta Rabbimize döneceğiz.”⁴⁹⁸

Kişinin sahip olduğu nimetlerden dolayı mutluluk duyması, sevinmesinden daha tabii bir şey olamaz. Burada aslolan bununla bir hakkın iptaline sebep olmamak, insanları küçümsemek, onu insanlara karşı arsız ve küstahça muameleye, eziyete vasıta kılmanaktır. Aksi ahirette sahibini perişan edecektir.⁴⁹⁹

وَأَخِرُ دَعْوَانَا أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

⁴⁹⁸ Zuhurf (43), 12-14.

⁴⁹⁹ Bk. Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr* (nşr. Hind Şelebi), Beyrut 1425/2004, II, 677.

